

LUND UNIVERSITY

Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2013

Lundell, Patrik

2013

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Lundell, P. (Red.) (2013). *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2013*. (Årsbok). Lund: Vetenskapssocieteten i Lund.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

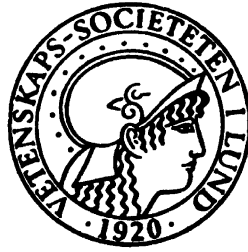
Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Vetenskaps-societeten i Lund
Årsbok 2013

REDAKTION Patrik Lundell

FORMGIVNING Stilbildarna i Mölle, Frederic Täckström, www.sbmolle.com

TRYCK Elanders/Fälth & Hässler, Mölnlycke 2013

ISBN 978-91-980551-1-5

ISSN 0349-053X

Innehåll

Artiklar

<i>Gunnar Törnqvist</i> Kreativitet i tid och rum	5
<i>Johan Brandtler</i> Är språket bipolärt? Om polaritetslicensiering i svenska och andra språk	26
<i>Jesper Falkheimer</i> Terrorism, medier och propaganda	44
<i>Thomas Kaiserfeld</i> Luftpumpens lärdomshistoria	56
<i>Svante Lundgren</i> Religion och politik i dagens Israel	76
<i>Kjell Å. Modéer</i> Det svenska rättsarvet. Om beredskapstidens historisering och dess rättsliga uttryck ur ett <i>law & literature</i> -perspektiv	88
<i>Kristiina Savin</i> Hedniska författare i en kristen kyrka. Om framställningar av Juvenalis, Lucanus och Macrobius i Tolfte kyrka	118
<i>Gustaf Östberg</i> Om riktigt och skenbart förnuft vid riskhantering	152

Minnesord

<i>Göran Blomqvist och Henrik Karlsson</i> Greger Andersson	167
<i>Karin Blomqvist</i> Stig Y. Rudberg	172

Vetenskaps societeten i Lund

Matrikel	175
Stadgar	192
Skriftförteckning	197
Artikelförfattare	203

Gunnar Törnqvist

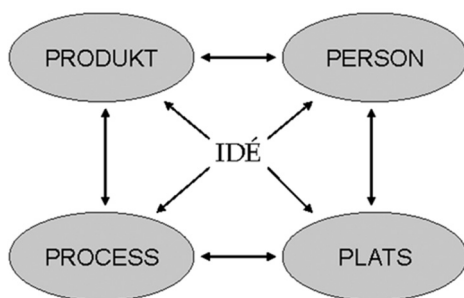
Kreativitet i tid och rum¹

Vad är kreativitet och vem är kreativ?

Kreativitet är ett ord i tiden. I fransktalande länder förekommer ordet *créativité* först efter andra världskriget.² Likartade förhållanden gäller i andra länder och språkområden. I engelskan exempelvis förekommer begreppet *creativity* ytterst sparsamt före kriget. Enligt *The Oxford English Dictionary* uppenbarade sig ordet första gången 1875 i en bok om engelsk dramatisk litteratur och då med hänvisning till den ”kreativa kraften” hos Shakespeare. Den brittiske filosofen Alfred North Whitehead använde på 1920-talet ordet när han i en passus skrev om Gud.³ Kreativitet sågs som något gudomligt, någonting sänt från himlen. I äldre – men naturligtvis också i nyare texter – förekommer i samband med diskussioner om förnyelse och förnyelseförmåga i stället ord som *imagination* (fantasi), *invention* (upppfinning), *discovery* (upptäckt) och i svensk litteratur inte minst begreppen *genialitet*, *geni*, *snille* och *snilleblix*.

Efter andra världskriget har användningen av ordet kreativitet ökat lavinartat. För ett par år sedan gav de engelska orden *creative* och *creativity* mer än en halv miljard träffar i sökmotorn Google, motsvarande svenska ord närmare 20 miljoner. Sökningar på ordet *innovation* gav ett likartat resultat. Vi har således att göra med ord på mångas läppar. Det gör dem svåra – för att inte säga omöjliga – att använda inom forskningen utan omfattande definitioner och preciseringar. De kan på det sätt de använts omfatta allt från vardaglig småklurighet och trivial problemlösning till unik genialitet. Det finns emellertid en annan förklaring till den fitiga användningen av dessa begrepp, av större intresse att notera. Den har med den allmänna samhällsutvecklingen, särskilt den ekonomiska, att göra. Färdigheter som tidigare förknippades med filosofi och konst ses i dag som en produktivkraft som genomsyrar en framväxande kunskapsbaserad ekonomi och ställer nya krav på färdigheter inom arbetslivet. Kreativa människor är i dag för många företag vad kol, järn och billig arbetskraft var för stålindustrin i industrialismens barndom.

Det finns i dag en mycket omfattande litteratur inom vitt skilda forskningsområden som behandlar kreativitet och kreativa processer. Ett sätt att klassa och sortera olika perspektiv presenteras i *figur 1*. Den rymmer kreativitetsforskningens fyra berömda P:n: produkt, person, process och plats.⁴ Kategorierna kan naturligtvis inte ses som isolerade i förhållande till varandra. Mellan dem finns betydelsefulla kopplingar. *Personer* är kända för de produkter de skapat inom musik, konst, litteratur, teknik, vetenskap eller något annat. En kreativ *process* leder om den är framgångsrik fram till ett resultat, en *produkt*, och i processen är det personer som agerar. I vissa fall låter sig personer, processer och därmed produkter knytas till en *plats* – en stad, en arbetsplats eller ett kollektiv. Så var det ofta i äldre tid. Men i dag är det, som vi senare skall se, vanligt att flera olika miljöer samspejar med varandra.

Figur 1. Kreativitetens fyra P:n.

Filosofen framhåller gärna med rätta att det är *idéer* och *tankar* som är de fundamentala uttrycken för och bärarna av kreativitet. Det betyder att de fyra P:n som finns i figuren endast står för kreativitet i indirekt mening. I en mental process föds tankar som sedan ligger till grund för nya verk och produkter.⁵

Frågan om vem som kan sägas vara kreativ har svar som låter sig ordnas längs en kontinuerlig skala. I ena ändan speglar svaren uppfattningen att alla människor äger kreativa egenskaper, i den andra åsikten att endast en begränsad elit har genuint nyskapande förmåga. Experiment och mätningar har visat att barn är kreativa innan de börjar skolan. Sedan får fantasin och lekfullheten ge plats för logiskt tänkande och inläring av fakta och regelsystem.⁶ Under senare år har föreställningar om framväxten av en kreativ klass inom avancerade ekonomier väckt stor uppmärksamhet. Sådana uppfattningar bygger på ett vitt kreativitetsbegrepp, som innebär att i stort sett alla artister och högutbildade är kreativa. Den amerikanske ekonomen Richard Florida, exempelvis, uppskat-

tar den kreativa klassen i USA till 38 miljoner människor, vilket motsvarar en tredjedel av alla yrkesversamma.⁷ Denna generösa tolkning av begreppet kreativitet har många forskare vänt sig emot – inte minst psykologer och filosofer – för att i stället förorda betydligt snävare avgränsningar. Alla högutbildade är ingalunda kreativa, många kan visa sig vara ganska fantasilösa och traditionella i sitt tänkande. Som psykologiprofessorn i Lund Gudmund Smith uttryckt sig: ”Kreativitet har blivit ett honnörsord. Många yrkesgrupper utnyttjar detta genom att kalla sina sysselsättningar kreativa. Men inte ens alla konstnärer eller författare eller TV-kreatörer är i egentlig mening kreativa. Många av dem är helt enkelt habila fäsörer eller imitatörer.”⁸ Här kan det vara på sin plats att erinra om hur omöjligt det kan vara att hålla en rågång öppen mellan begreppet kreativitet å ena sidan och begrepp som intelligens, effektivitet, yrkesskicklighet och produktivitet å den andra.

Oavsett om vi väljer att låta kreativiteten gälla alldagliga former av problemlösning eller banbrytande uppfinningar och upptäckter, kan vi spåra tankeprocesser som liknar varandra. I en kreativ process rubbas gamla associationsbanor och bryts vedertagna tankemönster sönder. Personer som uppfattas som kreativa äger förmåga att befria sig från invanda föreställningar, begrepp och regelverk. Redan på 1950-talet talade forskare om *konvergent* och *divergent* tänkande.⁹ Den som tänker konvergent försöker lösa problem i traditionella tankebanor, steg för steg framåt i en logisk ordning. Den som tänker divergent går på tvärs, väljer vägar som avviker från de gängse. Andra forskare har i stället använt begreppen *lateralt* och *vertikalt* för dessa skilda sätt att tänka.¹⁰ Den österrikiske vetenskapsjournalisten Arthur Koestler talar om *bisociation* och har blivit känd för att med stöd av psykologen Sigmund Freud bland många framhålla hur roliga historier ofta bygger på bisociationer. Två till synes vitt skilda tankebanor som bringas att kollidera med varandra kan utlösa stor munterhet. Han visar också hur välkända uppfinningar på likartat sätt uppstått när skilda tankevärldar överraskande mötts.¹¹

För egen del har jag valt att så långt som möjligt behålla ett förhållandevis snävt kreativitetsbegrepp. Det får till följd att jag anlagt en ”elitistisk” syn på vilka individer som kan anses vara kreativa i djupare mening. Men denna avgränsning har väckt ett behov av att identifiera grupper av människor, som visserligen inte är de som i grunden stått för uppfinningar och upptäckter, men som ändå på olika sätt varit verksamma i framgångsrika förnyelseprocesser. En av 1900-talets främsta ekonomer, Joseph A. Schumpeter (1883–1950), utvecklade tidigt en banbrytande teori om hur innovationer skapar cykliska förlopp, ”business cycles”, av tillväxt och tillbakagång. Genom ”skapande förstörelse”

drivs utvecklingen i vågor framåt i en kapitalistisk ekonomi. Förnyelseprocesser går som en ”puls” genom samhällskroppen. Enligt denna teori spelar entreprenören en central roll i processen. *Entreprenören* är en person som förmår skapa nya produkter och nya företag genom att kombinera och utveckla kunskaper som till stor del redan finns. Schumpeter skiljer noga mellan begreppen *innovation* och *invention* (uppfinring). Entreprenören är en skicklig innovatör, men sällan en banbrytande uppfinnare. Men det är bildligt talat entreprenören som för uppfinnarnas idéer till marknaden.¹² Jag har låtit *pionjären*, den originelle kreatören som jag huvudsakligen är intresserad av, få sällskap med *entreprenören*, den som skickligt fångar upp idéer och nyheter, och ser till att dessa blir kända och kommer till nytta.

När blickarna riktats mot vetenskapens värld och olika forskningsmiljöer kan tre forskarprofiler identifieras. Vetenskapens verkliga pionjärer är få, inte sällan förbisedda av sin samtida omgivning och rent av betraktade som kufar, priset han eller hon får betala för att ligga före andra. Den akademiske entreprenören däremot är vida synlig, är skicklig på att fånga upp nya idéer och snabb att muta in och publicera, förmår samla ekonomiska resurser och duktiga elever kring sig. I den akademiska världen uppträder ytterligare en profil, *förvaltaren*, med god överblick över ett ämnesområde och förmåga att sammanfatta och sprida andras forskningsresultat. Egenskaper som utmärker de tre profilerna kan i sällsynta fall finnas samlade hos en enskild individ, men är vanligen spridda på flera händer. Under alla omständigheter är alla nödvändiga för en framgångsrik verksamhet vid våra universitet. *Medan pionjärerna är få, är entreprenörerna många.*

Var har kreativiteten funnits?

I Europa – den del av världen jag valt att huvudsakligen ägna uppmärksamhet – har funnits geografiska områden och platser som blivit kända som centra för förnyelse inom exempelvis filosofi, matematik, konst, musik, litteratur, teater, arkitektur, teknik och olika vetenskaper. Aten och andra stadsstater i och runt Medelhavet kan anföras som exempel från antiken. Florens representerar de stadskulturer som växte fram och den kulturella förnyelse som ägde rum strax före och under renässansen. Med industrialismen och under de omvälvande åren 1850–1950 utvecklades storstadsmiljöer till betydelsefulla härdar för olika förnyelseprocesser. De mest omskrivna är Wien, Berlin, Paris, London, Manchester och Göttingen, liksom New York, Boston och San Francisco på andra sidan Atlanten. På dessa platser var under olika tider välkända pionjärer och entreprenörer inom vitt skilda områden verksamma, ofta i nära samverkan

med varandra. Det intressanta är dock att konstatera att många av dem som via dessa miljöer gått till historien var födda och uppvuxna på helt andra platser och under sina karriärer verksamma även på andra håll. Kreativiteten har varit mobil och är i vår tid så i ännu högre grad. Här ett par omskrivna exempel.

Efter att ha varit en provinsstad i ett av Tysklands många furstendömen blev *Berlin* efter Tysklands enande 1871 snabbt en av Europas största och på olika områden mest betydande städer. På 1920-talet kunde staden som kulturellt centrum tävla med både London och Paris, och överträffade som centrum för teknisk utveckling båda dessa städer. Berlin intog en framträdande ställning inom modernismen – här uppfattad som en sammanfattande benämning på olika nya riktningar inom västerländsk konst, musik och litteratur. Berlin attraherade konstnärer och författare från Österrike, USA och Storbritannien, för att inte tala om den dragningskraft som staden utövade på intellektuella från östra Europa. Under och strax efter den ryska revolutionen 1918 lär 360 000 personer ur den ryska intelligentsian och bourgeoisien ha emigrerat till Berlin och stannat där under åtminstone någon tid. Där upptog 86 ryska förlag sin verksamhet. Där fanns flera ryska dagstidningar. Ryska bokhandlar öppnades. Staden kallades under en tid för den ryska litteraturens huvudstad. Tiden mellan första och andra världskriget var en blomstringstid för kulturlivet i *Paris*. Staden sjöd av kulturell vitalitet och konstnärligt experimenterande. Paris var inte bara ett centrum dit den intellektuella eliten i Frankrike drogs. Här möttes författare, målare, skulptörer, filmskapare och tonsättare från hela världen. Hit flydde aristokrater och antibolsjeviker undan den ryska revolutionen, sammanlagt ungefär 200 000, många via Berlin. Hit kom amerikaner undan provinsialism, rasfördomar, spritförbud och medelklassideal. Åtskilliga av dem som kom gjorde skäl för beteckningen bohemer. Med Hitlers maktövertagande, 1930-talets jedeförföljelser och sedermera en värld i brand försköts den vetenskapliga och mycket av den kulturella tyngdpunkten från Europa till andra sidan Atlanten. Bland de 400 000 människor som tvingades eller valde att lämna Europa fanns många framstående filmskapare, konstnärer, författare och vetenskapsmän. Delar av den gamla världen åderläts på begåvningar, medan den nya världen fick ett intellektuellt tillskott som verksamt bidrog till dess vetenskapliga och ekonomiska uppsving efter kriget.

Vad var det då som lockade och drev kreatörerna att slå sig ner i dessa städer? Och vilka förutsättningar för förnyelse kan urskiljas i dessa och liknande miljöer? *Ekonomi* har attraherat och styrt. På platser där kapitalet funnits har artister och kreatörer funnit sin publik och sin marknad. *Väld* och *politiska konflikter* har inte minst under första hälften av 1900-talet som vi sett tvingat

många att flytta. *Kulturell mångfald* och *mötesplatser* där informellt utbyte av idéer kunnat äga rum tycks på många håll ha stimulerat kreativiteten. ”Café-kultur” är en benämning, ”tredje platsen” en annan. Hemmet är den första platsen, arbetsplatsen den andra. Där hem och arbete legat långt från varandra eller där bostadsbrist rått har det varit naturligt att mötas på lokal någonstans däremellan.¹³ Till detta kommer att en viss social och institutionell *oordning* gett pionjärer och entreprenörer vidgat handlingsutrymme. En vanlig iakttagelse är att mångfald och variation gynnat kreativa processer, däremot inte likformighet och homogenitet.

Varför främjar stora städer kreativitet?

Städernas historia har allt sedan antiken speglat Västvärldens ekonomiska och kulturella utveckling. Det som sagts om antikens, renässansens och industrialismens städer gäller även i hög grad den moderna staden, den som jag valt att kalla *metropolis*. Det är storleken, graden av geografisk koncentration och omfattningen av olika intressesfärer som är den väsentliga skillnaden mot förr. Till detta kommer att den forskning som avser dagens situation i allt högre grad kommit att ägnas förhållanden i USA.

Många av den stora stadens företräden hänger samman med dess ständigt växande betydelse som centrum för ekonomi, makt och kommunikationer. Till stora städer koncentreras administration och styrande funktioner inom näringsliv, finansverksamhet, forskning, intresseorganisationer och offentlig förvaltning. Den institutionella tätheten skapar ett stort och omväxlande utbud av arbetstillfällen och tjänster. Inkomsterna, marknaderna och publikunderlagen blir större än på andra håll. Noteras bör att det kulturella utbudet uppvisar en ännu större geografisk koncentration än de flesta andra aktiviteter. Det är en koncentration som inte bara gäller mätt i absoluta tal, vilket knappast kan förvåna, utan också i relation till folkmängden. I stora städer skapas en stor och tät kulturell infrastruktur.¹⁴

I synnerhet amerikanska undersökningar tyder på att arbetskraften inte längre, på sätt som äldre teorier förutsätter, söker sig till platser där arbetstillfällena finns. Den mest kvalificerade arbetskraften – med yrken inom vilka vi finner åtskilliga kreatörer och entreprenörer – styrs i stor utsträckning av livsstilar och intressen i sitt val av bostadsort. Företagen får följa efter och etablera sig där de mest kompetenta människorna finns. Geografisk rörlighet går ofta hand i hand med förnyelse. Där öppenheten och toleransen finns, ökar också möjligheterna att bygga upp ett *kreativt kapital*. Sambandet mellan hur människor väljer att

flytta och dynamiken i stora städer, som framhålls i moderna studier, har tydliga paralleller i europeisk och amerikansk historia. Till metropolerna har strömmar av emigranter sökt sig. Där har främlingskap blandats med gemenskap. Betydande centra har varit platser där olika kulturer, religioner, livsstilar och politiska åsikter konfronterats med varandra. Metropolerna har fungerat som smältdeglar och brännpunkter för förändring.¹⁵ En invändning kan resas. Stora städer är som en djungel i sin mångfald. Vår tids stora metropoler kan knappast betraktas som enhetliga miljöer. Den förnyelsekraft som finns i denna mångfald av människor och denna anhopning av verksamheter är vid närmare skärskådan koncentrerad till enstaka nischer.

På spaning efter förnyelsen hjärtpunkter

I de stadsmiljöer vi stiftat kort bekantskap med har funnits goda exempel på hur mindre grupperingar av människor i samverkan och konkurrens med varandra utgjort öar av förnyelse i ett hav av traditionellt organiserade verksamheter. Några särskilt minnesvärda formationer har funnits i Florens, Wien, Berlin, Paris och London, och i vår tid inte minst i New York, Boston och stadslandskapet kring San Francisco Bay. Som första omskrivna exempel kan nämnas den för sin tid betydelsefulla grupperingen av kulturpersonligheter med anknytning till de tyska expressionisternas tidskrift *Der Sturm* i Berlin och de gallerier, bokförlag och litterära salonger som fanns i dess intressesfär. Som andra väljer jag kretsen kring bokhandeln *Shakespeare and Company* i Paris, som tredje *Bloomsburygruppen* i London, som fått namn efter den stadsdel i vilken flertalet av medlemmarna bodde.¹⁶ Alla grupperingar visar gemensamma drag. De var informella, föga eller inte alls styrda av regelverk. Det var intressegemenskap och mötesplatser i stadslandskapet som höll samman. Tätt knutna sociala nätverk kunde hålla i årtionden. Men vanligen löstes de upp efter några få år. Kosmopoliter kom och gick. Sådana grupper, till exempel i form av konstnärskollektiv, har också funnits i små städer och i pastorala idyller.

Inom företag, offentliga förvaltningar och institutioner för högre utbildning och forskning framträder former för samverkan – mera reglerade, ibland styrda av reglementen, stadgar och understundom av lagar. Inom dessa finner man goda exempel på både hinder och förutsättningar för förnyelse. Företag och andra organisationer har i många fall inte en ständig förmåga till förnyelse som ledstjärna. När det gäller affärsdrivande företag reglerar kravet på ekonomisk avkastning verksamheten. Myndigheter och offentlig service har i första hand kontroll, stabilitet och rättvisa som viktiga målsättningar. Behovet av säkra,

förutsägbara, välplanerade och effektiva verksamheter är djupt rotad och har präglat människors värderingar under hela industrialismen.

När insikter om att flexibla organisationsformer gynnar nödvändig förnyelse allt mer breder ut sig, står vi inför ett dilemma som föranleder oss att ta upp två frågor till särskild behandling. Den första rör i vilken omfattning kreativitet och förnyelseförmåga hänger samman med formen och storleken på en organisatorisk enhet, den andra de svårigheter som kan finnas att förena å ena sidan krav på effektivitet och produktivitet och å andra sidan behovet av förnyelseförmåga och kreativitet. Det kan dock inte nog understrykas att detta är en motsättning som gör sig gällande på kort sikt – en mandatperiod eller den tid som ett förordnade kan vara – inte i ett längre perspektiv.

Den hierarkiska modellen visar sig gynna enhetlighet och uniformitet. Verksamheter som utvecklas enligt denna är möjliga att kontrollera och styra med hjälp av enkelriktade instruktioner och signaler. Den egalitära, platta formen däremot underlättar ett mångsidigt internt informationsutbyte och skapar goda förutsättningar för kreativa processer. Den hierarkiska organisationen kan bli mycket stor och utveckla betydande produktivitet i form av stor output per tidsenhet eller i förhållande till insatta resurser. För att fungera som egalitärt system måste däremot den platta organisationen förbli liten samtidigt som den inte förmår uppfylla högt ställda krav på snabba resultat, effektivitet och förutsägbarhet.¹⁷

Särskilt stora företag kan stå inför dilemman att förena kreativitet och produktivitet. Lösningar som prövats är att differentiera verksamheten, rumsligt eller över tiden. Rumslig differentiering betyder att företag delas upp i mer eller mindre fristående enheter. Några stora står för det dagliga, rutinartade och ”produktiva” arbetet, inte sällan i lägen där arbetskraftskostnaderna är låga. Andra mindre enheter bedriver forskning och utvecklingsarbete i närheten eller i geografiska lägen som bättre passar sådan verksamhet, exempelvis där högutbildad arbetskraft är lätt att rekrytera.

I stället för att uppträda i skilda miljöer kan produktiva och kreativa perioder inom en och samma organisation avlösa varandra över tiden. Kreativitetens miljöer kommer och går. Inte minst i vår egen tid är det sällan som företag och forskande institutioner, platser och regioner bedöms vara härdar för förnyelse annat än under förhållandevis korta perioder. Verksamheter kan genomgå ”cykliska” förlopp. Utvecklingen kan tyckas gå i vågor, perioder av uppmärksammas framgång omväxlande med till synes förlamande stiltje. Erfarenheter från litteraturen visar tydligt att stabilitet och likriktning ofta, för att inte säga alltid, förr eller senare leder till stagnation. Framgångsrik konstnärlig verksamhet och

forskning stelnar lätt i sina former. Expansiva företag slår vakt om produktivitet men försummar lätt verkligt genomgripande produktutveckling. I detta perspektiv kan man ibland se det som händer i ett skede av famlande osäkerhet, när verksamheten uppfattas som föga produktiv, som något positivt på längre sikt. Det är i sådana instabila faser av ett utvecklingsförlopp som många originella kompetenser får sin chans. Pionjärer och nytänkare kan komma till sin rätt och få större manöverutrymme i en omgivning som är osäker och instabil än i en miljö där den hierarkiska ordningen och likformigheten dominerar.¹⁸

Vad utmärker framgångsrika forskningsmiljöer?

Jag har valt att ägna forskningsmiljöer särskild uppmärksamhet. Det finns flera skäl till detta. Miljöerna i fråga har som sin viktigaste uppgift kunskapsutveckling och förnyelse – det centrala temat i min framställning. Jag har mångårig erfarenhet av att vistas i och iakttä förhållanden och förändringar i skilda universitetsmiljöer och forskningsråd. Ett intresse har vuxit fram som spåtts på med uppgifter som stått till buds i litteratur som publicerats under senare år. Det allt överskuggande skälet till denna fokusering är dock den betydelsefulla roll som vetenskap och forskning numera anses spela som drivkraft i modern samhällsutveckling.

Att hitta metoder att objektivt mäta vetenskaplig skicklighet är en vanskelig uppgift. Ännu svårare är det att upptäcka verklig originalitet. Nya forskningsrön kan oftast inte bedömas i nära anslutning till att de presenteras. Det tar tid att kritiskt granska och värdera. Det har exempelvis noterats att nobelpris för det mesta tilldelats till åren komna forskare för insatser gjorda under förhållandevis unga år. Trots alla svårigheter och invändningar har det under senare år blivit vanligt med försök att bedöma forskningsmiljöers excellens. Dessa bedömningar har sedan inte sällan lagts till grund för fördelningar av medel och rangordning av universitet. Kvantitativa metoder har kommit att prägla de utvärderingar som gjorts. Den akademiska världen har tillägnat sig effektivitetskriterier som utvecklats för företag. När det gäller forskning – det centrala ämnet för vår diskussion – läggs stor vikt vid antalet publicerade, kvalitetsgranskade forskningsrapporter och hur ofta dessa citerats i den vetenskapliga litteraturen. Vid rangordning av universitet har i vissa fall dessutom antalet nobelpristagare som varit eller är verksamma vid dess institutioner tillmätts betydelse. Det finns även exempel där expertpaneler anlitas för närmare bedömningar (peer-reviews).

I stort visar olika bedömningar och listor över rangordningen mellan olika universitet i världen en likartad bild. Bland de 100 högst rankade universiteten

finns mer än hälften i USA. Bland de 10 främsta finns alltid universiteten i Cambridge och Oxford. Längre ner på listan finns japanska, schweiziska, tyska och franska universitet och forskningsinstitut. Ännu längre ner på listorna finns svenska enheter representerade – Karolinska institutet och universiteten i Uppsala, Stockholm och Lund. Det bör dock observeras att skillnaderna mellan universiteten nedanför toppskiktet är mycket små och att rangordningen dem emellan varierar mellan olika listor och år. Om än tämligen stabil i toppen, är ordningen längre ner instabil.¹⁹ De mätmetoder för bedömning av forskningsmiljöer som presenterats har satts ifråga. Stark kritik har riktats mot överdriven tilltro till publiceringsstatistik och bibliometriska metoder. Sättet att redovisa forskningsresultat varierar i hög grad mellan olika ämnesområden. Metoderna gynnar särskilt naturvetenskaper, tekniska vetenskaper och medicin, där korta forskningsrapporter på engelska i kvalitetsgranskade tidskrifter är en vanlig publiceringsform. Humaniora och samhällsvetenskaper kommer inte till sin rätt. Problemet är att finna något så när lätthanterliga metoder som kan sägas vara bättre.²⁰ Vår egen kritik har främst gällt valet av hela universitet och stora forskningsinstitut som studieobjekt. Det är lätt att konstatera att det i de flesta fall bara är enstaka institutioner, avdelningar och forskargrupper inom de stora enheterna som gör skäl för beteckningen excellenta och som står för vetenskaplig förnyelse. *De ligger som kreativa öar i den uppsjö av allehanda verksamheter som många universitet och högskolor i dag bedriver.*

Jag har blivit bekant med en rad *institutionella forskningsmiljöer* i Europa och USA som bedömts göra skäl för beteckningen *den vetenskapliga förnyelsens brännpunkter*. Underlag för min kunskap har hämtats ur nobelpristagares biografier (se nästa avsnitt) och uppgifter som funnits att tillgå i ämnesöversikter och forskningsrapporter. Av särskilt värde har varit de undersökningar som bygger på hundratals djupintervjuer och samtal med nobelpristagare och andra erkänt framstående forskare. Vid sidan av institutionella miljöer har *nätverksmiljöer* varit föremål för analys. Nätverken har bestått av forskare – med olika institutionell hemvist, bakgrund och kompetens – och deras inbördes samarbeten. Sådana nätverk, vår tids *osynliga universitet*, har kunnat kartläggas genom studier av ett mycket stort antal samverkansprojekt och samförfattarskap under i runt tal 50 år inom ämnesområden som socialpsykologi, ekonomi, ekologi och astronomi.²¹

Vittnesbörden från dem som vistats i och berättat om olika forskningsmiljöer stämmer mycket väl överens med varandra. Redogörelserna ger en enhetlig och tydlig bild av vilka egenskaper i en miljö som gynnar kreativa processer. I miljöerna finns tydliga elitistiska drag. Där kompetenta och idérika forskare

samlas är betingelserna för förnyelse och utveckling goda. Forskare med gedigen *inomvetenskaplig kompetens* förmår ofta ställa de rätta frågorna. De vet var gränserna mellan olika specialiteter går och kan under kontroll överskrida dem och under stundom ta steget ut i det okända.

Utmärkande för framgångsrika miljöer är väl fungerande *kontakter* och livligt *informationsutbyte*, internt och externt. I en kreativ process konfronteras olika idéer och synsätt med varandra, ståndpunkter prövas och värderas. Även i vår tid – med alla till buds stående teletekniska hjälpmedel – spelar personliga kontakter och samtal ansikte mot ansikte en strategisk roll. En viktig orsak till detta förhållande torde vara att en förnyelseprocess, särskilt i sin början, rymmer väsentliga inslag av osäkerhet, oförutsägbarhet och överraskning. Därför är mötesplatser där dialoger kan föras viktiga. De kan finnas både inom en institution och utanför. Framgångsrika forskare reser mycket.

Kreativiteten utvecklas bäst i *små egalitära organisationer*. Hierarkiskt uppbyggda arbetsplatser kan vara produktiva och bedriva en omfattande och uppmärksammas verksamhet utan att därför svara för betydelsefulla vetenskapliga genombrott. Samtidigt är det en stor fördel för de små miljöerna att vara omgivna och stödda av en ekonomiskt resursstark omgivning. Den ideala storleken på en kreativ miljö varierar, men grupperingar om fyra till sju forskare är vanlig. Så små miljöer fungerar bäst om de är innefattade i en vidare gemenskap genom strategiska länkar till andra miljöer och vidare nätverk. Det är den sociala kommunikationens villkor som styr och sätter gränser för hur stora de väl fungerande forskningsmiljöerna kan bli.

Något förvånande har *den rent fysiska miljön* inte tillmätts någon större betydelse i de olika miljöbeskrivningar som presenterats. Forskningsområden som ställer stora krav på teknisk utrustning utgör dock undantag. I de fall där den fysiska miljön i övrigt anses gynna kreativiteten är det mötesplatser och träffpunkter som pekas ut, inte bara utrymmen avsedda för seminarieverksamhet utan i lika hög grad matsalar, kafeterior och bibliotek. Det ligger nära till hands att tolka detta som att den fysiska miljöns viktigaste funktion är att underlätta utvecklingen av en social miljö.

En god institution skall vara en stimulerande mötesplats för olika idéer och vetenskapliga diskussioner. En närmare granskning av sådana miljöer visar inte sällan en till synes motsägelsefull kombination av *samarbete* och *rivalitet*. I lyckliga stunder och på välsignade platser tycks generositet, jämlikhet och konkurrens vara möjliga att förena. Forskare har uppgett sig kunna känna ”doften av kreativitet”, den dynamiska atmosfären inom en institution, redan vid inträdet i dess lokaler. Som kontrast finns arbetsplatser som gett besökare känslan av

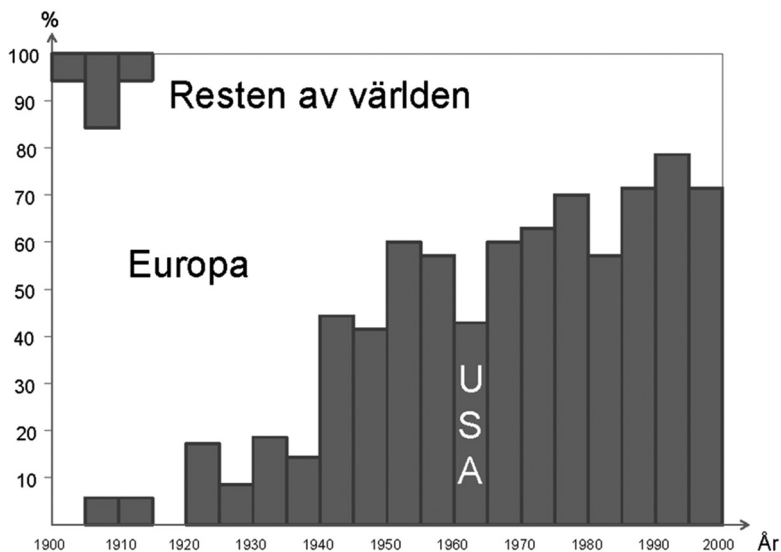
instängdhet och andligt stillestånd. Där har samtalen tystnat och mötesplatserna gapat tomma. Där ältas gamla oförrätter bakom stängda dörrar.²²

Goda miljöer ställer stora krav på *ledarskap*. De som leder en institution bör inte bara äga administrativ förmåga och ämneskompetens. De bör också ha förståelse för kreativitetens villkor och de speciella förutsättningar som är gällande för framgångsrik forskning. För att skapa ett gynnsamt arbetsklimat och för att balansera samarbete och rivalitet krävs betydande *social kompetens*. Det är således inte lite som krävs. Det är inte lätt att skapa miljöer som ger utrymme åt en verksamhet som för att leda till förnyelse måste rymma betydelsefulla inslag av både *lekfullhet* och *disciplin*, både fantasi och målmedvetenhet, såväl påhittighet som pedanteri.

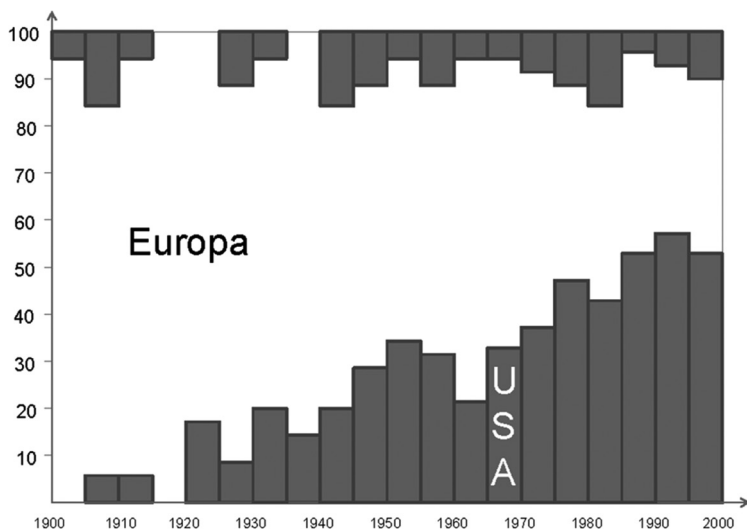
Vad lär oss nobelpristagares levnadsöden?

Det ligger nära till hands att förknippa personer med de platser där deras kreativa förmåga blivit uppmärksammas och registrerad, ofta i efterhand. Mot detta något lättvindiga sätt att fastställa samband vill jag resa vissa invändningar. Kreativa processer kan endast i undantagsfall knytas till en enda plats eller en enda institution. På motsvarande sätt går det inte att ta för givet att det är förhållanden i den omgivning där individen är verksam, just när uppmärksamhetens ljus når fram, som är av fundamental betydelse för utvecklingen av hans eller hennes nyskapande förmåga. För forskare inom ämnesområden där biografier och levnadsteckningar av tradition är viktiga källmaterial är detta naturligtvis invändningar som kan förefalla triviala.

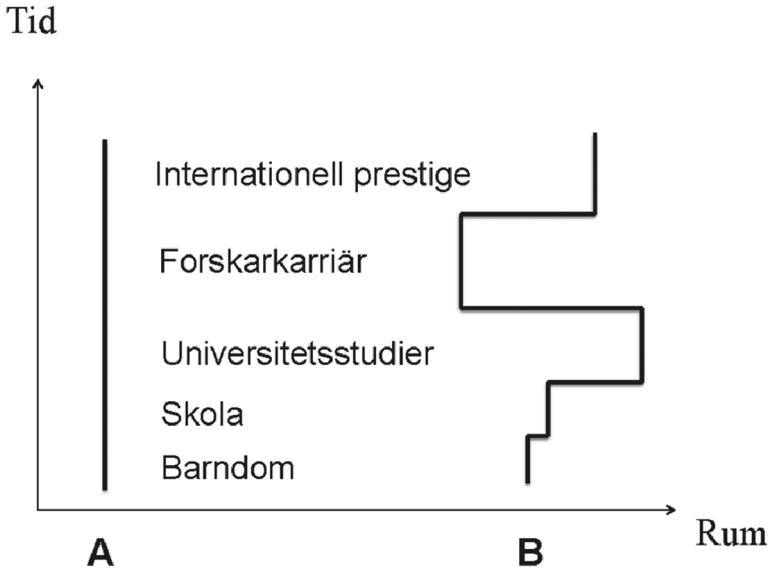
Cirka 700 vetenskapliga nobelpristagares biografier utgör källorna till mina studier av i tiden utsträckta förnyelseprocesser och hur individer under sin levnad påverkats av upplevelser och inflytelser i skilda miljöer. Med vetenskapliga pristagare avses de som tilldelats nobelpris i fysik, kemi och medicin och de som efter 1968 tilldelats ekonomipriset till Alfred Nobels minne. Motivet för att välja nobelpristagare som studieobjekt har varit tillgången på ett rikt källmaterial, att de belönades kreativa förmåga varit föremål för en osedvanligt noggrann bedömning och att forskningsmiljöer och vetenskaplig förnyelse valts som viktiga teman i min framställning. Låt mig inleda med ett par översiktliga bilder som låter oss ana hur personer kända för vetenskaplig excellens under sin levnad rört sig mellan skilda miljöer. *Figur 2* visar Förenta staternas framväxt som dominerande forskningsnation. Pristagare med europeiskt medborgarskap dominerade bilden stort fram till perioden 1936–1940. Under och efter andra världskriget gick däremot prisen i växande utsträckning till naturvetenskapliga

Figur 2. Nobelpristagare i fysik, kemi och medicin 1901–2000 procentuellt fördelade på geografiska områden efter *medborgarskap* vid tidpunkten för tillkännagivandet. Varje stapel omfattar 5 år.

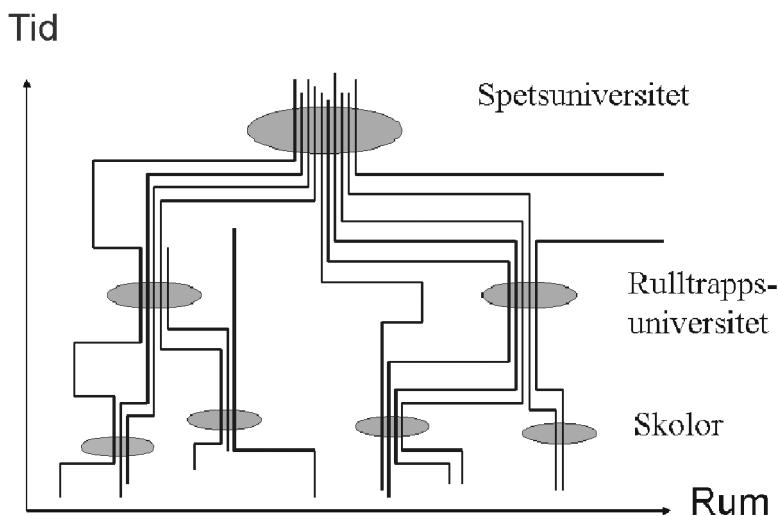
Figur 3. Nobelpristagare i fysik, kemi och medicin 1901–2000 procentuellt fördelade på geografiska områden efter *födelseort*. Varje stapel omfattar 5 år.

Figur 4. Levnadsbanor för en bofast (A) och en rörlig (B) person.

forskare med medborgarskap i USA. Pris till forskare utanför Europa och USA var sällsynta företeelser. Fördelningsbilden blir delvis annorlunda när den baseras på uppgifter var Nobelpristagarna var födda. *Figur 3* rymmer samma population som föregående figur men nu med pristagarna karterade efter de platser där de för första gången sett dagens ljus. Med denna princip som grund avtar visserligen fortfarande den europeiska dominansen men nu i jämnare takt. Övriga delar av världen blir synliga, en tendens som blir allt tydligare efter år 2000, en tid som inte täcks av diagrammet.

Efter denna översiktliga bild av förra seklets vetenskapliga landskap i förändring känns det angeläget att närmare granska några av de individer som döljer sig där bakom. Ur biografierna, som spänner över olika delar av 1900-talet, kan enskilda forskares levnadsöden följas. För att inte drunkna i ordrika beskrivningar har de iakttagelser som kunnat göras systematiserats i tidsgeografiska diagram. I dessa representeras varje nobelpristagare av en *levnadsbana*, en obruten livslinje som i tiden löper från födelse till död, i det geografiska rummet som förflyttningar mellan olika platser. *Figur 4* reder ut begreppet levnadsbana. Personen A tillbringar hela sitt liv på samma plats. Tag som exempel filosofen Immanuel Kant som inte lär ha rört sig långt från Königsberg (dagens Kaliningrad) under sin levnad. Personen B liknar mer en av dagens vetenskapsmän. Han eller hon tillbringar sin tidiga barndom på ett ställe, flyttar sedan till ett annat för att gå

Figur 5. Miljöer (stationer) där levnadsbanor strålar samman.

i skola. Universitetsstudier kräver ytterligare en förflyttning, forskarkarriären leder till en fjärde plats långt därifrån. Kändisskap och internationell prestige avnjuts på en femte. Nu infinner sig *den för min framställning viktiga frågan*: I vilken miljö har B:s kreativitet utvecklats och formats – i barndomsmiljön, i skolan, vid universitetet eller i den omgivning i vilken han eller hon uppnått internationell prestige? Eller är det kanske variationerna, kombinationen av flera miljöer, som haft stor betydelse? En väsentlig fråga att diskutera är i så fall om rörlighet stimulerar nytänkande. Det finns, som redan nämnts, gott om exempel på hur genomgripande förnyelse inom exempelvis olika konstarter skett under perioder av osedvanlig geografisk rörlighet.

I denna summariska framställning har jag valt att endast återge en enda stilerad bild för att visa några drag som återkommer i åtskilliga av 1900-talets biografier, drag som kan sägas vara typiska för många forskare även i dag.²³ I figur 5 har ett dussin levnadsbanor ställts samman. Bilden visar sju "stationer" i tid och rum, där banorna bildar knippen (i figuren markerade med ovaler). Det är platser där flera nobelpristagare under en tid verkat sida vid sida. I nedre delen av figuren kan vi tänka oss fyra skolor på olika nivåer, i mitten ett par universitet, som jag i figuren kallar *rulltrappsuniversitet*, dit begåvningar lockats för att göra karriär och avancera. I vår tid är Cambridge i Storbritannien ett utmärkt exempel på ett sådant universitet. Enligt uppgifter på universitetets hemsida har mer än 80 blivande nobelpristagare varit verksamma vid detta universitet, men färre än 20 när prisen delades ut. Om vi söker någon svensk motsvarighet,

är Lunds universitet ett exempel. Där har flera blivande nobelpristagare varit verksamma men flyttat till annan plats innan de tilldelades pris.

Överst i figuren tronar ett prestigeladdat universitet eller forskningsinstitut, av mig kallat *spetsuniversitet*, som i en annan del av världen lockat med goda arbetsvillkor och resurser. Under den turbulenta tiden i mitten av förra seklet var det Princeton som lockade världens främsta fysiker. I dag är det bland flera Harvard, Cal Tec, MIT, Stanford och Chicago i USA, i Europa främst Cambridge och Oxford som lockat vetenskapsmän inom skilda forskningsområden. Figuren ger den samlade bilden av de miljöer som påverkat och format ett stort antal erkänt framstående forskare. Inget tvärsnitt som läggs i en sådan figur – längst upp, i mitten eller längs ner – ger den helt igenom sanna bilden. En sådan kräver att hänsyn tas till olika påverkansformer som uppträder på olika platser och vid olika tider under en levnad. Men låt oss avslutningsvis lämna tidsgeografins abstraktioner och lyfta fram några detaljer ur de berättelser som flera levnadsteckningar bjuder oss på.

Kreativ förmåga, idérikedom och fantasi är uttryck för medfödda och förvärvade egenskaper knutna till den enskilda individen. Av nobelpristagares biografier framgår tydligt hur påverkan och stimulans under barndom och ungdomsåra haft betydelse för den inriktning deras levnadsbanor senare fick. En majoritet av pristagarna kommer från hem där studievana föräldrar funnits. De oproportionerligt många nobelpristagare som vuxit upp i judiska hem – 20 procent eller 30 gånger fler än man skulle kunna vänta sig i en slumpmässig fördelning – framhåller gärna betydelsen av inre sammanhållning och omgivningens utmaningar och krav. Förföljelser och känsla av främlingskap och utsatthet har inte bara hämmat utan också sporrat.

Skolan har spelat en strategisk roll. Där har grunden av kunskaper och färdigheter lagts, en viktig förutsättning för senare vetenskaplig utveckling och förnyelseförmåga. Framstående, av sin omgivning ansedda, lärare har väckt unga begåvningars engagemang och påverkat inriktningen på deras fortsatta studier. Det centraleuropeiska gymnasiet, och dess motsvarigheter på andra håll, var under första hälften av 1900-talet en fruktbar grogrund för en intellektuell elit. Som exempel kan nämnas att ett betydande antal av århundradets främsta vetenskapsmän och kulturpersonligheter hade det gemensamt att de fick sin grundläggande utbildning vid *samma* gymnasieskolor i Budapest. Från turbulenta och kaotiska förhållanden under tiden för den habsburgska dubbelmonarkins upplösning, krig och revolution var det i Ungern liksom i Österrike vanligt att efter skolgång flytta utomlands för forskarutbildning och akademisk karriär.

Fram till början av 1930-talet var universitet och forskningsinstitut i Tyskland

viktiga mål för begåvningar från Centraleuropa. I Västeuropa däremot sökte sig flera blivande nobelpristagare till Cambridge och Oxford. Med Hitlers maktövertagande, 1930-talets judeförföljelser och sedermera en värld i brand försköts den vetenskapliga och mycket av den kulturella tyngdpunkten från Europa till andra sidan Atlanten. Bland de 400 000 människor som tvingades eller valde att lämna Europa fanns många framstående konstnärer, författare, filmskapare och vetenskapsmän. Delar av den gamla världen åderläts på begåvningar, medan den nya fick ett intellektuellt tillskott som verksamt bidrog till dess vetenskapliga och ekonomiska uppsving efter kriget (se åter figur 2 och 3). Det är förunderligt hur redan en handfull levnadsbanor förmår spegla några av de stora och dramatiska förändringar som ägde rum under 1900-talet.

Kreativitetens paradoxer

Som antytts i min korta framställning, visar forskning om kreativitet på förhållanden som kan förefalla paradoxala och svåra att tolka. Det är ibland möjligt att medvetet skapa flera av de betingelser som gynnar kreativa processer. Men resultaten av sådana åtgärder blir vanligen inte synliga förrän efter lång tid. Det finns förutsättningar som är gemensamma för åtskilliga framgångsrika miljöer. Men samtidigt finns det förhållanden som är platsspecifika och knutna till en liten grupp av individer och deras erfarenheter och kontakter. En kombination av omständigheter som förefaller lyckosam i en miljö behöver inte nödvändigtvis ge samma resultat i en annan. Därtill är de samband som råder alltför ofullständigt kända och komplexa. Till synes kan det vara slump och tillfälligheter som styr.

Medan det är svårt att medvetet skapa miljöer som gynnar förnyelseprocesser, är det lätt att omedvetet förhindra sådana processer och hämma sådana som är under utveckling. Det kan exempelvis ske genom regleringar och åtgärder i det vällovliga syftet att snabbt öka kontrollen och produktiviteten i en verksamhet. Kompetens, mångfald och variation, kommunikation och rörlighet ger de bästa förutsättningarna för förnyelse. När dessa förutsättningar kringgärdas och beskärs av restriktioner är riskerna för stagnation och tillbakagång uppenbara. En rimlig och kortfattad slutsats blir därför: *Det är i första hand där kreativa människor samlas – där de får resurser och handlingsutrymme – som förutsättningarna för genomgripande förnyelse och utveckling är som störst. Så har det varit i historien, och så är det i dag.* Accepterar vi denna slutsats, är det uppenbart att planering i syfte att skapa förnyelse har de bästa möjligheterna att lyckas om den ägnas utveckling och bevarande av miljöer som *lockar till sig* kreatörer och entreprenörer. Drivkrafterna bakom deras migrationer har, som

vi sett, varit ovanligt starka i tider av politiska omvälvningar och när tillgången på ekonomiska resurser varierat stort mellan olika geografiska områden och platser. Planering – i privat eller offentlig regi – som förmår styra den ekonomiska resursfördelningen, institutionella förhållanden, arbetsmarknad och boendemiljöer hör därför sannolikt till de övergripande åtgärder som kan leda till gynnsam utveckling på längre sikt.

<i>Divergent</i>	←→	<i>Konvergent</i>
<i>Lekfullhet</i>	←→	<i>Disciplin</i>
<i>Kaos</i>	←→	<i>Ordning</i>
<i>Variation</i>	←→	<i>Uniformitet</i>
<i>Kreativitet</i>	←→	<i>Produktivitet</i>
<i>Pionjär</i>	←→	<i>Entreprenör</i>
<i>Överraskning</i>	←→	<i>Förutsägbarhet</i>

Figur 6. Begreppspar och kontraster som skapar spänningar och möjligheter.

Det har slagit mig att min framställning är fylld av begrepp som kan synas stå i motsatsförhållanden till varandra. I *figur 6* finns några. Visserligen finns det motsättningar mellan de begrepp som bildar dessa par, men det går knappast att säga att de utesluter varandra, det vill säga det är inte fråga om det som inom logiken kallas *dikotomier*. Mina studier visar snarare att det mellan begreppen finns både motsättningar och bindningar som tillsammans skapar *dynamiska spänningsfält*. Inte sällan står förklaringar till de komplexa förhållanden som påverkar kreativa processer att finna i dessa fält.

Divergent och *konvergent* är första paret ut. Divergent tänkande innebär som vi sett förmåga att välja lösningar på problem som går på tvärs mot konventionella, konvergenta tankebanor. En utpräglad kreativ person förmår bryta med av omgivningen vedertagna tankemönster, riva murar och söka nya vägar. En förutsättning för att kunna göra så är vanligen gedigen kunskap om hur de gamla vägarna går och var de murar finns som blockerar nya tänkesätt.

Inte minst inom vetenskapen är spänningsförhållandet och samspelet mellan *lekfullhet* och *disciplin* betydelsefullt att begrunda. Några ord av lundageografen Torsten Hägerstrand beskriver koncentrerat de svårigheter som är förknippade med att skapa en framgångsrik forskningsmiljö:

Det är naturligtvis inte lätt att skapa miljöer, som på en gång ger utrymme åt en verksamhet som i mångt och mycket har lekens förhållningssätt, men som samtidigt hålls i schack av en särskild typ av intellektuell disciplin, särskilt inte

om leken kostar stora pengar. Disciplin går någorlunda bra ihop med en pålagd organisation och viss standardisering. Men fantasin dör bort om den tvingas in i fasta kanaler, i varje fall om dessa inte är spontant självorganiserade. Den nödvändiga kombinationen av lek och disciplin ställer universitetsverksamhet inför ett unikt dilemma. Den måste ge utrymme åt både påhittighet och pedanteri.²⁴

Andra framstående forskare har framfört liknande tankegångar. Den brittiska ekonomen Kenneth Boulding karaktäriserar vetenskap som i grunden testbar fantasi. För att testa krävs disciplin. Men utan fantasi finns ingenting att testa. Eller som kemisten Ilya Prigogine sagt om förhållandet mellan *kaos* och *ordning*, slump och organisation: ”En perfekt ordning är kristallint död; ett totalt kaos är formlöst dött. Men däremellan finns en sagolik korsning av överblick och överraskning, som skapandet bygger på. Och i den finns alla möjligheter.”²⁵

Till detta kan läggas iakttagelser av förutsättningar och hinder för kreativa processer som funnits i olika miljöer, såväl geografiska som institutionella. *Mångfald och variation* gynnar förnyelseprocesser, *enhetlighet och uniformitet* hämmar. I en instabil och till synes kaotisk miljö finns plats för överraskning. Där kan genuint kreativa människor få det handlingsutrymme de behöver för att bryta med konventioner och invanda tänkesätt. Den välplanerade och av rigida regelsystem omgärdade miljön kan rymma många goda funktionella egenskaper, *förutsägbarheten* är stor, samtidigt som den på ett oönskat sätt håller tillbaka förnyelsens krafter.

Det är brukligt och lätt att i vällovligt syfte uppskatta och prioritera egenskaper förknippade med orden till höger, mindre vanligt och svårare att ge akt på och främja kvaliteter som hänger samman med orden till vänster. Särskilt två omständigheter kan förklara denna skillnad – i samhället rådande värderingar och möjligheterna att observera och mäta. Ekonomisk tillväxt ses som en förutsättning för välstånd. Särskilt i en kapitalistisk ekonomi spelar *entreprenören* en väsentlig roll som drivande i innovationsprocesser, risktagare och grundare av nya företag. En i min framställning viktig observation har varit att entreprenörerna är många, av sin omgivning gynnade, verksamma inom inte bara företagets värld, utan också inom vetenskap och konst. Inom de flesta verksamheter krävs ständigt ökad *produktivitet*. Den är synlig och mätbar i form av producerade enheter i förhållande till insatta resurser. Vid bedömningar av framgång och excellens väger produktiviteten tungt.

För *kreativitet* i restriktiv och djupare mening svarar pionjären. På sikt är det dennes verksamhet som leder till förnyelse och utveckling. Men ofta är det först

en eftervärld som förmår registrera och värdesätta honom eller henne. I samtiden är betydelsen av deras prestationer svåra att varsebli och mäta. Pionjärerna är få och inte sällan förbisedda i sin samtid. Slutsatsen blir att genomgripande förnyelseprocesser är beroende av samspel mellan *pionjärer* och *entreprenörer*. Utan de förras insatser skulle de senare inte ha något av nyhetsvärde att föra till marknaden. Utan entreprenörer är risken å andra sidan stor att pionjärernas skapelser aldrig blir till gagn. Vi har sett exempel på hur egenskaper från båda sidor i detta motsatspar kunnat förenas hos en och samma person. Men vanligare är att det är ett samspel – *i tid och rum* – mellan människor som kompletterar varandra som för utvecklingen framåt.

Noter

- 1 Denna essä återger huvuddragen i författarens anförande vid Vetenskaps societetens årshögtid fredagen den 30 november 2012 på Grand Hotel i Lund. Till grund för framställningen ligger två nyligen utkomna böcker, Gunnar Törnqvist (2009), *Kreativitet i tid och rum – processer, personer och platser*. Stockholm: SNS Förlag, och Gunnar Törnqvist (2012 och 2013), *The Geography of Creativity*. Cheltenham, UK och Northhamton, MA, USA: Edward Elgar. Läsaren hänvisas till dessa för mer uttömmande redogörelser och omfattande referenser.
- 2 Christophe Mouchiroud & Todd Lubart (2006), "Past, Present, and Future Perspectives on Creativity in France an French-Speaking Switzerland", i James Kaufman & Robert Sternberg (red.): *The International Handbook of Creativity*. New York: Cambridge University Press.
- 3 John Heilbron (1992), "Creativity and Big Science", *Physics Today*, November 1992.
- 4 För härledningar och närmare diskussioner av dessa begrepp se Törnqvist, o.a.a. not 1.
- 5 Se t.ex. Nils-Eric Sahlin (2001), *Kreativitetens filosofi*. Nora: Nya Doxa.
- 6 Gudmund Smith & Ingegerd Carlsson (1990), "The creative process: a functional model based on empirical studies from early childhood to middle age", *Psychological Issues, Monograph* 57. New York: International Universities Press.
- 7 Richard Florida (2001), *Den kreativa klassens framväxt*. Göteborg: Daidalos.
- 8 Yttrandet finns återgivet i ett opublicerat dokument framtaget i samband med förberedelserna inför Nobelpriset 100-årsjubileum.
- 9 Joy Paul Guilford (1967), *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill.
- 10 Edward de Bono (1970), *Lateral Thinking: Creativity Step by Step*. New York: Harper & Row.
- 11 Arthur Koestler (1964), *The Act of Creation*. London: Hutchinson & Co.
- 12 Joseph Schumpeter (1939), *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill; Joseph Schumpeter (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper & Brothers.
- 13 Se t.ex. Ray Oldenburg (1989), *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bars, Hair Salons and Other Hangouts at the Heart of a Community*. New York: Marlowe and Company.
- 14 Peter Hall (1998), *Cities in Civilization: Culture, Innovation, and Urban Order*. London: Weidenfeld & Nicolson.

- 15 Se not 7.
- 16 För mer ingående beskrivningar och referenser se de arbeten som finns upptagna i not 1.
- 17 I en omfattande litteratur se t.ex. W. Thomson (1965), "Bureaucracy and Innovation", *Administrative Science Quarterly*, 10:1, 1965; Rosabeth Moss Kanter (1999), *The Change Masters: Corporate Entrepreneurs at Work*. London: International Thomson Business Press.
- 18 Detta är förhållanden som diskuteras ingående i Törnqvist, Gunnar (2012 och 2013), *The Geography of Creativity*. Cheltenham, UK and Northhamton, MA, USA: Edward Elgar.
- 19 Se exempel på rangordningslistor i o.a.a.
- 20 *Universiteten och forskningen – en vision. Utmaningar och problem*. Forskningsstrategiska utskottet, Kungl. Vetenskapsakademien, 2008; Eva Österberg (2008), "Universitet är inget företag", *Sydsvenskan*, söndag 6 april 2008. En längre version av texten har tryckts i boken *Universitetets frihet*. Kulturforum vid Lunds universitet; Stig Forneng, Ingemar Lind & Thorsten Nybom (2007), *En svensk Universitetsranking – 2007*. Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet.
- 21 Ulf Larsson (red.) (2001), *Människor, miljöer och kreativitet: Nobelpriset 100 år*. Stockholm: Atlantis och Nobelmuseet; Rogers Hollingsworth & Ellen Jane Hollingsworth (2003), "Stora upptäckter och biomedicinska forsknings-organisationer", i Lillemor Kim & Pehr Mårtens (red.), *Den vildväxande högskolan: Studier av reformer, miljöer och kunskapsvägar*. SISTER, Skrifter 8. Nora: Bokförlaget Nya Doxa; Albert-László Barabási (2005), "Network Theory – the Emergence of the Creative Enterprise", *Science*, Vol 308, April 2005; Roger Guimerà, Brian Uzzi, Jarret Spiro & Luis Nunes Amaral (2005), "Team Assembly Mechanisms Determine Collaboration Network Structure and Team Performance", *Science*, Vol 308, April 2005.
- 22 Se not 5.
- 23 För tidgeografiska levnadsbanor för en rad kända nobelpristagare se referenserna i not 1.
- 24 Hägerstrand, Torsten (1985), "Universiteten som kreativ miljö", Ström, G (red.), *Erövra universiteten åter*. Stockholm: Liber.
- 25 Översättning av ett yttrande som finns i Prigogines Nobelföreläsning i Stockholm 1977.

Johan Brandtler

Är språket bipolärt?

Om polaritetslicensiering i svenska och andra språk

Inledning

Jag trodde aldrig någonsin att jag skulle få skriva en artikel till Vetenskapsso-
cietetens årsbok. Att jag ens kom på fråga! Vad skulle väl då vara lämpligare än
att ägna den åt ett fenomen som de flesta inte vet ett dyft om? Eller ett jota, för
den delen. Ett skit, ett uns.

Samtliga meningar i det första stycket innehåller så kallade *polaritetslement*.
Dessa är små ord och uttryck som, åtminstone vid första anblicken, verkar vara
beroende av en negation: *någonsin, ens, ett dugg/jotal/skit/uns*. Vi ser detta enkelt
om vi väljer att utelämna negationen i den första meningen; då fungerar inte
heller *någonsin*. Meningen *Jag trodde någonsin att jag skulle få skriva en artikel*
är helt enkelt ogrammatisk. Uttryck som *ett dyft, ett jota* etcetera fungerar inte
heller om negationen utelämnas: *Jag vet ett dyft om det här fenomenet* låter kons-
tigt. Men, säger då den kritiske, var finns negationen i den andra meningen?
Det är ju helt riktigt att exklamativsatsen *Att jag ens kom på fråga* saknar en
negation – men den uttrycker en underliggande negativ förväntning, det vill
säga ungefär *Jag trodde aldrig att jag ens skulle komma på fråga*.

I den här uppsatsen vill jag slå ett slag för svenskans polaritetslement, som
faktiskt är fler och mer komplicerade än vad man skulle kunna tro – och framfö-
rallt okända. Inte ens den omfattande *Svenska Akademiens grammatik* (Teleman
et al 1999) ägnar dessa ord mer än några rader.¹ Men fenomenet begränsar sig
inte till svenska. Så gott som alla kända språk har uttryck vars förekomst inom
satsen verkar begränsas på samma sätt som svenskans polaritetslement. Detta
faktum gör studieobjektet än mer intressant, eftersom det tyder på att polari-
tetslement ”kodar” något grundläggande i det mänskliga språket.

Nedan resonerar jag mer utförligt om vad detta grundläggande kan vara för
något, med särskild tonvikt på svenska förhållanden. Diskussionen baserar sig på

en rad språkvetenskapliga arbeten om polaritet, inte minst min avhandling från 2010 som kan ses som ytterligare ett inlägg i en ganska omfattande litteratur. För att göra texten mer läsvänlig har jag frångått den vetenskapliga principen att söka stöd för varje sakpåstående och ge exakta sidhänvisningar till tidigare arbeten. Den intresserade läsaren rekommenderas istället att fördjupa sig i den vetenskapliga litteratur som jag redogör för i slutet. Men låt oss nu börja.

Språkets poler

Precis som ett batteri kan språket sägas ha två poler: en positiv pluspol och en negativ minuspol. Något förenklat kan man säga att satser och uttryck tillhör antingen den ena eller den andra polen. Satser som bekräftar ett sakförhållande tillhör pluspolen, medan satser som förnekar – eller i alla fall inte bekräftar – ett sakförhållande tillhör minuspolen. Mening (1a) nedan tillhör alltså pluspolen, medan mening (1b) tillhör minuspolen.

- (1) a. Sven har varit i Paris.   [+]
       b. Sven har *inte* varit i Paris.   [-]

Den här uppdelningen kommer jag att problematisera längre fram, men vi låter den gälla tills vidare.

Vissa ord och uttryck är vad vi kan kalla ”polaritetskänsliga”, det vill säga de förekommer i satser tillhörande endera polen. Det saknas faktiskt en antagen svensk term för dessa uttryck, vilka på engelska brukar benämnas *Polarity Items*. Jag kommer nedan konsekvent använda termen *polaritetselement*. Det finns både *positiva* och *negativa* polaritetselement; de förra fungerar i satser som tillhör pluspolen, de senare i satser som tillhör minuspolen.

Ett negativt polaritetselement som *någonsin* kan alltså förekomma i negerade, men inte i affirmativa (positiva), satser, som vi ser i (2). (Stjärnan * framför ett exempel betyder att satsen är ogrammatisk.)

- (2) a. Sven har **aldrig** *någonsin* varit i Paris.
       b. *Sven har *någonsin* varit i Paris.

I svenska har vi en relativt stor uppsättning negativa polaritetselement: *ens*, *någonsin*, *alls*, *heller*, *ett rött öre*, *ett jota*, *ett dyft* är bara några exempel.² Många gånger fungerar dessa uttryck som förstärkning till det negativa ordet: *aldrig någonsin*, *inte alls*, *inte ett rött öre* etcetera är ”starkare” yttranden än motsvarande

yttrande med endast *aldrig* eller *inte*. Den här tendensen att ”förstärka det negativa” hittar vi i flera språk, något som noterades redan 1917 av den legendariske danske språkforskaren Otto Jespersen. Så har vi exempelvis *pas* i franska, *et spor* i danska, *a wink* i engelska, *ett dugg* i svenska och så vidare. Utmärkande för dessa (i Jespersens terminologi) ’small substantives’ är att de betecknar minimala mängder eller enheter. Men inte alla negativa polaritetselement har denna lexikala betydelse: *ens* och *någonsin* ger visserligen ofta upphov till skalära tolkningar, men betecknar inte i sig själva små kvantiteter eller ändpunkter på en skala.

Ett positivt polaritetselement som *allt* är så att säga motsatsen till *någonsin*: det kan förekomma i affirmativa satser, men aldrig i negativa satser.

- (3) a. Sven har *allt* varit i Paris.
 b. *Sven har **aldrig** *allt* varit i Paris.

I de flesta språk utgör de positiva polaritetselementen en mindre (och mer svåravgränsad) grupp än de negativa; jag kommer därför i huvudsak att uppehålla mig kring negativa polaritetselement i resten av uppsatsen.

Negativa polaritetselement

Vi såg ovan att *negativa* polaritetselement (NPE) alltid kan förekomma i satser som innehåller satsnegation (det vill säga *inte*). I sådana satser brukar man säga att negationen *licensierar* förekomsten av NPE, det vill säga att negationen möjliggör förekomsten av exempelvis *någonsin* eller *ens*. Men det betyder inte att NPE endast förekommer i negativa påståendesatser. Utöver direkt negativa ord (som *inte*, *ingen*, *aldrig*, *inget*) finns det nämligen en rad ord och uttryck som licensierar NPE, utan att de för den skull är särskilt negativa. Begrunda följande meningar, där det fetstilta ordet verkar fungera som licensierare:

- (4) a. **Bara** Sven kan *någonsin* komma på nåt så dumt!
 b. Det var det **roligaste** jag *någonsin* hört.
 c. **Alla** som *någonsin* sett Springsteen live vet vad jag pratar om.
 d. Det gick **fortare** än jag *någonsin* hade vågat hoppas!
 e. Jag är **förvånad över** att vi *ens* fick ståplats.

I ljuset av exemplen i (4) kan man ställa sig något tveksam till termen *negativa* polaritetselement. För vad är negativt med *bara*, *roligaste*, *alla*, *fortare* och *förvånad*?

Som en första hypotes skulle man kunna argumentera för att samtliga meningar

i (4) kan parafraseras med en negativ konstruktion, och därför i någon mening är negativa, trots allt. Jämför de negativa omskrivningarna i (5) med originalmeningarna i (4):

- (5) a. **Ingen** annan än Sven kan *någonsin* komma på nåt så dumt!
 b. Jag har **aldrig** *någonsin* hört något roligare!
 c. Det finns **ingen** som *någonsin* sett Springsteen live som **inte** vet vad jag pratar om.
 d. Jag trodde **aldrig** *någonsin* att det skulle gå så fort!
 e. Jag trodde *inte* att vi **ens** skulle få ståplats.

Om dessa omskrivningar tillskrivs någon relevans, skulle man kunna påstå att det finns ett slags ”dold” negation hos licensierarna i (4). Det skulle då innebära att vi fortfarande kan anta att negativa polaritetselement licensieras av negativa ord och uttryck. Vi skulle då få något i stil med: *bara* = ”endast X och **ingen annan** än X”; *roligast* = ”det finns **inget** roligare”; *alla* = ”**ingen** är undantagen”. Men sedan blir det svårare. I (4d) och (4e) rör det sig närmast om negativa förväntningar, vilket illustreras av omskrivningarna i (5d) och (5e). Negationen verkar i dessa fall inte ligga hos själva licensierarna, utan i det faktum att sakförhållandet är tvärtemot vad talaren hade förväntat sig.

Ser vi sedan till andra språkliga kontexter som tillåter negativa polaritetselement blir det snart uppenbart att vi måste överge tanken att polaritetskänslighet är detsamma som känslighet för negation. Negativa polaritetsuttryck kan nämligen förekomma i olika typer av direkta och indirekta frågor samt i konditionalsatser – även när dessa satser saknar en negation eller annan uppenbar licensierare.

- (6) a. Har Sven *någonsin* varit i Paris?
 b. Vem hade *någonsin* kunnat tro det?
 c. Jag undrar om Sven *någonsin* varit i Paris.
 d. Om Sven *någonsin* varit i Paris har jag varit på månen.

Som vi ser är meningarna i (6) fullt grammatiska. I (6b) ger *någonsin* visserligen upphov till en retorisk läsning (det vill säga talaren förväntar sig inte något svar), men denna lilla egenhet tänkte jag inte gå in på i mer detalj här. Det viktiga är att negativa polaritetselement inte nödvändigtvis måste förekomma tillsammans med något negativt ord eller uttryck.

Vi ser redan av denna korta presentation att attributet *negativ* i själva verket är något missvisande för polaritetselement av typen *någonsin* och *ens*. Det går

inte att enkelt definiera dessa polaritetslement som uttryck beroende av negation. Men vad är de då beroende av? Eller mer exakt: vad betyder det att de är ”polaritetskänsliga”? Eftersom det inte finns något allmänt accepterat svar på denna fråga, finns det inte heller någon allmänt vedertagen definition av begreppet polaritetslement. Och det hela blir inte lättare av det faktum att inte alla polaritetslement uppvisar exakt samma känslighet för samma språkliga miljöer. Låt oss se lite närmare på just detta.

Polaritetskänslighet som lexikal egenskap

Hittills har min framställning möjligtvis givit intrycket att polaritetslement utgör en homogen och välavgränsad grupp av ord och uttryck, och att det snarast är de licensierande kontexterna som är svårfångade och vitt skilda från varandra. Riktigt så ser det emellertid inte ut. Polaritetslement kan nämligen vara mer eller mindre känsliga för sin språkliga omgivning. Det innebär att ett visst polaritetslement kan licensieras i ett antal kontexter men inte i andra, medan ett annat polaritetslement kan licensieras i delvis andra kontexter och inte i andra.

Gemensamt för alla negativa polaritetslement är att de kan licensieras av en negation, det vill säga *inte*, *aldrig*, *ingen* eller *inget*. Som vi redan sett kan de heller aldrig förekomma i affirmativa (positiva) påståendesatser (**Jag har någonsin varit i Paris*). Men där är likheterna i princip slut.

Till de mest känsliga polaritetslementen i svenska hör adverbfraser inledda med *förrän*. Som vi ser av (7) nedan kan *förrän* bara licensieras av en negation; det kan varken licensieras av *bara* eller av superlativer, och förekommer inte heller i ja/nej-frågor och konditionalsatser.

- (7) a. Han gick **inte** *förrän* kl. sju.
 b. ***Bara** Sven gick *förrän* kl. sju.
 c. ***Den roligaste** som gick *förrän* kl. sju var Sven.
 d. ***Gick** han *förrän* kl. sju?
 e. ***Om** han gick *förrän* kl. sju, skulle jag bli förvånad.

Ibland använder man distinktionen *stark* och *svag* i relation till polaritetslement. Ju mer begränsad distributionen av ett visst element är, desto *starkare* kan det sägas vara. Adverbfraser med *förrän* kan följaktligen sägas höra till de starkaste polaritetslementen i svenska.

Adverbena *någonsin*, *alls* och *ens* har betydligt friare distribution, och är därför *svaga*. Som vi sett ovan licensieras de (utöver av negationen) även av *bara* och

komparativer/superlativer, samt kan förekomma i frågor och konditionalsatser. Uttryck som *ett dugg/jotal knyst/skit/uns* etcetera placerar sig någonstans mellan *förrän* och *någonsin*. De kan licensieras av en rad olika ord och uttryck (utöver negationen), såsom *knappt* och *utan*, samt förekomma i konditionalsatser. Men de licensieras normalt inte av *bara* eller av superlativer. Vi kan alltså säga att de är *mellanstarka*:

- (8) a. Jag förstod **knappt** *ett jota* av vad han sa.
 b. Sven fick godkänt på kursen **utan** att ha läst *ett skit*.
 c. Om du yppar *ett knyst* om detta, kommer vi att slå ihjäl dig.
 d. ***Bara** Sven förstod *ett jota*.
 e. *Det var den **mest uppmärksamma** studenten som förstod *ett jota*.

Ett intressant fenomen i relation till detta är att svaga polaritetsuttryck ofta kan möjliggöra förekomsten av starkare uttryck. Relativt starka polaritetsuttryck som *lyfta ett finger* eller *sova en blund* förekommer ogärna ensamma i exempelvis ja/nej-frågor eller konditionalsatser, vilket illustreras i (9). Men de blir betydligt mer naturliga om de föregås av ett svagt NPE som *någonsin*, som vi ser i (10). (Frågetecknen framför exemplen i (9) indikerar att meningarna är underliga, på gränsen till ogrammatiska.)

- (9) a. ?Har du *lyft ett finger* för att hjälpa honom?
 b. ?Om du *lyft ett finger* för att hjälpa honom blir jag förvånad.
- (10) a. Har du *någonsin lyft ett finger* för att hjälpa honom?
 b. Om du *någonsin lyft ett finger* för att hjälpa honom blir jag förvånad.

Hur ska vi egentligen tolka det som illustreras i (10)? Fungerar *någonsin* som licensierare till *lyfta ett finger*? Eller skapar förekomsten av ett svagare NPE en kontext som helt enkelt möjliggör förekomsten av vilka NPE som helst, oberoende styrka? På denna fråga finns inget egentligt svar. Men den visar med all önskvärd tydlighet att polaritetskänslighet inte är ett absolut begrepp: gruppen av polaritetskänsliga ord och uttryck karakteriseras av en förhållandevis stor intern variation. Och det är långt ifrån självklart hur en teori om polaritetskänslighet ska kunna fånga denna slags variation.

En tongivande tanke inom polaritetsforskningen har varit att polaritetskänslighet bör definieras utifrån förekomsten av de *svagaste* polaritetselementen. De *starka* elementen utgör inget egentligt problem, eftersom de är beroende av

entydigt negativa uttryck (såsom *inte*, *aldrig*, *ingen*). Utmaningen ligger istället i att utveckla en teori som på ett tillfredsställande sätt kan förklara vad övriga polaritets-element och polaritetslicensierande kontexter har gemensamt med negationen. Det vill säga: vilken enskild egenskap har exempelvis *bara*, *alla*, adjektiv i superlativ och konditionalsatser gemensamt med negationen, som gör att de kan licensiera svaga polaritets-element som *någonsin* och *ens?* En rad olika förslag har lagts fram inom litteraturen, och jag tänkte ägna återstoden av uppsatsen till att diskutera några av de mest inflytelserika.

Polaritetskänslighet och logisk slutledning

Det första egentliga försöket att ge en enhetlig beskrivning av fenomenet polaritetskänslighet brukar tillskrivas Edward Klima, vars artikel ”Negation in English” från 1964 på många sätt kan anses banbrytande. Enligt Klimas hypotes licensieras negativa polaritets-element av *affectiveness*, ett begrepp som introduceras utan någon egentlig definition. Att såväl negerade satser som konditionalsatser och frågor tillåter negativa polaritets-element beror, enligt Klima, på att samtliga dessa kontexter är ”affektiva”. Problemet med detta resonemang är emellertid att ”affektiva kontexter” definieras utifrån det fenomen de ska förklara. Klimas avgörande kriterium för en ”affektiv” kontext är just att den tillåter negativa polaritets-element; att då hänföra förekomsten av polaritets-element till känslighet för ”affektivitet” blir närmast cirkulärt. För att en teori ska ha något principiellt förklaringsvärde måste ju modellen vara oberoende det fenomen den ska förklara.

I ett uttalat försök att ge innehåll till Klimas begrepp *affectiveness* utvecklade William A. Ladusaw en hypotes som av de flesta betraktas som det första stora genombrottet inom polaritetsforskningen. I sin avhandling från 1979 argumenterade Ladusaw för att polaritetskänslighet (eller Klimas *affectiveness*) egentligen innebär känslighet för en specifik typ av logisk slutledning. Teorin bygger på begreppet *entailment* (på svenska ungefär ”logisk följd”), som betecknar de logiska slutsatser som är möjliga att dra utifrån ett givet yttrande. Utan att gå in alltför mycket på de formella aspekterna av Ladusaws teori, ska jag nedan redogöra för dess huvuddrag.

Om vi först betänker relationen mellan exempelvis (det som betecknas av ordet) *lax* och (det som betecknas av ordet) *fisk*, kan vi säga att det förre utgör en delmängd av det senare: en *lax* är en typ av *fisk*. Begreppet *lax* är alltså mer specifikt än det mer allmänna *fisk*. Det innebär att om någon sanningsenligt yttrar meningen *Sven åt lax till lunch* är meningen *Sven åt fisk till lunch* också sann. Den mer allmänna meningen är en logisk konsekvens av den mer speci-

fika meningen; med andra ord kan vi dra en slutsats från det specifika till det mer allmänna. Notera att vi *inte* kan dra en slutsats i den andra riktningen, det vill säga från det allmänna till det specifika. Om någon sanningsenligt yttrar meningen *Sven åt fisk till lunch*, kan vi naturligtvis inte sluta oss till att han åt lax; han åt kanske kolja, torsk eller marulk.

Negationen "ändrar riktning" på den typ av logiska följder vi diskuterat ovan; den tillåter istället slutsatser från det allmänna till det specifika. Det vill säga: om Sven *inte* åt *fisk* till lunch, är det också sant att Sven *inte* åt *lax*. Men negationen tillåter oss inte att dra slutsatser från det specifika till det allmänna: utifrån påståendet *Sven åt inte lax till lunch* kan vi inte veta huruvida han åt fisk. Han kan ju lika gärna ha ätit råbiff, vegetarisk lasagne eller rentav ingenting alls.

Vi kan illustrera riktningen på dessa slutsatser genom en enkel figur som nedan.

(11) a. Affirmativa påståendesatser

Slutsats *specifik-allmän*

Sven åt fisk till lunch [allmän]

Sven åt lax till lunch [specifik]

b. Negativa påståendesatser

Slutsats: *allmän-specifik*

Sven åt *inte* fisk till lunch

Sven åt *inte* lax till lunch

Vad som sagts ovan är bokstavligt talat helt logiskt. Men vad har det att göra med polaritetskänslighet?

Ladusaw observerade att de flesta ord och uttryck som tillåter slutsatser från det allmänna till det specifika också kan licensiera negativa polaritets-element. Uttrycken behöver alltså inte vara negativa i sig själva; det viktiga är de tillåter den typ av 'nedåtriktade' slutsatser som illustreras i högerkolumnen ovan. Enligt Ladusaws teori kan polaritetskänslighet ses som en mer generell känslighet för riktningen på de logiska slutsatser som är möjliga att dra utifrån ett givet yttrande. Nedåtriktade slutsatser (allmän-specifik) licensierar negativa polaritets-element, medan uppåtriktade slutsatser (specifik-allmän) licensierar positiva polaritets-element (jämför riktningen på pilarna i (11) ovan).

Låt oss nu konkretisera detta resonemang. Som vi ser i (12) tillåter både *alla*, *få* och *som mest* slutsatser från det allmänna till det specifika:

(12) a. **Alla** som åt *fisk* till lunch blev magsjuka. → **Alla** som åt *lax* till lunch blev magsjuka.

b. **Få** *kvinnor* spelar World of Warcraft. → **Få** *mammor* spelar World of Warcraft.

c. **Som mest** 23 *människor* har varit på månen. → **Som mest** 23 *män* har varit på månen.

I (12) utgör den andra meningen i varje exempel en logisk konsekvens av den första: om det är sant att som mest 23 *människor* varit på månen, är det med nödvändighet också sant att som mest 23 *män* varit på månen – och så vidare för de andra exemplen. Och som vi ser i (13) licensierar *alla*, *få* och *som mest* också negativa polaritetsuttryck:

(13) a. **Alla** som *någonsin* sett en Springsteenkoncert vet vad jag pratar om.

b. **Få** människor har *någonsin* ifrågasatt nyttan av fysisk aktivitet.

c. **Som mest** 23 människor har *någonsin* varit på månen.

Ladusaw lyckas på ett elegant sätt förklara varför så vitt skilda ord som *inte* och *alla* kan licensiera polaritetselement: de delar egenskapen att tillåta nedåtriktade slutsatser.³ Man kan naturligtvis i nästa steg fråga sig *varför* det förhåller sig på det här sättet – inte bara i svenska och engelska, utan i så gott som alla språk. Så vitt jag vet har ingen på allvar närmat sig denna fråga, men den är väl intressant för vår förståelse av de underliggande principer som styr mänskliga språk.

Ur vetenskapligt perspektiv är det en tilltalande styrka att Ladusaws hypotes förklarar polaritetskänslighet med en princip som är oberoende av det fenomen som ska förklaras – till skillnad från exempelvis Klimas hypotes om *affectiveness*. Men trots att Ladusaws teori på många sätt var överlägsen tidigare teorier, är den knappast fullkomlig. Det finns en rad språkliga kontexter som licensierar negativa polaritetselement utan att de för den skull tillåter nedåtriktade slutsatser. Fundera exempelvis över följande implikationer.

(14) a. **Bara** Sven åt *fisk* till lunch. ?→?

b. **Bara** Sven åt *lax* till lunch.

(15) a. Maria är förvånad över att Sven köpt en *veteranbil*. ?→?

b. Maria är förvånad över att Sven köpt en *Volvo PV*.

Rent logiskt sett är slutsatserna i (14) och (15) inte giltiga; den andra meningen är ingen tvingande logisk konsekvens av den första, till skillnad från slutsatserna i

(11) och (12). Trots det licensierar både *bara* och *vara förvånad* polaritetselement, som illustrerats i (4a) och (4d) ovan. Problem som dessa devalverar naturligtvis förklaringsvärdet av Ladusaws teori.

I ett försök att ”rädda” Ladusaw föreslog Kai von Fintel 1999 en viss modifikation av definitionen av ’nedåtriktad slutsats’. Istället för att utgå från strikt logiska samband, menade von Fintel att slutsatserna bör prövas i förhållande till kontexten. Slutsatserna i (14) och (15) ovan är giltiga (om än inte logiska) *förutsatt att den mer specifika konsekvensen är sann*. Det vill säga: under premisen att Sven verkligen åt lax till lunch, eller att han verkligen *köpt* en Volvo PV är de giltiga. Resonemanget lyder då som följer:

1. Volvo PV är en veteranbil
2. Sven har köpt en Volvo PV.
3. Maria är förvånad över att Sven köpt en veteranbil.
4. Maria är förvånad över att Sven köpt en Volvo PV.

von Fintels förslag har mottagits med varierande grad av acceptans. Vissa menar att hans modifikation urholkar Ladusaws ursprungliga begrepp; å andra sidan fungerar inte Ladusaws teori för *bara* och *vara förvånad* utan von Fintels modifiering, och inte heller för superlativ och komparativ.

Kanske än mer problematiskt är att Ladusaws teori inte alls kan förklara varför negativa polaritetselement kan förekomma i frågor och konditionalsatser (se exempel (6) ovan). Dessa satstyper tillåter nämligen inte några logiska slutsatser i någon riktning.⁴ Detta faktum tog Anastasia Giannakidou som utgångspunkt i sin hypotes om polaritetskänslighet – en hypotes som kan sägas utgöra nästa stora framsteg inom polaritetsforskningen.

Polaritetskänslighet och sanningsvärde

För att på ett enkelt sätt sammanfatta Giannakidous hypotes från 1998 kan vi återanvända vår tidigare metafor om språkets två poler. Giannakidou utgår nämligen i sin hypotes från begreppet *veridikalitet* (engelska *veridicality*), som något förenklat kan sägas bygga på dikotomin mellan en plus- och minuspol. Dikotomin är förhållandevis enkel att beskriva i icke-teoretiska termer. Alla satser och uttryck som bevarar sanningshalten hos en proposition är *veridikala* (+), alla andra satser och uttryck är *icke-veridikala* (–). Låt oss se närmare på vad det innebär rent konkret.

Den mest prototypiskt *veridikala* kontexten utgörs av affirmativa påstående-

satser (exempelvis *Sven har varit i Paris*). Sådana satser uttrycker ett sakförhållande som antas vara sant.⁵ Av samma orsak kan icke-negerade *att*-bisatser och icke-negerade relativa bisatser klassas som veridikala. Dessa satstyper illustreras i (16) nedan.

- (16) a. Sven har varit i Paris.
 b. Jag tror att Sven har varit i Paris.
 c. Där stod en man som har varit i Paris.

Samtliga satser ovan uttrycker, om än på olika sätt och av olika anledningar, att sakförhållandet *någon har varit i Paris* är sant; de är därför veridikala.

Icke-veridikala kontexter fungerar precis tvärtom: de förutsätter *inte* att det uttryckta sakförhållandet är sant, även om det kan vara det. Negativa påståendesatser (såväl som negativa bisatser), konditionala bisatser, indirekta frågor och ja/nej-frågor kan alltså klassas som *icke-veridikala*.

- (17) a. Sven har **aldrig** varit i Paris.
 b. Om Sven har varit i Paris har jag varit på månen.
 c. Jag undrar om Sven har varit i Paris.
 d. Har Sven varit i Paris?

Gemensamt för satserna i (17) är att ingen av dem förutsätter att propositionen *Sven har varit i Paris* är sann. Det är just detta som gör dem icke-veridikala, eller ”icke-sanna” om man så vill. I exempel (17a) *förnekas* propositionen, i (17b) spekuleras det kring propositionen och (17c) och (17d) efterfrågas huruvida propositionen är sann eller falsk.

Enligt Giannakidou's hypotes är polaritetskänslighet detsamma som känslighet för satsens veridikaltitet. Veridikala satser tillåter positiva polaritetslement, medan icke-veridikala satser tillåter negativa polaritetslement. Detta påstående räcker faktiskt ganska långt, som vi nu ska se.

Om vi ”testar” de icke-veridikala meningarna i (17) genom att lägga till ett negativt polaritetslement som *någonsin*, ser vi att det fungerar i samtliga kontexter:

- (18) a. Sven har **aldrig** *någonsin* varit i Paris.
 b. Om Sven *någonsin* varit i Paris har jag varit på månen.
 c. Jag undrar om Sven *någonsin* varit i Paris.
 d. Har Sven *någonsin* varit i Paris?

Och tvärtom: det positiva polaritetselementet *allt* förekommer i samtliga veridikala satser i (19):

- (19) a. Sven har *allt* varit i Paris.
 b. Jag tror att Sven *allt* varit i Paris.
 c. Där stod en man som *allt* varit i Paris.

Giannakidou lyckas alltså förklara varför såväl negativa satser, konditionala satser och frågor tillåter negativa polaritetselement: samtliga kontexter är icke-veridikala, det vill säga de förutsätter inte att den uttryckta propositionen är sann. Vi såg tidigare att Ladusaws teori inte lyckas förklara varför konditionalsatser och frågor licensierar polaritetselement; Giannakidou's teori innebär därför en betydande utveckling av vår förståelse av polaritetskänslighet.

Men även Giannakidou's teori tyngs ned av en del problem. Exempelvis förekommer negativa polaritetselement efter predikat som *ångra*, *vara förvånad över* och *vara glad över*. Men det borde de – enligt hennes hypotes – inte göra, eftersom satser som följer dessa predikat är veridikala (det vill säga de tolkas normalt så att sakförhållandet antas vara sant):

- (20) a. Sven ångrade att han *någonsin* hade pratat med Maria.
 b. Jag är **förvånad över** att Sven *ens* försökte prata med Maria.
 c. Jag är glad över att vi *ens* fick ståplatser.

Känslouttrycket i huvudsatsen är ju en konsekvens av sakförhållandet i bisatsen (som alltså tolkas som sant): man ångrar något man gjort, precis som man är förvånad eller glad över något som hänt.

Det är också problematiskt för Giannakidou att både positiva och negativa polaritetselement kan förekomma i icke-veridikala satser. Vi ser i (21) och (22) nedan att det svaga *negativa* polaritetselementet *någonsin* och det svaga *positiva* polaritetselementet *fortfarande* båda är grammatiska i ja/nej-frågor och konditionalsatser:⁶

- (21) a. Har Sven *någonsin* varit i Paris?
 b. Har du *fortfarande* kvar mina gamla skidor?
- (22) a. Om Sven *någonsin* varit i Paris har jag varit på månen.
 b. Om du *fortfarande* har mina gamla skidor kan du behålla dem.

De empiriska fakta som illustreras i (20) till (22) är högst problematiska om man vill karakterisera polaritetskänslighet i termer av veridikalitet. Om negativa polaritets-element licensieras i icke-veridikala kontexter, borde vi inte hitta positiva polaritets-element i samma kontexter. Men det gör vi, vilket illustreras i (21) och (22). Och vi borde framförallt inte hitta negativa polaritets-element i veridikala kontexter. Men det gör vi också, vilket illustreras i (20). Trots att veridikalitetshypotesen på många sätt kan anses framgångsrik måste vi återigen konstatera att den inte ger ett uttömmande svar på frågan om vad polaritetskänslighet egentligen är.

Avslutningsvis tänkte jag lägga fram den senaste teorin om polaritetskänslighet, en hypotes som utvecklades i min avhandling från 2010, och som sedermera utvecklats i efterföljande publikationer.

Polaritetskänslighet och utvärderingsbarhet

Samtliga teorier som lyfts fram ovan har det gemensamt att de utgår från att negativa satsar är den mest prototypiska kontexten för negativa polaritets-element, och att alla övriga kontexter och licensierare i någon mening är exceptionella. Men som den uppmärksamme läsaren kanske redan funderat över, finns det egentligen tre olika slags licensieringsmönster.

- 1) Licensiering inom satsen: *Sven har **aldrig någonsin** varit i Paris.*
- 2) Licensiering utanför satsen: *Jag är **förvånad över** att Sven någonsin varit utanför Sverige.*
- 3) Förekomst *utan* synlig licensierare: *Har Sven **någonsin** varit i Paris?*

I min avhandling argumenterade jag för att det tredje mönstret, det vill säga förekomsten av polaritets-element *utan* synlig licensierare, är det mest prototypiska – inte licensieringsmönster 1). Detta antagande stöds av att både positiva och negativa polaritets-element förekommer i dessa kontexter, som vi såg i (21) och (22) ovan. Genom att vända på perspektivet, och alltså se förekomsten av negativa polaritets-element i negativa kontexter som det exceptionella mönstret, menade jag att man på ett bättre sätt kan fånga fenomenet polaritetskänslighet.

Min hypotes bygger på begreppet *utvärderingsbarhet* (engelska *evaluability*), ett koncept som saknar direkt motsvarighet i tidigare litteratur. Utvärderingsbarhet refererar till möjligheten att acceptera eller förkasta sanningshalten av ett yttrande i en kommunikationssituation. Yttranden kan vara antingen *utvärderingsbara* eller *icke utvärderingsbara*. Yttranden där talaren tar ansvar för sanningshalten av det

sagda är utvärderingsbara. Sådana yttranden kan mottagaren välja att antingen acceptera eller förkasta. Något förenklat kan man säga att ett utvärderingsbart yttrande är ett yttrande som mottagaren kan ifrågasätta genom att exempelvis anklaga talaren för att ljuga (eller i varje fall inte vara sanningsenlig).

Det finns en rad språkliga kontexter som kan kategoriseras som utvärderingsbara. Såväl affirmativa som negativa påståendesatser är utvärderingsbara (exempelvis *Sven har (aldrig) varit i Paris*), eftersom mottagaren alltid kan utmana talaren och ifrågasätta sanningshalten av sådana yttranden.⁷ Andra utvärderingsbara kontexter utgörs av *att*-bisatser, relativsatser och exklamativsatser:

- (23) a. Jag tror att Sven aldrig har varit i Paris.
 b. Sven, som aldrig varit i Paris, åker till Frankrike imorgon.
 c. Att Sven aldrig varit i Paris!

Vi ser att yttrandena i (23) är utvärderingsbara eftersom mottagaren kan välja att förkasta propositionen *Sven har aldrig varit i Paris*, genom att till exempel utropa: *Jo, det har han visst varit!*

Icke utvärderingsbara, å andra sidan, är yttranden där talaren *inte* tar ansvar för sanningshalten av det sagda. Sådana satser kan varken accepteras eller förkastas av mottagaren. Till denna kategori yttranden hör direkta och indirekta ja/nej-frågor och konditionalsatser:

- (24) a. Har Sven varit i Paris?
 b. Jag undrar om Sven har varit i Paris.
 c. Om Sven varit i Paris har jag varit på månen.

Mottagaren kan naturligtvis inte förkasta dessa yttranden (man kan alltså inte utropa *Nej, det har han inte varit!*), eftersom talaren inte tar ansvar för sanningshalten av propositionen *Sven har varit i Paris*. Yttrandena i (24) är därför alla icke-utvärderingsbara.

Enligt min hypotes kan polaritetskänslighet likställas med känslighet för satsens utvärderingsbarhet. Icke-utvärderingsbara satser är enligt detta synsätt helt neutrala och omärkta miljöer för polaritetselement, vilket ger som följd att förekomsten av polaritetselement i dessa kontexter inte är beroende av någon licensierare (mönster 3 ovan). Därför kan såväl positiva som negativa polaritetselement förekomma i dessa kontexter. Utvärderingsbara satser är istället principiellt ”slutna” för polaritetselement; i dessa miljöer är polaritetselement beroende av formell syntaktisk licensiering, exempelvis i form av negation,

negativa pronomen och så vidare. Av denna anledning kan positiva och negativa polaritetselement i utvärderingsbara kontexter inte fungera i samma språkliga omgivning: de omgivningar som tillåter negativa polaritetselement tillåter inte positiva polaritetselement, och tvärtom.

De flesta tidigare analyser av polaritetskänslighet har förutsatt att polaritetsuttryck är beroende av ett licensierande element. Som en direkt följd av detta antagande har man tvingats anta att alla licensierande satser som saknar en utsatt licensierare istället har någon form av osynlig polaritetsoperator. Jag argumenterar emot sådana analyser, och visar att min hypotes ger en teoretiskt enklare och empiriskt mer korrekt förklaring till förekomsten av polaritetsuttryck i ja/nej-frågor och konditionalsatser. Eftersom sådana kontexter är icke-utvärderingsbara, kan vi *fövänta* oss att hitta såväl positiva som negativa polaritetsuttryck i dem. En viktig konsekvens av min analys är således att polaritetsuttryck inte behöver betraktas som beroende av en licensierare. De bör snarare beskrivas som semantiskt känsliga uttryck vars förekomst i vissa kontexter (de utvärderingsbara) är beroende av ett licensierande element.

Min hypotes är också helt förenlig med Ladusaws teori som diskuterats ovan. Jag visar emellertid att Ladusaws teori endast är tillämpbar i utvärderingsbara kontexter, och detta förklarar i sin tur en del av de svagheter som hans teori har kritiserats för. Vi såg ju att Ladusaws teori inte lyckas förklara varför ja/nej-frågor och konditionalsatser tillåter polaritetsuttryck; de tillåter inte logiska slutsatser i någon riktning. Men om vi begränsar tillämpbarheten av Ladusaws teori till utvärderingsbara kontexter är detta inte längre ett problem. De kontexter där hans teori inte fungerar har det gemensamt att de är icke-utvärderingsbara; de kan alltså avgränsas på ett principiellt sätt. Fördelen med detta synsätt är att vi så att säga inte behöver kasta ut barnet med badvattnet: de centrala teoretiska insikterna av Ladusaws hypotes kan bibehållas, medan dess brister kan undvikas.

Sammanfattningsvis erbjuder utvärderingsbarhetshypotesen en alternativ förklaring av polaritetskänslighet, som på många punkter röner större framgång än tidigare teorier.⁸ Det bör dock understrykas att hypotesen i huvudsak applicerats på svenska och engelska, varför teorins generella tillämpbarhet måste testas mot andra språk. Detta hoppas jag också kunna göra i min framtida forskning, förhoppningsvis med gott resultat. Hypotesen bygger trots allt på centrala kommunikativa principer och distinktioner som bör ha motsvarigheter i de flesta av världens språk.

Avslutning

Så var har vi då landat? Vilka slutsatser kan vi dra av diskussionen ovan?

Det står helt klart att polaritetskänslighet är ett förhållandevis komplext fenomen, och det är inte uppenbart hur det ska kunna förklaras inom ramen för en och samma teori. Den grundläggande svårigheten ligger i att utveckla en hypotes som kan förklara såväl varför vissa element licensierar polaritets-element som varför vissa ord och uttryck blir polaritetskänsliga till att börja med. Enligt polaritetsforskaren Michael Israel måste en vetenskapligt tillfredsställande teori om polaritetskänslighet presentera en lösning på följande tre aspekter:

- I. Licensieringsaspekten (*The Licensing Problem*)
Vilka syntaktiska och/eller semantiska egenskaper utmärker de språkliga kontexter som tillåter polaritets-element? Med andra ord, vad licensierar förekomsten av polaritets-element?
- II. Känslighetsaspekten (*The Sensitivity Problem*)
Vilka lexikala egenskaper utmärker de element som klassas som polaritetskänsliga? Denna fråga kan ses som den lexikala speglingen av licensieringsproblematiken.
- III. Mångfaldsaspekten (*The Diversity Problem*)
Polaritetskänsliga ord och uttryck återfinns i många ordklasser, och det är oklart varför olika språk har olika uppsättningar polaritetskänsliga uttryck. Dessutom är inte alla polaritets-element lika känsliga för sin omgivning. Hur ska detta förstås och förklaras?

Det är utan tvekan så att det ännu inte finns någon teori om polaritetskänslighet som lyckas förklara samtliga dessa aspekter på ett tillfredsställande sätt. Man kanske till och med kan fråga sig om det är ett fruktbart företag – går det överhuvudtaget att utveckla en sådan teori? Israel ger följande kärnfulla sammanfattning av problemet:

On the one hand, as the theorist strives for intimations of universality, the variation and subtle variability of the data are easily underestimated or ignored. On the other hand, when one considers the phenomenon in all its glorious messiness, one may quickly despair of ever finding a general explanation. (1996: 619)

Den läsare som förväntade sig en uttömmande förklaring av fenomenet polaritetskänslighet borde vid det här laget känna sig besviken – den här artikeln har förmodligen väckt fler frågor än den har besvarat. Men vad jag hoppas ha visat är att något till synes så litet som polaritetsэлеment faktiskt har ganska stor potential att säga något om de principer som styr och formar människans språk. Det faktum att principerna för polaritetslicensiering (vilka nu dessa är) verkar vara universella – i betydelsen att de verkar fungera på samma sätt i alla språk – pekar på att polaritetskänslighet är något grundläggande för språkssystemet som sådant. Om detta 'grundläggande' är kopplat till logiska slutledningsprinciper, distinktionen mellan sanna och icke-sanna propositioner, eller distinktionen mellan utvärderingsbara eller icke-utvärderingsbara yttranden – ja, det bör vi lämna osagt. Där har forskningen fortfarande en bit kvar.

Samtidigt är det ju så att alla modersmålstalare av svenska, grekiska, swahili, persiska och så vidare omedvetet redan *har* förstått de underliggande principerna för polaritetskänslighet. Min lilla dotter på fem månader kommer inom bara några år att ha fullständig (omedveten) behärskning av svenskans uppsättning av polaritetsэлеment, och alltså ha knäckt problemet med polaritetskänslighet. Och detta, i sin tur, är något knäckande för hennes pappa, som efter snart åtta års arbete ännu inte lyckats förstå vad det är hon då har lärt sig.

Noter

- 1 Vän av ordning kan notera att *Svenska Akademiens grammatik* inte använder sig av termen *polaritetsэлеment* utan betecknar denna grupp som *negationsberoende uttryck*. Olämpligheten i denna benämning kommer att framgå nedan.
- 2 Det bör kanske understrykas att termen *polaritetsэлеment* inte är någon ordklassbeteckning. Istället är det en samlingsbeteckning på ett antal ord och uttryck från olika ordklasser som delar egenskapen att de är polaritetskänsliga. Det finns alltså polaritetsэлеment som till formen är substantiv (ex. *ett jota, ett skit*), adjektiv (ex. *pjåkig*), adverb (ex. *någonsin, ens, alls*), och till och med verb (ex. *att gitta*). Det finns också en del fasta uttryck som är polaritetskänsliga, såsom *sova en blund* eller *lyfta ett finger*.
- 3 Det finns fler licensierare utöver de vi diskuterat här som har just denna egenskap, såsom *knäppt* och *utan*.
- 4 Av frågan "Åt Sven lax till lunch?" kan man naturligtvis inte dra några som helst slutsatser om han åt fisk till lunch. Detsamma gäller för konditionalsatser som "Om Sven åt lax till lunch, så...".
- 5 Enligt de konversationsprinciper som styr språklig kommunikation antar vi normalt att det någon påstår är sant; man brukar därför säga att talaren ställs ansvarig för sanningshalten av ett påstående. Detta innebär naturligtvis inte att påståendet måste vara sant i objektiv mening.
- 6 Adverbet *fortfarande* är ett positivt polaritetsэлеment, eftersom det aldrig kan stå inom

negationens räckvidd: **Jag har inte fortfarande dina skidor*. I negativa kontexter används istället det negativa polaritetsordet *längre*: *Jag har inte längre dina skidor*.

- 7 Min analys skiljer sig här från Giannakidou's klassificering av affirmativa och negativa satser som skilda från varandra. Enligt hennes hypotes är affirmativa påståendesatser veridikala, medan negativa påståendesatser är icke-veridikala. Enligt min hypotes är båda utvärderingsbara.
- 8 Exempelvis kan utvärderingshypotesen med goda resultat tillämpas på en rad olika fenomen som visat sig svårklarade inom tidigare teorier. Särskilt kan nämnas förekomsten av polaritetsuttryck i bisatser där det licensierande elementet förekommer i matrissatsen (s.k. långdistanslicensiering), samt förekomsten av polaritetsuttryck i frågesatser.

Rekommenderad vetenskaplig litteratur

- Brandtler, Johan. 2012. *The Evaluability Hypothesis. The Syntax, Semantics, and Pragmatics of Polarity Item Licensing*. Amsterdam: John Benjamins.
- van Fintel, Kai. 1999. NPI licensing, Strawson entailment and context dependency. I: *Journal of Semantics* 16: 97–148.
- Giannakidou, Anastasia. 1998. *Polarity Sensitivity as a (Non)veridical Dependency*. Amsterdam: John Benjamins.
- Israel, Michael. 1996. Polarity sensitivity as lexical semantics. I: *Linguistics and Philosophy* 19: 619–666.
- Jespersen, Otto. 1917. *Negation in English and Other Languages*. Copenhagen: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Klima, Edward. 1964. Negation in English. I: *The Structure of Language*. J. Fodor och J. Kats (red.), 246–332. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Ladusaw, William. 1979. Polarity sensitivity as inherent scope relations. Doktorsavhandling, University of Texas at Austin.
- Ladusaw, William A. 1980. On the notion *Affective* in the analysis of negative-polarity items (2002). I: *Formal Semantics. The Essential Readings*. P. Portner & B. Partee (red.), 457–470. Blackwell Publishing.
- Progovac, Ljiljana. 1994. *Negative and Positive Polarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Rooy, Robert. 2003. Negative polarity items in questions: Strength as relevance. I: *Journal of Semantics* 20: 239–273.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson. 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.

Jesper Falkheimer

Terrorism, medier och propaganda

Terroristattackerna i USA den 11 september 2001 var början på en ny världspolitisk era. Det kalla kriget med dess grundmotsättning mellan supermakterna Sovjetunionen och USA var över sedan ett decennium tillbaka. Men i samma ögonblick som de fyra kapade flygplanen flög in i World Trade Center i New York, Pentagon i Arlington County samt havererade utanför Shanksville, Pennsylvania, etablerades en ny paradigmatskiftning, präglad av asymmetrisk krigföring, mellan å ena sidan bland annat USA, Ryssland och NATO, å andra sidan transnationella terrornätverk. Sedan 2001 har ett antal spektakulära och tragiska terrorattentat, oftast med koppling till islamistiska grupper, skett i vår närmaste omvärld.

Den 12 oktober 2002 utförde en islamistisk terroristgrupp en bombattack på nattklubbar och på det amerikanska konsulatet på den indonesiska ön Bali, med 202 dödsoffer som följd. Attentaten krävde också svenska dödsoffer. Mellan den 23 och 26 oktober 2002 höll tjetjenska separatister över 800 personer som gisslan på Dubrovkateatern i Moskva. När ryska specialstyrkor stormade teatern och sprutade in gas dödades de flesta gisslantagare men också över hundra personer ur gisslan. 911 dagar efter attackerna i USA, den 11 mars 2004, genomförde islamistiska terrorister flera bombdåd på tågstationer i Madrid som dödade 191 personer. Samma år, mellan den första och tredje september 2004, tog tjetjenska separatister och islamistiska terrorister över en skola i Beslan, en stad i Nordossetien i södra Ryssland. Gisslandramat upplöstes då ryska säkerhetsstyrkor hamnade i skottlossning med de cirka trettio terroristerna. Minst 338 personer dödades varav en stor del skolbarn. Året efter, den 7 juli 2005, genomfördes en islamistisk terrorattack på tunnelbanor och en buss i London med 52 dödsoffer. Mellan den 26 och 28 november 2008 utfördes ett antal terrorattentat, bland annat på hotell, i Bombay i Indien. Ansvariga var åter islamistiska terrorister och 175 personer omkom.

De två mest uppmärksammade terrorattackerna de senaste två åren avviker en del från dem som genomförts sedan 2001. Detta dels för att de inte tycks

vara kopplade till formella nätverk eller grupper, dels för att en av attackerna var förankrad i högerextremism. Den 22 juli 2011 genomförde en högerextremistisk enskild terrorist två attacker i Norge. Dels ett bombdåd i regeringsområdet i Oslo med åtta dödsoffer, dels en massaker på ön Utöya, säte för Arbeiderpartiets ungdomsförbund AUF:s årliga sommarläger, med 68 dödsoffer. Den 15 april 2013 utlöstes bomber vid målgången på Boston Marathon i USA. Tre personer dog och många skadades. Attackerna följdes av en intensiv jakt på de två bröder som var ansvariga, vilket ledde till att en av dem dödades. Utredningen är inte klar men bröderna har sitt ursprung i Tjetjenien och det finns tecken på islamistisk fundamentalism samt tjetjensk separatism.

Alla de fruktansvärda samtida terrorattacker som nämnts här kan ge en bild av att terrorism är ett samtida fenomen och att terrorattacker i huvudsak sker i västvärlden. Men terrorism är ingen ny företeelse och terrorattentat sker i större omfattning i andra delar av världen än i USA och Europa.

Några historiska exempel

Terrorhandlingar med politiska, religiösa eller ideologiska motiv har en längre historia än begreppet terrorism. Arkeologer har funnit artefakter utanför Mosul i nuvarande Irak som visar hur Assurnasirpal II, kung av Assyrien 883–859 f.Kr., utövade terror mot civila under sina erövringar (Matusitz, 2013). Under första århundradet utövade judiska fundamentalister, benämnda seloter, terror i sin kamp mot romarriket och dess allierade. Seloterna var religiösa renlevnadsmän som blev beryktade för att de knivhögg människor till döds på offentliga platser och därigenom skapade uppmärksamhet. Så småningom lyckades seloterna inspirera till en större revolt mot romarriket som slutade med att seloterna fick fly till ökenfästningen Masada, där de höll stånd mot romarna i tre år. Istället för att ge upp begick de kvarvarande seloterna kollektivt självmord år 73, endast två kvinnor och fem barn undkom (Tuman, 2010). Den shiamuslimska gruppen ismailiter utövade terror på 1100-talet på ett liknande sätt som seloterna. Ismailiterna, som sedermera fick namnet assasiner, dödade också människor med kniv på offentliga platser, ofta under religiösa helger för att få maximal uppmärksamhet. Ibland hade assasinen en dold identitet och hade skapat en relation till den som han sedan dödade. Dessa historiska exempel till trots så förekommer inte begreppet terrorism förrän under franska revolutionen i slutet av 1700-talet. De revolutionära jakobinerna och dess ledare Maximillian Robespierre införde då *le régime de la terreur* (skräckväldet) med angiveri, avrättningar och förföljelser i syfte att fullfölja revolutionens idéer.

Att definiera terrorism är inte enkelt. Det är ett starkt värdeladdat begrepp och används därmed också retoriskt-politiskt. De som vi idag benämner terrorister använder andra begrepp för att beskriva sig själva. Föreställningar kring terrorism och terrorister avspeglar både samtidens terrorism och de mediebilder som ges av denna. På 1970-talet associerade troligtvis de flesta människor i Europa terrorism med organisationer som irländska IRA (Irish Republican Army) eller tyska RAF (Rote Armee Fraktion) samt med gisslantagningar eller flygplanskapningar. Idag domineras troligen de flesta människors terrorismföreställningar av bilder av islamistiska fundamentalister och självmordsbombare.

Etymologiskt härstammar begreppet terrorism från latinets *terrere* (rädsla, fruktan), som kombineras med franskans suffix *isme* (att handla). De flesta definitioner betraktar terrorism som asymmetrisk krigföring, med hot om eller användning av våld mot civila människor för att uppnå politiska eller religiösa mål.

I förenklad mening finns tre former av terrorism: statsterrorism (när auktoritära stater använder politiskt våld), nationell eller inhemsk terrorism (som riktar sig mot den egna staten) och transnationell terrorism (förankrad i globala nätverk, riktad mot stater, internationella institutioner eller rörelser). Betydelsen av uppmärksamhet och exponering i medier kan inte underskattas. Den uppmärksamhet som terrorhandlingen skapar är av stor betydelse för terroristerna (Laqueur, 1987), kanske är den till och med dess fundamentala drivkraft:

Terrorist attacks are often carefully choreographed to attract the attention of the electronic media and the international press. Holding hostages increase the drama. If certain demands are not satisfied, the hostages may be killed. The hostages themselves often mean nothing to the terrorists. Terrorism is aimed at the people watching, not at the actual victims. Terrorism is theater (Jenkins, 1974, s. 7).

De historiska exemplen ovan är av olika art. Seloterna och assasinerna utövade den typ av terrorism som nog de flesta människor känner igen genom samtida terrordåd. Terroristerna är då förankrade i en politisk eller religiös gruppering och genomför terrordåd som riktas mot den rådande ordningen, stater eller samfund. Assurnasirpal II och Robespierre stod bakom olika former av statsterrorism, det vill säga där den rådande makten utövar våld mot sina egna medborgare. I denna artikel berörs inte statsterrorism vidare och syftet är förstås inte heller att skriva terrorismens historia. Tanken är istället att diskutera den samtida medialiserade terrorismen och den problematik som denna ställer senmoderna samhällen inför. I fokus finns mediernas roll och betydelse för dels

de aktörer som utövar terrorism i vår tid, dels de aktörer som försöker motverka terrorismens skadeverkningar på det öppna samhället. För att illustrera problematiken så utgår jag avslutningsvis från terrorattackerna i Norge den 22 juli 2001. Detta är särskilt intressant som exempel eftersom det bryter mot den rådande föreställningen att terrorism endast utövas av islamistiska extremister.

Medier och terrorism

Terrorattackerna 2001 ledde till ökat fokus på terrorhot världen över, men också till att mediernas betydelse i samband med terrorattacker har fått ökad uppmärksamhet. Forskare menar att de initiala förändringar och händelser som följde av dessa attacker i första hand baserades på amerikanska föreställningar kring det globala terrorhotet, snarare än den faktiska verkligheten (Norris, 2003). De krigshandlingar som följde den doktrin, ”war on terror”, som dåvarande presidenten i USA George W. Bush fastslog, fick enligt detta resonemang terrorismen att eskalera. Detta baseras på antagandet att terrorattackerna 2001 och de krigsinsatser som följde i Irak och Afghanistan skapade ökad polarisering och radikaliserings. Vad som är hönan och ägget i denna diskussion går inte att säkerställa med tillförlitlighet.

Ståndpunkterna när det gäller mediernas betydelse för terrorism kan beskrivas så här: Antingen leder mediebevakningen till att terrorister uppnår sina mål (uppmärksamhet, polarisering, legitimitet som aktör i en konflikt), eller så leder mediebevakningen till att myndigheter och etablerade politiska aktörer, genom det tolkningsföretäret som ges, får ökade maktbefogenheter och kan genomdriva säkerhetspolitiska policyer utan motstånd (Norris, 2003).

Terrorism uppfattas som en risk av människor i vår tid. I Sverige, som varit förskonat från större terroristattacker, upplever människor att terrorattacker är en ganska stor risk. En opinionsundersökning från 2011 visar att 49 procent av svenska befolkningen anser det vara ganska eller mycket troligt att Sverige utsätts för en terrorattack inom de närmaste fem åren (MSB, 2012). Då få svenskar har en direkt erfarenhet av terrorhot eller terrorattacker kan man anta att händelser i omvärlden, förmedlade genom medier, har avgörande betydelse för riskbedömningen, som kan skifta från år till år. I relation till faktiska risker så är förstås den upplevda risken för terrorattacker överdriven.

Det finns en mängd olika statistikkällor och eftersom dessa registrerar terrorhändelser baserade på olika definitioner av terrorism och genom olika insamlingsmetoder så blir resultaten olika. Några översiktliga trender är dock tydliga. I en översikt av terrorismstatistik från FN (Schmid, 2004) konstateras att antalet

internationella terrorhändelser minskade under 1990-talet och att det finns ett tydligt samband mellan fattigdom och terrorism, men då gällande sammanhang och motiv snarare än enskilda terroristers bakgrund. Utvecklingen under 2000-talet är motsatt, några år efter attackerna i USA 2001 har antalet terrorhändelser ökat globalt. Källan för detta påstående är Global Terrorism Database (GTD) i USA, som är en etablerad databas med registrerade händelser mellan 1970 och 2010 världen över. Databasen är baserad på University of Maryland med stöd från US Department for Homeland Security.

Definitionen av terrorhändelse diskuteras också på GTD. Man använder sig av en bred definition. Utgångspunkten är att terrorhandlingen ska utgöra avsiktligt våld eller hot av en icke-statlig aktör (det vill säga statsterrorism ingår inte). Två av följande tre kriterier ska också vara uppfyllda: (1) avsikten var att uppnå ett politiskt, ekonomiskt, religiöst eller socialt mål, (2) avsikten var att genom handlingen kommunicera ett budskap till en större allmänhet, (3) handlingen bryter mot föreskrifter inom internationell humanitär rätt. Detta innebär att de terrorhändelser som registreras inte endast gäller avsiktligt politiskt våld.

GTD visar att ökningen av terrorhändelser i första hand gäller två regioner: dels södra Asien (högst ökning), dels Mellanöstern och Nordafrika. I tredje hand är ökningen störst i Sydostasien. Antalet terrorhändelser har också ökat i Europa och USA även om denna ökning inte kan anses stå i paritet med den som skett i Asien eller Afrika.¹ De tio länder som, i fallande ordning, utsatts för flest attacker är: Colombia, Irak, Indien, Peru, El Salvador, Pakistan, Nordirland, Spanien, Filippinerna och Sri Lanka. Den typ av händelser som ökat mest är bombattacker och i andra hand beväpnade attacker, båda riktade gentemot privatpersoner och egendom. Statistiken avspeglas knappast i mediernas rapportering, där terrorattacker i första hand har definierats som attacker i Europa och USA, inte i övriga världen.

Terrororganisationer har, precis som stater och kontraterroraktörer, anpassat sig till medialiseringen av samhället. Rothenberger (2013) drar slutsatsen att när det gäller terrorism inleddes denna utveckling redan på 1970-talet. Som ett exempel nämner hon tyska RAF, Rote Armee Fraktion, som systematiskt utvärderade medietäckningen av sina attentat. Attackerna i USA 2001 var dock starten på en ny fas där både mål och medel framstår som en helt integrerad medie- och terrorstrategi. De tre attackerna, varav en misslyckades, riktades mot de tre största symbolerna för USA:s makt: det finansiella centret World Trade Center, det militära centret Pentagon och det politiska centret Vita huset.

Terrororganisationer har förstås också dragit stor nytta av framväxten av internet och nya medier, som de kan använda proaktivt och nå publik utan att

kommunicera med journalister. Weimann (2008) har analyserat 6 714 internationella terroristdåd från slutet av 1960-talet till slutet av 1990-talet och visar att 1998 hade inte ens hälften av terroristorganisationerna närvaro på internet. År 1999 var nästan alla organisationer verksamma på internet. Samma forskare (Weimann, 2008) drar slutsatsen att terroristernas webbplatser har många egenskaper gemensamt: de presenterar våld som det enda möjliga medlet för att nå sina mål, de skyller på och avhumaniserar motståndarna och definierar sig själva som frihetskämpar som företräder marginaliserade minoriteter eller människor.

Den uppmärksamhet och publicitet som terrorattacker får är ett mål i sig för att skapa rädsla och fruktan. Men terrorister använder inte publicitet bara för enkelriktad exponering (Grunig & Hunt, 1984). Tuman (2010) menar att terrorism bör ses som retorisk kommunikation med flera målgrupper. Terrorism kan ha flera strategiska mål förutom att frammana rädsla, till exempel att öka polarisering av den allmänna opinionen kring ansvar och makt, att attrahera nya medlemmar, att få politiska idéer eller manifest synliggjorda och att vilseleda fiender. Nyhetsmedier används också för intern kommunikation mellan terrorister samt för att inhämta information om gisslan och planer för kontraterrorism.

Organisering genom kommunikation

Organisering av terrorism är en särskilt relevant fråga. Terrororganisationernas organisation stämmer sällan med de föreställningar som finns kring formella organisationer. Schoeneborn (2010) konstaterar i en studie av terrorismens organisering att denna passar dåligt in bland de etablerade organisationstyperna: hierarki, nätverk eller social rörelse. De delar vissa egenskaper med hierarkier, särskilt auktoritärt ledarskap och vertikal kommunikation. Men de delar också egenskaper med nätverksorganisationer eftersom de i hög grad bygger på autonomi och situationsbunden flexibilitet. Trots detta är de inte heller nätverksorganisationer då det sällan finns faktiska kopplingar mellan aktörerna, utan autonoma aktörer agerar utan egentlig kontakt med andra aktörer. Tydliga exempel på detta utgörs av de grupper som utförde terrorattackerna i Madrid 2003 och London 2005, som saknade kopplingar till andra aktörer i något slags nätverk (Beck, 2008). En tredje möjlighet är då att betrakta terroristorganisationer som sociala rörelser. Men problemet är att dessa förutsätter massmobilisering. Hoffman (2004) konstaterar till exempel att al Qaida ”has become more an idea or a concept than an organization; an amorphous movement tenuously led together by a loosely coupled transnational constituency rather than a monolithic, international terrorist organization” (ibid., s. 551).

Schoeneborn (2010) menar att kommunikation konstituerar terrororganisationer, det vill säga att organisationerna skapas och består av strategiskt kommunikativa handlingar som sammankopplas. Detta innebär att terroristhandlingarna och den publicitet eller offentliga uppmärksamhet dessa ges också fungerar som intern kommunikation mellan aktörer som inte har någon faktisk koppling till varandra. "Media reports on terrorism contribute to the communicative construction of the terrorist organization (e.g. Al Qaeda) as a collective actor" (ibid, s. 24). Säkerhetsmyndigheter, medier och journalister hamnar därmed i en mycket svår situation. Terroristernas taktiska mål må vara att skapa fysiskt och mänskligt lidande, men deras strategiska mål uppfylls endast om detta uppmärksammas. Medierna blir därmed medel för terrorister att uppnå dels ökad kollektiv organisering, dels politisk påverkan.

Mediernas inramningar

Norris (2003) och många andra forskare inom terrorism, medier och politisk kommunikation, analyserar terrorism och politisk kommunikation genom teorier kring "framing" (som här översätts till inramning). Den ursprungliga teorin om inramning utvecklades av socialpsykologen Goffman (1974) och har bland annat vidareutvecklats inom medieforskningen. *Inramning* behandlar där den sociala konstruktionen av medieinnehåll. Inom politisk kommunikation möts eller konfronteras olika inramningar: politiker refererar till etablerade föreställningar inom sin ideologi och den rådande kulturen och kommunicerar förenklade budskap avsedda att ge en effektiv inramning medan journalister utgår från medielogiken (till exempel polarisering, förenkling och etablerade föreställningar) och skapar sin inramning (mer sällan flera). Entman (1993) konstaterar att "[f]rames select and call attention to particular aspects of the reality described, which logically means that frames simultaneously direct attention away from other aspects" (ibid., s. 54).

Inramningar kan uppstå medvetet eller omedvetet och de finns i olika delar av processen: hos källan (till exempel en professionell källa i form av en politiker eller myndighetsrepresentant), det kulturella eller sociala sammanhanget, hos medieproducenten, i meddelandet eller hos mediekonsumenten. Strategisk kommunikation innebär medveten *inramning*, att inramningar skapas som man sedan försöker kommunicera via bland annat journalistik, i syfte att påverka människor. Inramningen kan gälla definitionen av vad som utgör problemet, aktörers roll och ansvar, värderingar och av konsekvenser. För att en inramning ska fungera i nästa steg – i medierna – måste denna bygga på de ibland

omedvetna inramningar och den logik som styr medierna och som synliggörs i deras berättelser.

I en inramningsprocess som avser terrorattacker så kämpar medier, terrororganisationer och myndigheter (politiker, polis, militär, terrorexperter) om att rama in händelsen. Grundfrågorna som medierna snabbt försöker besvara är tre: vem, vad och varför? Vad-frågan kommer först och refererar förstås till själva terrorhandlingen. Vem-frågan kräver normalt mer tid vilket kolliderar med nyhetsjournalistikens behov av snabba svar. Om inte kriskommunikationen fungerar och informationsvakuum uppstår ökar risken för spekulationer och ryktesspridning. När det till exempel gäller attackerna i Norge så finns det inga belägg för att myndigheterna spekulerade kring vem-frågan, men externa experter nämnde samma kväll som attackerna inträffade att det troligen var en islamistisk terrorattack. Några internationella nyhetsmedier gjorde samma sak. Hur-frågan är delvis akut men fördjupningen och förklaringen av ”hur det kunde hända” sker ofta i en post-krisfas. Inte sällan innebär denna fas också att medierna söker efter en myndighet eller enskild aktör som kan ges ansvar för dålig beredskap. Denna jakt efter syndabockar återkommer i de flesta kriser. Efter attackerna i USA 2001 kritiserade medierna bland annat det faktum att CIA och FBI inte, trots att det fanns information om flera av gärningsmännen och hotbilden, förhindrade attackerna. Några veckor efter attackerna i Norge 2011 framkom stark kritik mot polisens insatser. En utredning tillsattes som bland annat skarpt kritiserade polisens beredskap och kriskommunikationsinsatser (Politidirektoratet, 2012).

Nyhetsinramningen påverkar opinionen och den politiska policy-processen. Inramningen kan också leda till att opinionens tolkningar leder till förändringar i förtroende för politiker, myndigheter eller andra organisationer och att inramningen påverkar människors riskuppfattningar.

Kommunikationen kring attackerna den 22 juli 2011 i Norge

Terrorattacken i Norge inleddes med en bombexplosion i Regeringskvartalet i Oslo klockan 15.25 den 22 juli. Åtta personer dödades och intilliggande byggnader fick evakueras, bland annat tidningsredaktionen för *Verdens Gang*. Två timmar senare sköt en man, utklädd som polis, 69 människor till döds på ön Utöya. Offren för dödsskjutningarna på Utöya var på plats för det årliga sommarlägret som anordnats sedan många år av Arbeiderpartiets ungdomsförbund AUF. Terroristen greps på ön av polis klockan 18.35. Tidningen *Verdens Gang* slog fast redan klockan 19.59 att terroristen var en ”etnisk norsk”, fram till dess var de flesta spekulationer inriktade

på att det var en islamistisk terrorattack. Myndigheterna stod inte bakom denna spekulaton utan den spreds dels via expertkommentatorer i medierna, dels via medierna själva (både traditionella och sociala medier). Terroristens identitet blev offentliggjord först av tidningen *Aftenposten* klockan 03.16, men hade då redan cirkulerat via Twitter sedan 00.48. Mikroblogger på Twitter hade en central funktion under själva attackerna eftersom många av ungdomarna på Utöya twittrade direkt från massakern. Terroristen Anders Behring Breivik blev anhållen, häktad och den 24 augusti 2012 dömd till Norges hårdaste straff: 21 års fängelse och förvaring, vilket i praktiken kan innebära livstids fängelse. Rättegången, som inte diskuteras vidare här, dominerades av frågan huruvida terroristen var psykotisk vid attackerna eller vid sina sinnens fulla bruk.

I en norsk studie av medierapporteringen under det första dygnet (Brurås, 2012) konstateras att TV hade en central roll och att "[e]t påfallande trekk i dagene etter 22. juli var nettopp det bildet av felleskap, samhold og solidaritet som ble etablert i media" (ibid., s. 13). Detta är en vanlig mediereaktion vid katastrofer. Medierna får en rituell sorgfunktion och blir ett forum för officiella ceremonier.

Grydeland (2012) har undersökt hur NRK (norsk public service TV) och tidningen *Dagsavisen* rapporterade om attackerna och finner att det skedde en förändring i mediebildet då det framkom att det var en norrman som var gärningsman. Det är uppenbart att begreppet terrorism i medierna associeras med islamistisk terrorism, inte med högerextremism. Terrorattack eller terrangrepp används som ord 35 gånger i NRK och *Dagsavisen* fram tills Breivik avslöjas. Efter att han har gripits används dessa två ord endast två gånger (ibid., s. 96). Istället ersattes terrorism som ord med tragedi, katastrof eller massaker och terroristen blir titulerad mördare, gärningsman och liknande trots att hans politiska motiv blir känt snart efter gripandet.

Terroristen hade en tydlig kommunikationsstrategi, bland annat uttryckt i det 1 518 sidor långa manifest som han kommunicerade strax innan attackerna samt i en film som han lade ut på Youtube. Manifestet, *2083 – en europeisk självständighetsförklaring*, som till stora delar består av texter som är plagierade från andra källor, är fyllt med högerextremistisk politisk kritik samt instruktioner för terrorism. Han angriper personer med olika politiska åsikter liksom massmedia för att dölja sanningen. I ett annat avsnitt beskriver terroristen noggrant de mest effektiva verktygen för att kommunicera för att nå sina mål. Som exempel rekommenderar terroristen bland annat sina följeslagare att synas måttligt, klä sig normalt och låta och agera som välutbildade europeiska konservativa. Lacostetröjor är att föredra. Terroristen fastslår också i sitt manifest att gripandet är starten på en propagandafas.

Frågan är förstås om han fick fram sitt budskap? Detta är en svår fråga att besvara. En analys av rapporteringen i dagstidningarna *Aftenposten* och *Verdens Gang* (Falkheimer & Olsson, 2013) under de två första veckorna visar att citat från terroristen gavs ganska stort utrymme. Bilder som Breivik själv producerat användes också av medierna. Om man jämför utrymme för citat från olika källor så är polisen dominerande medan experter av olika slag hamnar på andra plats. Terroristen citerades i nästan samma omfattning som statsminister Stoltenberg. Givetvis skiljer sig kontexten åt och det finns inte på något sätt någon positiv vinkling av terroristens propaganda. Men den ges dock plats, vilket också bör ha varit målet med attackerna.

De flesta av de attacker som genomförts sedan 2001 och uppmärksammats i västerländska medier har haft sin bakgrund i islamistisk terrorism, som både är politiskt och religiöst förankrad. Den inramning ("war on terror") som dåvarande presidenten i USA, George W. Bush, och medierna skapade lyfte snabbt upp attackerna på världspolitisk nivå. Terrorattentaten i Norge 2011 följer inte samma logik. Medianalysen visar att rapporteringen snarare fokuserades på terroristen som individ, än på attackerna som uttryck av en högerextremistisk rörelse. Dels så var rapporteringen väldigt deskriptiv, dels så berördes attackernas politiska bakgrund samt konsekvenser för Norge i mycket blygsam omfattning. Diskussionen lyftes sällan till att handla om högerextremismens utveckling i Europa och det hot som denna innebär för demokratin. Orsakerna till denna avpolitisering är antagligen tre. För det första så var terroristen norrman. För det andra så var han ensam. För det tredje så var han högerextremist. Dessa tre fakta bryter mot rådande föreställningar, baserad på erfarenheter, minnesbilder och mediebilder av tidigare terroristattacker i vår del av världen. Ur ett kritiskt perspektiv är mediernas roll och betydelse i samband med attackerna i Norge värd att diskuteras. Terroristen menade själv att gripandet var startskottet för propaganda. Även om hans fruktansvärda handlingar gestaltades i all sin grymhet i medierna, så exponerades också hans politiska idéer i traditionella medier. På internet och i sociala medier cirkulerade också hans budskap fritt. Den mediala fokuseringen på terroristen som individ, och negligierandet av attackerna som uttryck för en växande högerextrem rörelse är problematisk.

Avslutningsord

Tanken med denna artikel har varit att beskriva och diskutera den samtida medialiserade terrorismen och den problematik som denna ställer senmoderna samhällen inför. I fokus finns mediernas roll och betydelse för dels de aktörer som utövar

terrorism i vår tid, dels de aktörer som försöker motverka terrorismens skadeverkningar på det öppna samhället. Att skildra och exponera terrorhändelser ställer medierna inför svåra dilemman. Få kan invända mot att medierna å sin sida visar upp det som händer eller det som hänt. Men problemet är att terrorattackerna därmed också uppnår sitt syfte. Politiska aktörer och säkerhetsmyndigheter å andra sidan behöver skapa ökad kunskap om terrorism som strategisk kommunikation. Både för att förhindra framtida attacker och för att bemöta den propaganda som alla attacker innefattar. Ur ett medborgarperspektiv bör vi, särskilt med erfarenheter från de reaktioner och handlingar som följde efter attackerna i USA 2001, vara vaksamma så att terroristattacker inte används som motiv av politiska sårintressen för att inskränka demokratiska rättigheter eller starta krig baserat på tvivelaktig grund. Som medborgare bör vi också kritiskt reflektera över mediernas föreställningar om terrorism och av terrorister. Det exempel som jag använt här, attackerna i Norge 2011, visar den problematik som uppstår när terrorism inte tycks passa in i rådande föreställningsvärldar.

Noter

1 <http://www.start.umd.edu/datarivers/vis/GtdExplorer.swf>.

Källor

- Beck, C.J. (2008). The Contribution of Social Movement Theory to Understanding Terrorism. *Sociology Compass*, 2(5), 1565–1581.
- Brurås, S. (red.) (2012). *Mediene og terroraksjonen: studier av norske mediers dekning av 22. juli*. Oslo: Unipub.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
- Falkheimer, J. & Olsson E.K. (2013). *Depoliticizing terror: The News Framing of the Terrorism Attacks in Norway, July 22, 2011*. Paper vid International Association for Media and Communication Research IAMCR 2013 Dublin, Irland.
- Goffman, Erving. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grunig, James E., & Hunt, Todd. (1984). *Managing public relations*. Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich.
- Grydeland, K. (2012). Fra terror til tragedie. Medienes første tolkninger av terroraksjonen. I S. Brurås (red.), *Medie og terroraksjonen: Studier av norske mediers dekning av 22. juli* (s. 85–110). Oslo: Unipub.
- Hoffman, B. (2004). The Changing Face of Al Qaeda and the Global War on Terrorism. *Studies in War and Terrorism*, 27(6), 549–560.
- Jenkins, B.M. (1974). International Terrorism: a New Kind of Warfare. *The Rand Paper Series* (Vol. P-5261). Santa Monica, CA: The Rand Corporation.

- Laqueur, Walter. (1987). *The Age of Terrorism*. Boston: Little Brown.
- Matusitz, Jonathan. (2013). *Terrorism and Communication: A Critical Introduction*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- MSB. (2012). *Opinioner 2011: Allmänhetens syn på samhällsskydd, beredskap, säkerhetspolitik och försvar*. Stockholm: Myndigheten för samhällsskydd och beredskap.
- Norris, Pippa, Kern, Montague, Just, Marion. (2003). *Framing Terrorism: The News Media, the Government, and the Public*. New York: Routledge.
- Politidirektoratet. (2012). 22. juli 2011. Evaluering av politiets innsats. Oslo: Politidirektoratet.
- Rothenberger, Liane. (2013). Terrorism as Strategic Communication. I D. Holtzhausen, Zerfass, Ansgar (red.), *The Routledge Handbook of Strategic Communication*. London: Routledge.
- Schmid, A. (2004). Statistics on Terrorism: The Challenge of Measuring Trends in Global Terrorism *Forum on Crime and Society* (Vol. 4). New York: United Nations Office on Drugs and Crime.
- Schoeneborn, D. & Scherer, A.G. (2010). *Communication as Constitutive of Terrorist Organizations*. Paper vid the Academy of Management 2010 Conference, Montreal, Kanada.
- Tuman, Joseph S. (2010). *Communicating Terror: The Rhetorical Dimensions of Terrorism* (2:a utg.). Thousand Oaks, CA.: SAGE.
- Weimann, G. (2008). The Psychology of Mass-Mediated Terrorism. *American Behavioral Scientist*, 52(1), 69–86.

Thomas Kaiserfeld

Luftpumpens lärdomshistoria

Inledning

Delar av Lunds universitets instrumentsamling har från i vår fått en ny plats i den permanenta utställningen på Malmö museer, i Teknikens och Sjöfartens hus. Framför allt har samlingens huvudnummer, den von guerickska luftpumpen, nu lyfts fram. Enligt uppgift handlar det här om en av endast tre kända existerande luftpumpar från den förste kände luftpumpstillverkaren Otto von Guerickes egen verkstad i Magdeburg. De andra två finns i München och Leiden. Lunds universitets exemplar verkar ha tillverkats i slutet av 1660-talet eller början av 1670-talet.¹ Genom sin nya placering har denna märkvärdiga luftpump fått en hemvist som innebär att den kan beskådas av fler än bara de mest intresserade. Samtidigt har idé- och lärdomshistorikern Rolf Lindborg till slut fått sin önskan uppfylld. Han klagade nämligen redan för flera decennier sedan över pumpens styvmoderliga behandling:

På Kulturen i Lund kunde man under universitetsjubileet 1968 beskåda en egendomlig manick, ett nästan manshögt vidunder – tre fötter, ett långt handtag, ett rör med kolv i, några ventiler, skruvar och andra doningar. Den som säger att den tingesten spelat en roll i världshistorien behöver inte riskera att göra sig löjlig fördenskull. Ty det är inte en skrotskulptur, som man först kanske tror – ett gammalt kaminrör, en piedestal, några kopparkittlar osv. Utan det är Otto von Guerickes egen luftpump, fortfarande i gott skick. [---] Varför flyttas inte von Guerickes instrument från sin undanskymda plats [...] till ett ställe där det kan beskådas av flera – förslagsvis till det Kulturhistoriska museet där det var utställt några veckor vid Lunds universitets 300-årsjubileum 1968?²

När vi idag resonerar om den moderna vetenskapens framväxt under den så kallade vetenskapliga revolutionen på 1500- och 1600-talen samt senare under upplysningen så tänker vi oss ofta att den i första hand hängde samman med nya

instrument för observationer som teleskop och mikroskop. Det är naturligtvis inget fel i det. Människans förändrade förståelse av hennes omvärld byggde till stora delar på ny och bättre optik som kunde användas för att förstärka synintryck vid olika typer av observationer.

Men mer sällan diskuterar vi det instrument som kanske betydde allra mest för våra möjligheter att ifrågasätta den gamla aristoteliska världsbilden, nämligen von Guericke's konstruktion som bäst kan liknas vid en enkel cykelpump med en cylinder, en kolv och några ventiler. Syftet med den här artikeln är att beskriva hur denna enkla luftpump inte bara betraktas som ett komplement till den vetenskapliga revolutionens allra viktigaste pjäser, teleskopet och mikroskopet, utan snarare som det instrument som mer än något annat låg till grund för förnyade insikter om vetenskapsteori och vad vetenskap är, om metod och hur vetenskap bör bedrivas samt vetenskaplig kommunikation och hur dess resultat bör förmedlas.

Tekniken

Luftpumpen utvecklades inte i något tomrum. Dess bakgrund, liksom de problem som den kom att användas för att analysera, bör sökas i vattenpumpstekniken som varit känd sedan antiken. När Otto von Guericke utvecklade sin luftpump i mitten av 1600-talet fanns två typer av mer avancerade vattenpumpar som båda byggde på principen med en kolv som drogs fram och tillbaka i en cylinder. Den äldsta typen var den så kallade tryckpumpen där vatten i cylindern trycktes igenom en ventil med hjälp av kolven som alltså behövde någon slags kraftkälla, oftast mänsklig muskelkraft. Ju större cylinder och ju mindre ventil, desto större tryck i vattenstrålen som kunde åstadkommas och desto mer arbete som behövde utföras. Det var den här typen av pump som användes i fontäner, men även i till exempel brandsprutor.

Tryckpumpar hade varit kända sedan antiken och det finns fynd av en tryckpump från Pompeji. Kunskapen om hur dessa konstruerades verkar dock ha gått förlorad och återvunnits först under 1400-talet. Intressant nog tycks de flesta tryckpumpar ha fungerat relativt dåligt eftersom de krävde precisionsfyllt finsmide med bra gods och stor yrkesskicklighet för att det tryck som krävdes skulle kunna skapas i cylindern. Det gällde ju att det var tätt mellan kolv och cylinder samt att ventiler fungerade utan större läckage.³

Denna äldre och avancerade vattenpump kan ställas mot den yngre och betydligt enklare sugpumpen som utvecklades på 1430-talet i Norditalien och som användes i olika sammanhang i Europa under senmedeltiden. Den hade tråcylinder förstärkt med järnbeslag och kolv av trä och läder. Sugpumpen fung-

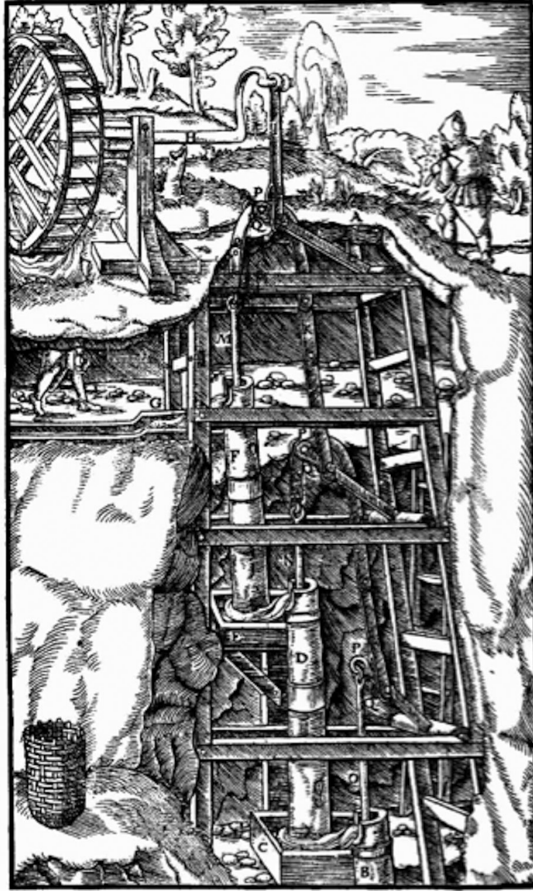

Fig. 1. Det sista skriket inom gruvpumpstekniken vid mitten av 1500-talet var flera sugpumpar som kopplats i serie med koordinerade kolvrörelser i ett vattenkraftsdrivet uppföringssystem. Ur Georgius Agricola, *De Re Metallica* (1556).

erade så att ena änden av cylindern var nedsänkt i vattnet som skulle pumpas. När kolven drogs uppåt sögs vattnet in i cylindern och tappades av högre upp. Sugpumpen var alltså enklare och byggdes ofta utan större precision eftersom den skulle arbeta mer eller mindre utan avbrott i gruvor eller bevattningsanläggningar. Om de bara fungerade något så när innebar den kontinuerliga driften att sugpumpen, eventuella småläckage till trots, motsvarade sitt syfte att rädda ett gruvhål från översvämning eller se till att en högre liggande odling fuktades tillräckligt för att hålla växterna vid liv. En följd av den enkla konstruktionen var också att de sällan kunde pumpa vatten särskilt högt, kanske några meter.

Fanns större nivåskillnader fick det lösas genom att flera sugpumpar kopplades i serie och deras kolvar manövrerades koordinerat.

Den tryckpump som fungerade var alltså betydligt kraftigare än sugpumpen och användes då för snabba insatser vid exempelvis en eldsvåda. Tryckpumpen var dessutom effektivare genom att den krävde mindre energi för att driva mer vatten under högre tryck. Intressant nog var det också den kraftigare, effektivare och mekaniskt mer avancerade pumptypen som utvecklades först trots att vår teknikhistoriska intuition ofta säger oss att det är tvärtom, att enklare teknik föregår en mer avancerad. I alla händelser kom sugpumpen alltså att användas i gruvor och bevattningsanläggningar.

Försök med blyrör

Det var i försöken att förbättra sugpumpar i samband med toskansk vattenbyggnad som det efterhand stod allt klarare att en ensam sugpump endast kunde lyfta vatten maximalt arton florentinska alnar, ungefär nio eller tio meter, men inte högre. Det spelade ingen roll hur väl sugpumpen konstruerades, hur tät passningen var mellan kolv och cylinder. Om cylindern gjordes högre än dryga nio meter släppte vattenpelaren i cylindern och rann ut. Här fanns alltså ett naturfilosofiskt problem att fundera över och en av dem som ägnade sig åt det var den italienska naturfilosofen och astronomen Giovanni Battista Baliani som i juli 1630, i ett av sina många brev till Galileo, frågade varför en sugpump med en cylinder om sjuttio fot, motsvarande drygt 20 meter, inte fungerade. Galileo svarade att kraften i tomrummet som skapades i cylindern inte kunde väga upp vikten av vattenpelaren.⁴

Dessa ur teknisk synpunkt angelägna problem kom att föras vidare till en grupp naturfilosofer i Rom som influerade av Galileo mot slutet av 1630-talet började experimentera med dryga tio meter långa vattenfyllda blyrör som vändes upp och ner i vattenkärl. En del av vattnet i röret rann då ut, men inte allt och pelaren med vatten som fanns kvar i röret visade sig ha en höjd som motsvarade sugpumpens maximala kapacitet. Frågan som dock snart infann sig var vad som fanns i fickan som hade bildats i toppen av järnröret. En del antog att det helt enkelt handlade om ett tomrum. Genom att göra om försöket med en liten flaska med en klocka i toppen av röret kunde man visa att ljudet från klockans slag inte hördes när flaskan tömts på vatten. Naturfilosofen Gasparo Berti, som var en av upphovsmännen till experimentet, hävdade nu tillsammans med Baliani och andra att toppen av pelaren bestod av tomrum, något som kom att skapa våldsamt debatt.

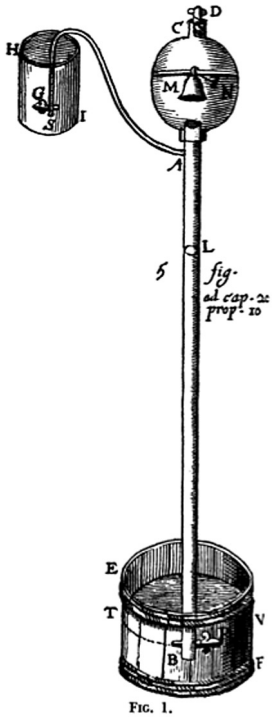

FIG. 1.

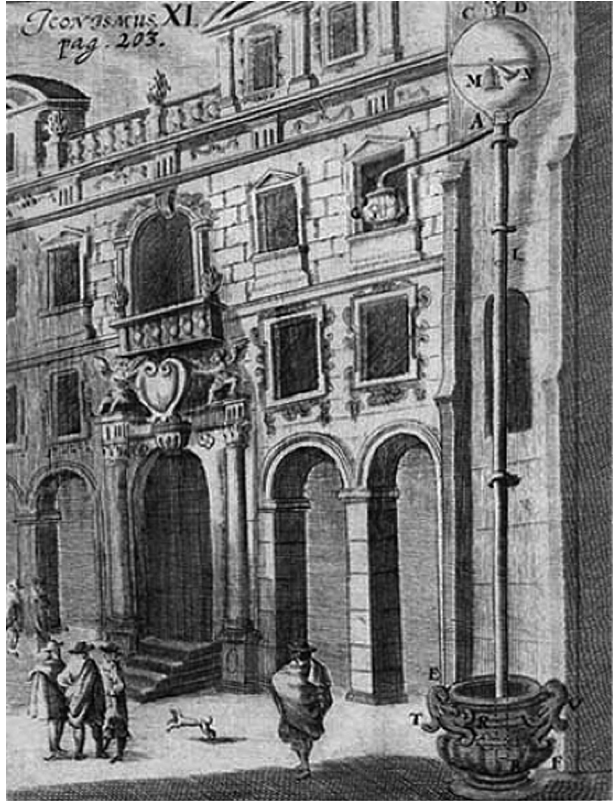

Fig. 2a och 2b. Illustration av experiment med vattenfylld blyrör i princip och i praktik som det kan ha sett ut när det genomfördes i Rom någon gång mellan 1639 och 1643, förmodligen sent 1641. Ur Emmanuel Maignan, *Cursus Philosophicus* (1653) och Gaspar Schott, *Technica Curiosa* (1664).

Detta föranledde Vincenzo Vivianis och Evangelista Torricellis berömda experiment i Florens med kvicksilverpelare i glasrör våren 1644.⁵ Det var egentligen delvis en upprepning av Bertis försök, men med långt större precision och med syfte att också mäta lufttryck genom att observera kvicksilverpelarens höjd. Genom sin kunskap om att kvicksilver hade fjorton gånger högre densitet än vatten antog Torricelli att kvicksilverpelaren skulle vara en fjortondel av en vattenpelare, något som visade sig stämma när den i normalfallet hade 76 centimeters höjd. Torricelli konstaterade som andra gjort före honom att vi lever på botten av en ocean av luft. Insikten som inte lika många vid denna tid delade var att all denna luft faktiskt hade en massa som kunde väga upp vätska i ett rör, och han var övertygad om att pelarens höjd var beroende av det tryck som luften utövade på kvicksilvret.

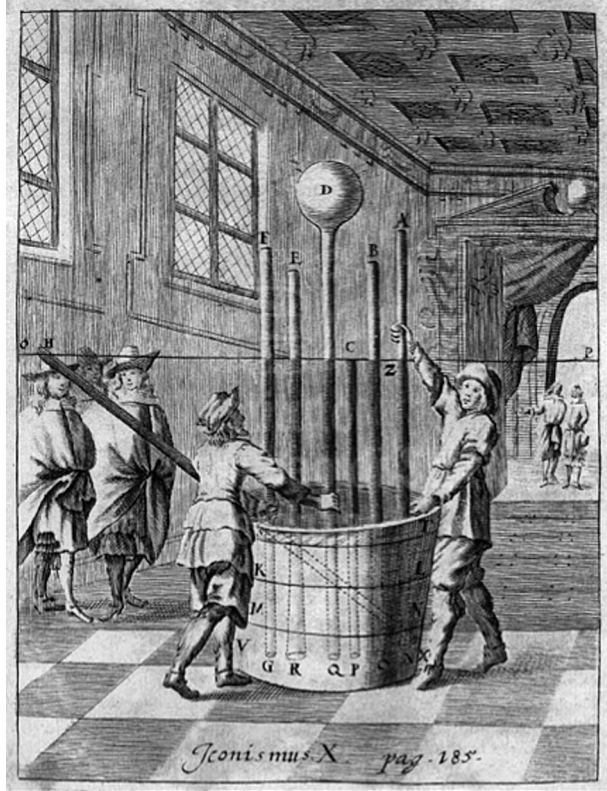

Fig. 3. Vincenzo Vivianis och Evangelista Torricellis berömda experiment i Florens med kvicksilverpelare i glaströr våren 1644. Ur Gaspar Schott, *Technica Curiosa* (1664).

Naturfilosofin

Dessa slutsatser stod i bjärt kontrast mot såväl traditionell aristotelisk-skolastisk som samtida cartesiansk världsuppfattning. Båda dessa system byggde på att tomrum inte kunde existera. I Aristoteles fall handlade det om att den sublunära världen bestod av fyra element som sökte sin naturliga plats. Närmast mot jordklotets (och universums) mitt sökte sig jordelementet och sedan följde i tur och ordning de allt lättare elementen vatten, luft och eld som lager på lager. All materia var blandningar av dessa fyra element och beroende på elementproportionerna sökte all materia också sin naturliga plats. Trä flyter på vatten samtidigt som sten sjunker eftersom trä innehåller större delar luft som söker sig uppåt genom vattnet och sten större delar jord som söker sig ned genom vattnet. Luftbubblor flyter upp till ytan beroende på att de söker sin naturliga plats ovanför vattnet. I sin naturliga plats hade dessa element ingen vikt och därför kan vi inte känna luftens tyngd. Även i den superlunära världen ovan

månen var tomrummet omöjligt eftersom ett ännu finare och subtilare femte element antogs breda ut sig här. Naturen skydde med andra ord tomrummet som inte kunde vara orsak till dynamiken som uppstår när elementen söker sin naturliga plats. Synsättet som byggde på naturens skräck för tomrummet kom senare att pregnant sammanfattas i den kända devisen *horror vacui*.⁶

Aristoteles hade också ett mer begreppsligt inriktat resonemang med samma resultat, nämligen att materia definieras genom sin utbredning i rummet. Även tomrum måste ju ha en viss utbredning i rummet, annars kunde det inte vara tomt. Men därmed är ju tomrummet materia och det kan därmed inte vara tomrum. Resonemangen om materiens utbredning och tomrummets existens ledde till en motsägelse med slutsatsen att tomrummet inte kunde existera. Samma syn på tomrummets omöjlighet övertogs av många av den vetenskapliga revolutionens frontfigurer som Galileo och René Descartes.

När det gällde Descartes anammade han alltså till vissa delar Aristoteles syn på materia som begrepp i sitt rationalistiska, mekanistiska system utan krav på gudomligt ingripande som under 1600-talet ställdes mot den traditionella aristotelisk-skolastiska, något som innebar att han till skillnad från sina samtida inte ville erkänna att det fanns rum innan Gud hade skapat materien.⁷ Descartes tänkte sig, som tidigare Aristoteles, ett samband mellan materiens utbredning och dess dynamik. I hans berömda virvelteori handlade det bland annat om att rörelse uppkommer genom att materia fyller tomrum som hotar att uppstå när annan materia utsatts för rörelse.⁸ Descartes vände sig därmed också mot atomismen trots att denna materieläras antika förespråkare, Demokritos, Epikuros och Lucretius, med vissa modifikationer hade fått något av ett uppsving under 1600-talet.⁹ Rent konkret var resultatet att han kunde förklara det synbara tomrummet ovanför kvicksilverpelaren i en Torricelli-barometer med att det fyllts av en subtilare materia som strömmade genom glasets porer, en standardförklaring i mitten av 1600-talet liksom att ju ljus kunde färdas genom glaset, vilket var bevis för att det inte handlade om tomrum. Ändå förklarade Descartes vid flera tillfällen och så tidigt som 1631 fenomenen som annars tillskrevs skräcken för tomrum med att luften utövade ett tryck.¹⁰ Descartes' avvisande av tanken på tomrum i naturen var alltså inte absolut eller utan tvetydigheter och han verkar faktiskt ha accepterat tomrum i princip och i termer av möjligheter till ett begränsat tomrum.¹¹

Allt detta till trots blev han i slutet av 1640-talet inblandad i en kontrovers med den franske naturfilosofen Blaise Pascal om möjligheterna till tomrum där Descartes förfäktade uppfattningen att tomrum inte var möjligt samtidigt som Pascal visst ansåg det. Pascal hade blivit stärkt i sin uppfattning genom en serie experiment som han nyligen genomfört med hjälp av barometrar i form av böjda

och raka glaströr och cylindrar som han lyckats bygga tack vare förstklassigt glas från ett bruk i Rouen.¹² Descartes och Pascal träffades i alla fall i september 1647 i Paris och Descartes har själv efteråt hävdat att han vid detta möte föreslagit ett experiment som gick ut på att jämföra kvicksilverpelarna i två barometrar där den ena befann sig nedanför ett berg samtidigt som den andra fördes upp till toppen. Ett år senare genomfördes verkligen ett sådant försök genom Pascals försorg med resultatet att den barometer som fördes upp till bergets topp, som i detta fall var Puy-de-Dôme i mellersta Frankrike, visade ett lägre lufttryck. Tolkningarna av experimentet gick dock isär och Descartes vägrade ge sig. Det egentliga bestående från mötet mellan Descartes och Pascal blev istället Descartes omdöme om Pascal, att han hade fått för mycket tomrum på hjärnan.¹³

Pumpen

En annan som hade läst Descartes och intresserade sig för frågor om tomrummets existens var borgmästaren i Magdeburg, Otto von Guericke, som menade att vakuumfrågan borde avgöras av experiment snarare än filosofiska spekulationer. Han byggde därför under 1650- och 60-talen en serie luftpumpar i tre olika utföranden enligt sugpumpsprincipen, men i metall och med långt större precision än dåtidens vattenpumpar normalt bevärdigades.¹⁴ Ändå var von Guericke's luftpumpar inte tätare än att det krävdes att den behållare som skulle pumpas tom på luft var nedsänkt i ett vattenbad förutom att det kunde ta timmar av frenetiskt pumpande för att få behållaren tillräckligt utrymd för olika demonstrationer. Den första versionen av dessa luftpumpar, konstruerad senast 1654, men kanske redan någon gång 1650, hade i alla fall tillräckligt täta packningar och var tillräckligt bra utförd för att kunna användas till de olika publikknipande experiment som von Guericke genomförde.¹⁵

von Guericke själv redovisade dock inte experimentresultaten förrän nästan tjugo år senare i sin bok *Experimenta Nova Magdeburgica* (1672). Istället var det den tyske jesuiten och matematikprofessorn Gaspar Schott som gjorde hans berömda experiment kända genom att utförligt beskriva dem i två verk: *Mechanica Hydrolico-pneumatica* (1657) och *Technica Curiosa* (1664). Här skildrades bland andra försöket som ska ha genomförts i Regensburg 1654, typiskt nog i samband med ett riksmöte som säkerställde närvaron av politiska potentater. Demonstrationen gick ut på att visa att luftens tyngd var så stor att inte ens femton hästar kunde förmå att separera två halvklot av koppar som sammanförts till en ihålig sfär och evakuerats med en luftpump, de så kallade magdeburgska halvkloten. Själva vakuumpumpningen kunde ta flera timmar, vilket naturligtvis bidrog till att höja

Fig. 4. von Guerickes luftpump i hans hem hanterad av två medhjälpare som är dolda under golvet. Notera att pump och ventiler är nedsänkta i vatten för att minska läckage. Ur Gaspar Schott, *Technica Curiosa* (1664).

förväntningarna.¹⁶ När tillräckligt lågt tryck skapats med luftpumpen spändes de två hästspannen för var sitt halvklot. De fick sedan dra i motsatt riktning, se illustrationen nedan till höger på nästa sida. Demonstrationens mest effektfulla ögonblick var efter att hästarna misslyckats med att dra isär halvkloten och en medhjälpare öppnade kopparklotets luftventil med följden att halvkloten nära nog föll isär av sig själva. Försöket upprepades senare med 30 hästar fördelade i två spann om femton hästar. Andra experiment handlade om att släcka en ljuslåga

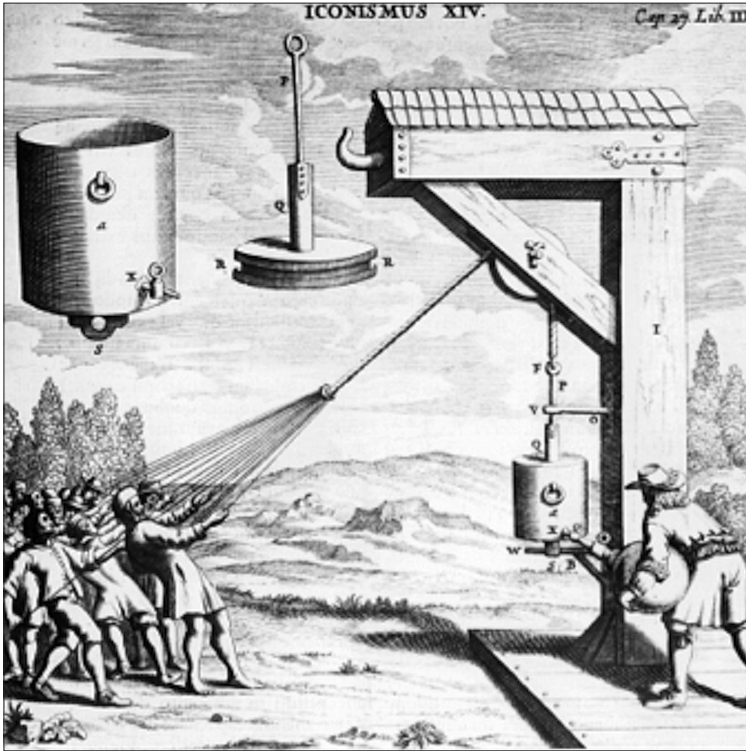

Fig. 5a och 5b. Två illustrationer som beskriver experiment med kärl som evakuerats med hjälp av von Guerickes luftpump. Till vänster ser vi ett antal män som försöker dra en kolv ur en evakuerad cylinder och dessutom en person till höger i bilden som håller ett evakueringskärl eftersom cylindern inte kunde evakueras

direkt med hjälp av pumpen som ju då behövde vara nedsänkt i vatten. Till vänster ser vi den berömda demonstrationen i Regensburg 1654 där två hästspann försökte dra isär de magdeburgska halvkloten. Ur Otto von Guericke, *Experimenta Nova Magdeburgica* (1672) och Gaspar Schott, *Technica Curiosa* (1664).

genom att pumpa ur luften ur en glasbehållare som det stod i eller att undersöka hur plinget från en klocka tystnade när luften pumpades ur behållaren den placerats i.¹⁷ Ytterligare en demonstration där uppåt femtio män inte ska ha kunnat dra upp en kolv ur en evakuerad kopparcylinder ses på föregående sida.

Vetenskapshistorikern Peter Dear har noterat hur von Guericke's experiment framfördes inför auktoriteter inom politik och kyrka.¹⁸ Det var förstås ingen tillfällighet, utan ett sätt att vinna stöd för de fenomen som luftpumpen gav upphov till, ett sätt att skapa tilltro till dess funktion. von Guericke själv använde medvetet metoden även om han föredrog kunskap, alltså egna erfarenheter av kausalförhållanden mellan olika naturfenomen, framför tro som emanerade ur auktoriteter. Ett annat viktigt element i redogörelser för försöken med luftpumpen var upprensningar som en retorisk poäng som höjde tilltron till försöken. Ytterligare en komponent i berättelserna var att koppla beskrivningarna av experimenten till den gamla naturfilosofiska frågan om tomrummets existens, vilket ytterligare inskräppte luftpumpens betydelse. Det var sådana eviga problem som i slutänden gjorde att luftpumpen var värd att både bygga och ifrågasätta.¹⁹

Dear nöjer sig dock inte med dessa observationer. Han konstaterar också att det fanns starka likheter mellan å den ena sidan problemen att generalisera enskilda experiment och göra de slutsatser om naturen som härleddes ur dessa experiment övertygande samt, å den andra sidan, de samtida diskussionerna om hur legitimitet skapades kring politiskt beslutsfattande. Både tilltron till det som von Guericke kallade de nya magdeburgska experimenten (*Experimenta Nova Magdeburgica*) och till dåtidens politiska beslutsfattare byggde på auktoritet. Enligt Dear visar von Guericke's försök att auktoritet var grundläggande för att skapa social och politiska ordning i 1600-talets absoluta samhälle såväl som kunskapsmässig ordning när det gällde naturen.

En aristotelisk tolkning av von Guericke's experiment innebar att något ämne eller element subtilare än luft, exempelvis eld eller eter, fanns i en behållare som evakuerats med luftpumpen. När luften sökte sin naturliga plats uppstod en dynamik som gjorde att halvkloten inte kunde separeras. Endast när luften återtagit sin naturliga plats föll halvkloten isär. Tomrum var och förblev omöjligt. Vad istället experimenten med lågor som slocknade, klockor som tystnade och senare även fåglar som dog visade var att det fanns samband mellan luft och eld, ljud och liv. Därmed inte sagt att det faktiskt handlade om tomrum.

von Guericke var dock säker på sin sak. I himlasfären fanns flera stjärnor och planeter och mellan dem tomrum. Utan att i skrift klart och tydligt ta ställning i den svåra frågan om tomrum kunde existera bland elementen på jorden gjorde han ändå gällande att det han skapat med sin luftpump hade himmelska och

gudomliga förtecken. Dessa insikter kom von Guericke fram till genom att anta att verkligheten kunde placeras i två kategorier, det skapade och det som inte skapats. Rum och tid fanns, men hade inte skapats på samma sätt som materia. På detta sätt inrättade han själv en ny kategori vid sidan av Aristoteles substans, det som inte skapats. Skaparen var själv genom sin konstitution rum, tid och Intet.²⁰ Faktiskt var detta Intet enligt von Guericke ”kostbarare än guld, fritt från uppkomst och undergång, ljuvare än åsynen av det sköna ljuset, ädlare än konungars blod, himlen likt, högre än stjärnorna, mäktigt som blixstens stråle, fulländat och i allo välsignat.”²¹

Royal Society

Luftpumpar kom under 1650- och 60-talen att byggas på olika håll i Europa. Intressant nog spreds tekniken genom att medhjälpare och assistenter flyttade mellan olika arbetsgivare vid sidan av de beskrivningar som Schott publicerat 1657. I alla händelser fanns under 1660-talets första hälft luftpumpar i Paris, Haag, London och Oxford samt möjligen också i Cambridge och Halifax.²² Det var också i England som luftpumpen kom att förbättras och utvecklas till att bli nyckeltekniken för en ny laboratoriepraktik som präglades av skapandet av en helt igenom artificiell miljö för olika empiriska undersökningar.²³ Luftpumpen kom alltså under andra hälften av 1600-talet att utgöra en unik teknik genom att den kunde alstra nya tidigare okända betingelser som inte kunde observeras i naturen, utan krävde mänskliga handlingar för att kunna uppstå och studeras. Eller som en brittisk forskare uttryckt det: ”Before the airpump, one aimed at solving the phenomena given in nature, usually in the heavens. Afterwards a new kind of science answered to a new master, the phenomena that fleetingly exist by artifice.”²⁴ Portalstudien där denna process beskrevs och analyserades, *Leviathan and the Air-Pump* (1985) av vetenskapshistorikerna Steven Shapin och Simon Schaffer, kom under lång tid att bli det viktigaste vetenskapshistoriska arbetet efter Thomas Kuhns *The Structure of Scientific Revolutions* (1962).²⁵

Men huvudpoängen i *Leviathan and the Air-Pump* är inte hur luftpumpen i sig utgjorde en unikt ny förutsättning för att skapa ett artificiellt rum. Ännu viktigare var de konsekvenser denna relativt oprövade teknik fick. Problemet var hur man skulle övertyga andra som inte hade tillgång till någon luftpump och som därmed inte själva kunde verifiera observationerna som försöken med det artificiellt skapade tomrummet resulterade i. Att skapa trovärdighet kring försöken med det genom luftpumpen inrättade tomrummet krävde inte bara tekniskt konstruktionssnille och systematiska empiriska undersökningar, utan

också en social organisationsförmåga som gick långt längre än den som von Guericke tidigare visat prov på.

Utmaningen antogs i första hand av den engelske naturfilosofen Robert Boyle som gjorde det till en av sina uppgifter att skapa tilltro till de resultat som hans försök med den förbättrade luftpumpen ledde till. För att gå i land med detta utnyttjade han den engelska vetenskapssocieteten, Royal Society, grundad 1660, samma år som Boyles *New Experiments Physico-Mechanical* publicerades. Det handlade inte bara om att göra försök inför ledamöterna i Royal Society som alla var hedervärda *gentlemen* och därmed utifrån sin ställning kunde bära övertygande vittnesbörd om resultaten, utan också om hur dessa resultat spreds i vidare kretsar genom cirkulationen av *Philosophical Transactions of the Royal Society* som började ges ut 1665 och idag är den äldsta ännu existerande vetenskapliga tidskriften. Luftpumpen och de artificiella försöksförhållanden den skapade räckte alltså inte för att övertyga. För det krävdes trovärdighet som i sin tur kunde skapas med hjälp av institutioner som Royal Society där försöken kunde bevittnas och en tidskrift som *Philosophical Transactions* där resultaten kunde spridas.

Ändå fanns dem som tvivlade på Boyles försök, och de kontroverser som luftpumpen gav upphov till är ytterligare ett viktigt tema i Shapin och Schafers bok. De traditionella naturfilosoferna med Thomas Hobbes i spetsen var nämligen tveksamma till empirisk kunskap överhuvudtaget och ville i synnerhet inte erkänna den som byggde på avancerad teknik som luftpumpen ju utgjorde och auktoritet i ett exkluderande skråliknande sällskap som Royal Society. Hobbes ansåg istället att den enda vägen till säker kunskap gick igenom rationellt tänkande som resulterade i oavvisliga satsar ungefär som Euklides byggt upp sin geometri under antiken. En av dåtidens främsta exponenter för detta arbetssätt var Descartes, vars världssystem ju byggts upp utifrån rationella principer och ett minimum av axiomatiska utgångspunkter som *Cogito ergo sum*.

I Hobbes kritik av Boyles luftpumpsförsök ingick också ett förnekande av tomrummets existens eftersom det utgjorde en substans utan kropp, vilket endast kunde motsvaras av den odödliga själen. Försök att bevisa existensen av en sådan substans var, enligt Hobbes, del i en religiös konspiration för att tillskansa sig den politiska makten som rättmätigt tillhörde kungen, något som också motsvarades av att prästerskapet utnyttjade Boyles experimentella metod trots hans försök att separera sin verksamhet i Royal Society från religion och politik. Faktiskt hade redan von Guericke hävdat att ”Där intet är, där upphör konungarnas maktanspråk.”²⁶ Hobbes förnekade tomrummet eftersom han ansåg att det underminerade den restaurerade kungens ställning och hotade att leda till konflikt och till och med ett nytt engelskt inbördeskrig. I hans värld

Fig. 6. Robert Boyles första lyckade luftpump, även kallad pneumatisk maskin (*pneumatical engine*) eller helt enkelt machina Boyleana. Den krävde inte nedsänkning i vatten som von Guericques tidigare hade gjort och gav förutsättningarna till 43 olika experiment genom att olika saker som barometrar och klockor kunde föras in i det evakuerade utrymmet. Ur Robert Boyle, *New Experiments Physico-Mechanical* (1660).

var kunskap beroende av mänskligt tänkande och därmed omöjligt att separera från andra mänskliga erfarenheter. Detta innebar att frågan om tomrummets existens blev ett i högsta grad politiskt omstritt problem i 1660-talets England, inte minst med tanke på det instabila politiska läget efter Oliver Cromwells militärstyre och restaurationen av Karl II:s monarki. Enligt Shapin och Schaffer var det engelska politiska sammanhanget lika mycket som luftpumpen, eller

kanske ännu mer, avgörande för Boyles och Hobbess skilda uppfattningar om hur kunskap kunde och borde etableras.

Idag kan vi konstatera att vetenskaplig kunskapsbildning till mycket stor del är beroende av olika tekniker som skapar artificiella laboratorieförhållanden, något som alltså har sitt ursprung i Boyles försök med luftpumpen och hans experimentella program vid Royal Society. Till det kommer att vetenskapliga försanthållanden etableras genom utövandet av vetenskaplig auktoritet inom exklusiva vetenskapliga sällskap eller nätverk. I dessa sammanhang är fortfarande publikationer ett mycket viktigt spridningsinstrument. Med detta facit i hand är det lätt att konstatera att Boyles system för etablering av fakta vann. Men samtidigt visar exemplet lika tydligt hur Boyles luftpumpsexperiment inte alls kunde separeras från samtidens religiösa och politiska liv hur mycket Boyle själv än önskade. Kunskap är lika mycket som statsskicket ett resultat av mänskliga handlingar och erfarenheter, inte några oberoende naturfenomen. Hobbess hade trots allt rätt.

Instrumentsamlingen

Så långt Boyles luftpumpsförsök och dess konsekvenser för modern vetenskap. Utifrån de perspektiv som målas upp av Shapin och Schaffer råder knappast någon tvekan om att luftpumpen långt mer än både mikroskopet och teleskopet har bidragit till dagens naturvetenskap. Men för att återvända till originalet, den von guericckska luftpumpen, så återstår ännu frågan hur ett exemplar av endast tre existerande har hamnat på Lunds universitet. Pumpen det handlar om ska enligt efterforskningar gjorda på 1910-talet vara den äldsta av de ännu existerande från Magdeburg.²⁷ Den äldsta källan till pumpens förhistoria är en avhandling från Uppsala 1734 där det beskrivs hur pumpen köptes av livfältskären Chr. Heræus av von Guericke och 1676 fördes till Sverige.²⁸ Efter Heræus död 1691 kom den i händerna på en boktryckare Johan H. Werner som också är den som tryckt uppsalaavhandlingen där pumpens äldsta historia beskrivs. Under åren 1706 och 1707 ska pumpen ha använts i olika försök av bland andra Urban Hiärne. Senare mot slutet av 1720-talet utnyttjades samma pump också av Mårten Triewald i hans föreläsningar på Riddarhuset med assistens av Daniel Menlös.²⁹

Luftpumpar hade dock använts i olika försök och demonstrationer på svensk botten redan under 1600-talet. Först ut tycks medicinprofessorn i Uppsala, Andreas Drossander, ha varit. Under en resa till bland annat England inhandlade han nämligen en mängd olika instrument, däribland en luftpump som från mitten av 1680-talet användes i olika demonstrationer och föreläsningar vid Uppsala universitet. Mest känd är en episod 1689 när kronprinsen Karl XII besökte Uppsala universitet

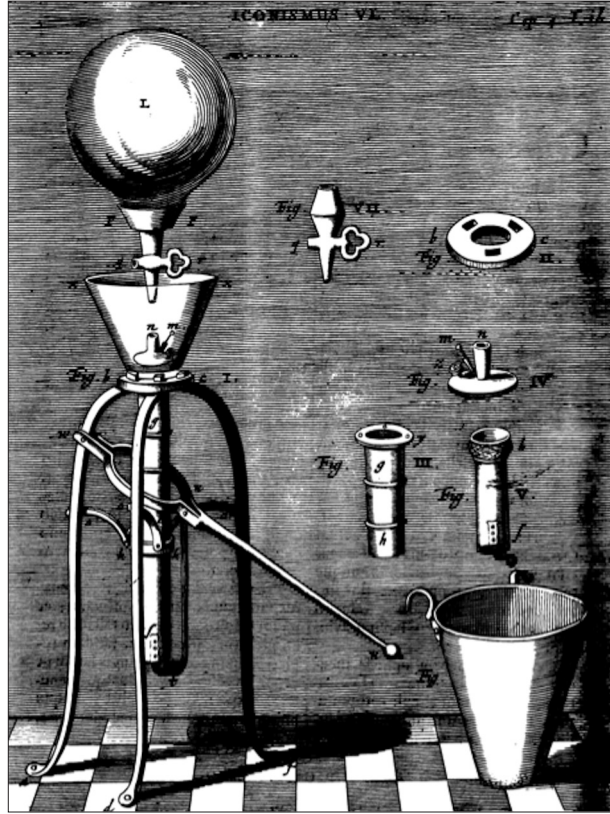

Fig. 7. von Guericke's luftpump av den tredje förbättrade typen som ingår i Lunds universitets instrumentsamling. Notera spannen till höger som ska vattenfyllas och hängas på trefoten under cylindern för att motverka läckage. Ur Otto von Guericke, *Experimenta Nova Magdeburgica* (1672).

tå D. Drossander viste alle sine experimenter, och uti en särdeles vatn-spruta, huru rarefactio och condensatio sker, och tå han det gjort, begärte prinsen att få göra det samma, och vände så med vilja ändan åt herrarna, sprutandes dem över med vatn. Doktorn sedan lade en tätting uti ett trint glas, pumpade ut vädret, då tättingen så fort som vädret utgick, segnade neder och var såsom döder: åter pumpade han vädret in, och tå begynte tättingen resa sig upp, och omsider springa omkring och sjunga, var av de som intet förstodo saken, mente att Drossander kunde giva döda tättingar liv, somlige mente han brukade truldrom och kunde förvända synen.³⁰

Men redan några år innan Drossander köpt sin luftpump i England hade universitetets rektor Olof Rudbeck annonserat i föreläsningsprogrammet följande kända rader:

Olof Rudbeck kommer att för sina åhörare framställa det högnyttiga, högädla, högintrikata, högst subtila och aldrig nog prisvärda ämnet ”om ingenting” och belysa detta Intets uppkomst och undergång och skilda oändliga affektioner, dygder, och brister samt mångfaldiga bruk i teologin, juridiken, medicinen, filosofin, alla mekaniska konster och dagliga livet. Han kommer, om tiden på grund av skilda sysslor medger, ävenledes att klargöra detta ämnes upplösning i materia prima, dess destillationer, rektifikation, kohobationer, kalicationer, strata super strata; och det vid öppen eller täckt eld, i eller utan vattenbad, aska, gödsel etc., åskådligt med skilda instrumenter, retror, alember, phioler, curcubituler etc., och således med oövervinneliga argument på den vanliga timmen bevisa, att man äger kunskap om ingenting.³¹

Raderna har tolkats på olika sätt; som en drift med aristotelismens metafysik eller som en ironisk kommentar till kollegernas syn på Rudbeck som en allvetare. Oavsett vilket gav beskrivningen upphov till en hel del ont blod bland kolleger och i universitetsledningen.³² Sammanhanget för Rudbecks föreläsningsprogram var i alla fall att den första cartesianska striden från 1660-talet bedarrat med ett litet nytt utbrott just hösten 1679.³³ Kampen stod här mellan skolastiker som företrädesvis fanns vid teologiska fakulteten och den nya cartesianska naturfilosofin, bland andra företrädare av professorer vid medicinska och filosofiska fakulteterna där Rudbeck utmärkte sig som cartesian.

Men frågan vi ställer oss här är vad det var för en luftpump som Rudbeck egentligen använde sig av vid föreläsningarna hösten 1679. Det är inte längre möjligt att avgöra den saken, men det går att resonera. Ett första alternativ kan ju vara att Rudbeck inte hade någon luftpump alls även om det verkar mindre troligt. Den främste av rudbeckkännare, Gunnar Eriksson, har hävdat att en viktig inspirationskälla till Rudbecks föreläsningar om ingenting var von Guericke's *Experimenta Nova Magdeburgica* (1672). Eriksson menar också att von Guericke ”i sanning [var] en man efter Rudbecks sinne! Säkert skulle Rudbeck med förtjusning ha sett sig själv som upphovsman till det tekniska underverk som Magdeburgklotet förvisso var. Kanske var han själv inte heller lika negativ inför Guericke's slutsatser om existensen av ett tomrum som hans cartesianska vänner.”³⁴ Utifrån en sådan karaktärisering får man nog anta att Rudbeck föreläste med en luftpump till hands, något som ju också de sista raderna i hans föreläsningsprogram mer än antyder. Visserligen nämns ingen luftpump i den beskrivning av Rudbecks samlingar som trycktes 1704, även denna genom boktryckare Werners försorg.³⁵ Samtidigt kan ju pumpen då, närmare 25 år efter Rudbecks föreläsningsserie om ingenting hösten 1679, sedan länge ha transporterats till Stockholm och de försök som gjordes där 1706 och 1707.

Än orimligare än att Rudbeck saknade luftpump hösten 1679 vore det att tro att han, likt Drossander några år senare, själv köpt en luftpump i utlandet. Rudbecks studieresa till Leiden var avklarad redan sommaren 1654, det vill säga några månader före von Guericke's berömda demonstrationer i Regensburg, en tid då det nog ännu var svårt att köpa en luftpump oavsett var i världen man befann sig. Och Drossanders engelska luftpump kom ju inte till Uppsala förrän några år in på 1680-talet, alltså ett antal år efter Rudbecks föreläsningar ”Om ingenting”. Återstår gör endast alternativet att Rudbeck på något sätt kommit över en pump som fraktats till Uppsala från utlandet. I det sammanhanget finns knappast någon annan kandidat än den von Guericke's luftpump som Heræus tagit till Sverige 1676. Faktiskt vet vi inte var pumpen förvarades av Heræus, eller hur, fram till att den kom att användas i Stockholm i början av 1700-talet. Det är i alla fall ingen omöjlighet att Rudbeck fick låna den för sina försök och föreläsningar hösten 1679.

Jämförelsevis är pumpens öden och äventyr efter att Triewald använt den under sina Riddarhusföreläsningar i slutet av 1720-talet bättre kända. Den köptes nämligen tillsammans med hela Triewalds instrumentsamling av hans assistent Daniel Menlös i april 1732 för sammanlagt sextusen daler kopparmynt.³⁶ Någon månad senare sökte Menlös en professur i matematik vid Lunds universitet och ställde då i utsikt att skänka samlingen till universitetet under förutsättning att han fick tjänsten. Även om Menlös hade ganska skraka akademiska meriter, han hade studerat i Uppsala, men utan examen, fick han tjänsten och universitetet sin instrumentsamling som anlände i trettio lådor i augusti samma år.

Redan senare på 1730-talet upptäcktes att många instrument i samlingen var trasiga eller saknade delar. Under 1840-talet auktionerades vissa delar bort och idag återstår inte mer än sjuttio av de ursprungligen över trehundra instrumenten i samlingen som Menlös förde med sig till Lund.³⁷ Desto större sak att det allra viktigaste finns kvar, nämligen Otto von Guericke's luftpump, som dessutom från mars 2013 finns utställd på Teknikens och Sjöfartens hus i Malmö till allmän beskådan och beundran.

Få anar idag vilken betydelse detta instrument spelat för vår tids syn på vetenskaplig kunskapsbildning. Men faktum är att luftpumpens användning för att skapa en artificiell laboriemiljö, och konsekvenserna som denna möjlighet fick för organiserandet av vetenskaplig kunskapsbildning och kommunikation, har gjort den till ett betydligt viktigare vetenskapligt instrument under 1600-talet och senare än både teleskopet och mikroskopet. Att ett av de få original exemplaren ägs av Lunds universitet gör knappast saken sämre.

Noter

- 1 John G. Tandberg, "Die Triewaldsche Sammlung Am Physikal. Institut der Universität zu Lund und die Original-Luftpumpe Guericques", *Lunds universitets årsskrift* N.F. Avd. 2, Bd 16 Nr 9, Kungl. Fysiografiska Sällskapets handlingar N.F. Bd 31 Nr 9 (Lund: Gleerup, 1920), 29; John G. Tandberg, "Historiska instrument i Lund", *Kosmos: Svenska fysikersamfundets årsskrift* 2 (1922), 194–211; Anne C. van Helden, "The Age of the Air-Pump", *Tractrix: Yearbook for the History of Science, Medicine, Technology and Mathematics* 3 (1991), 149–172.
- 2 Rolf Lindborg, *Mänskligt och naturligt: Uppsatser i filosofi- och vetenskapshistoria* (Stockholm: Pan/Norstedts, 1978), 45–47.
- 3 Sheldon Shapiro, "The Origin of the Suction Pump", *Technology and Culture* 5 (1964), 566–574; J.G. Landels, *Engineering in the Ancient World*, orig. 1978 (Berkeley CA: University of California Press, 2000), 58–83.
- 4 W.E. Knowles Middleton, "The Place of Torricelli in the History of the Barometer", *Isis* 54:1 (1963), 11–28; W.E. Knowles Middleton, *The History of the Barometer* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1964), 9.
- 5 J.B. Shank, "What Exactly Was Torricelli's 'Barometer'?", i *Science in the Age of Baroque*, red. Ofer Gal & Raz Chen-Morris, International Archives of the History of Ideas 208 (Dordrecht: Springer, 2013), 161–195.
- 6 Charles B. Schmitt, "Experimental Evidence for and against a Void: The Sixteenth-Century Arguments", *Isis* 58 (1967), 352–366; Edward Grant, *Much Ado About Nothing: Theories of Space and Vacuum from the Middle Ages to the Scientific Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); John Thorp, "Aristotle's Horror Vacui", *Canadian Journal of Philosophy* 20:2 (June 1990), 149–166; Helen S. Lang, *The Order of Nature in Aristotle's Physics: Place and the Elements* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 122–162.
- 7 Rosaleen Love, "Revisions of Descartes's Matter Theory in *Le Monde*", *The British Journal for the History of Science* 8 (1975), 127–137.
- 8 Eric J. Aiton, "The Cartesian vortex theory", i *Planetary astronomy from the Renaissance to the rise of astrophysics. Part A: Tycho Brahe to Newton*, red. R. Taton & C. Wilson, The General History of Astronomy 2A (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 207–221.
- 9 Daniel Garber, *Descartes' Metaphysical Physics* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), 117–155; Geneviève Rodis-Lewis, "Descartes life and the development of his philosophy", i *The Cambridge Companion to Descartes*, red. John Cottingham (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 21–57. Angående atomismens olika tolkningar under 1600-talet, se: Gunnar Eriksson, "Epikuros i Uppsala", i *Vetenskapens träd: Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth* 28. XII 1974, red. Gunnar Eriksson, Tore Frängsmyr & Magnus von Platen, W&Wserien 376 (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1974), 95–116.
- 10 Desmond M. Clarke, *Descartes: A Biography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 357.
- 11 Garber, 139–140.
- 12 Matthew L. Jones, "Writing and *Sentiment*: Blaise Pascal, the Vacuum, and the *Pensées*", *Studies in History and Philosophy of Science* 32:1 (2001), 139–181.
- 13 Clarke, 358. Historien har också återberättats med en pregnantare formulering, att Descartes möjligen kunde gå med på att tomrum kunde förekomma, men då endast i Pascals huvud, se: Gunnar Eriksson, "Om ingenting: Olof Rudbecks föreläsningsprogram 1679", *Lychnos* 29 (1979–1980), 79–108; Svante Nordin, *Drottningen och filosofen: Mötet mellan Christina och Descartes* (Stockholm, Atlantis: 2012), 55.

- 14 M.H. Hablanian, "Comments on the history of vacuum pumps", *Journal of Vacuum Science and Technology A* 2:2 (April–June 1984), 118–125; van Helden, 155.
- 15 Om den osäkra dateringen, se: Hans Schimank, "Otto von Guericke", *Die Naturwissenschaften* 40:15 (1953), 397–403. Senare konstruerade von Guericke förbättrade versioner, se: Tandberg (1920), 27–29.
- 16 *Ibid.*, 401.
- 17 Lindborg, 45.
- 18 Peter Dear, "Mysteries of State, Mysteries of Nature: Authority, Knowledge and Expertise in the Seventeenth Century", i *States of Knowledge: The co-production of science and social order*, red. Sheila Jasanoff (London: Routledge, 2004), 206–224.
- 19 *Ibid.*, 210–214.
- 20 Otto von Guericke, *Experimenta Nova (ut vocantur) Magdeburgica de Vacuo Spatio* (Amsterdam, 1672), 69–70.
- 21 Citerat efter: Eriksson (1979–1980), 103.
- 22 Steven Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England* (Chicago: The University of Chicago Press, 1994), 355–407; Steven Shapin & Simon Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton: Princeton University Press, 1985), 29–30 & 228.
- 23 James B. Conant, *Harvard Case Histories in Experimental Science* Vol. 1 (Cambridge Mass: Harvard University Press, 1957), 1–63; John B. West, "Robert Boyle's landmark book of 1660 with the first experiments on rarified air", *Journal of Applied Physiology* 98 (January 2005), 31–39.
- 24 Ian Hacking, "Artificial phenomena", *The British Journal for the History of Science* 24 (1991), 235–241.
- 25 Shapin & Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump* (1985); Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: The University of Chicago Press, 1962).
- 26 Citerat efter: Eriksson (1979–1980), 103.
- 27 Tandberg (1920), 3. Se även van Helden, 157–158. Det har också funnits dem som betvivlat pumpens ursprung, se: Arvid Leide, *Akademiskt 1700-tal: Minnesbilder från Lunds universitet*, Det gamla Lund: Gamla Lund årsskrift 53 (1971), 73.
- 28 Johannes Wimmerstedt, *Historiam Antiliae Pneumaticae Sistens*, Gradualavhandling (Uppsala, 1734); Tandberg (1920), 25–26; Tandberg (1922), 195.
- 29 Svante Lindqvist, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715–1736*, Uppsala Studies in History of Science 1 (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1984), 256–257; Tandberg (1922), 195–196.
- 30 *Göteborgska Magasinet* 3:30 (1761). Se även: Gunnar Broberg, red. *Gyllene Äpplen: Svensk idéhistorisk läsebok* (Stockholm: Atlantis, 1991), 384.
- 31 Citerat efter: Eriksson (1979–1980), 79.
- 32 *Ibid.*, 79–80.
- 33 Rolf Lindborg, *Descartes i Uppsala: Striderna om "nya filosofin" 1663–1689*, Lychnos-Bibliotek 22 (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1965).
- 34 Eriksson (1979–1980), 101. Rudbecks tekniska intresse framgår också av: Per Dahl, *Svensk ingenjörskonst under stormaktstiden: Olof Rudbecks tekniska undervisning och praktiska verksamhet*, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet 14 (Uppsala: Uppsala universitet, 1995).
- 35 Johan Eenberg, *Kort berättelse af de märkvärdigste saker som för de främmande äre at bese och förnimma uti Upsala stad och näst om gränsande orter* (Uppsala, 1704), 87–93.
- 36 Tandberg (1920), 4–6.
- 37 Tandberg (1922), 197.

Svante Lundgren

Religion och politik i dagens Israel

Bland utlänningar bosatta i Jerusalem brukar man säga att den som besöker Israel en vecka skriver en bok om landet, den som besöker Israel en månad skriver en artikel och den som bor i Israel i ett år skriver ingenting. Sensmoralen är att ju längre man stannar och ju mer man lär känna den judiska staten desto mer ödmjuk blir man inför möjligheten att göra rättvisa åt dess enorma komplexitet.

Den centrala tesen i denna artikel om förhållandet mellan religion och politik i dagens Israel är att det handlar om ett oerhört komplext fenomen. Inget är så entydigt som man kanske först tror. Och när man tror att man har sett hur det egentligen förhåller sig lär man sig snart att det var ännu mer komplext än så. Man borde kanske följa Wittgensteins råd och tåga om det man inte kan tala om, men samtidigt är det en fascinerande utmaning att åtminstone lite försöka reda ut begreppen.

Det hävdas ibland att Israel utger sig för att vara ett europeiskt land, medan det i själva verket snarare är levantinskt. Det israeliska partiväsendet ger ett europeiskt intryck, men i grunden är det snarare en blandning mellan europeisk tradition (med ideologiska partier) och kutymen i Mellanöstern med kommunitaristiska partier, det vill säga partier som har sin bas i en religiös eller etnisk grupp eller en betydande ätt. Man kan något så när placera in de israeliska partierna på en vänster-höger-skala, men för många partier handlar det mindre om en gemensam ideologi än om en viss väljarbas. Arbetarpartiet (Avodah, Labour) – det klassiska maktpartiet som numera är reducerat till ett mellanstort parti – är ett socialdemokratiskt parti, men också huvudsakligen ett ashkenasiskt parti. Den sefardiska arbetarklassen har inte enligt europeiskt mönster röstat efter klass, det vill säga på vänstern, utan på högerpartiet Likud (Samling). Shas (en akronym för *Shomrei Sfarad*, Sefarads väktare (av Toran)) är ett religiöst sefardiskt parti som också många sekulära sefarder röstar på. Avigdor Liebermans parti Yisrael Beitenu (Israel, vårt hem) är ett högerparti men också de ryska invandrarnas parti. De ashkenasiska ultra-ortodoxa (*charedim*) har

ett eget parti, United Torah Judaism, liksom de religiösa sionisterna, Habayit Hayehudi (Judiskt hem).

Det israeliska partiväsendet kännetecknas också av stark obeständighet. Partier uppstår och försvinner, splittras och förenas med jämna mellanrum. Den stora segraren i parlamentsvalet i januari 2013, Yesh Atid (Det finns en framtid), är ett nytt parti som inte varit med i tidigare val, medan det parti som blev störst i föregående val år 2009, Kadima (Framåt), den här gången med knapp nöd kom över röstspärren på två procent. Lika ofta som nya partier uppstår byter också ledande politiker parti eller startar egna. Alla nu levande tidigare ordföranden för Arbetarpartiet verkar idag i andra partier: Shimon Peres gick för några år sedan till Kadima och är idag Israels president (en närmast ceremoniell post), Amram Mitzna och Amir Peretz är med i tidigare Kadimaledaren Tsipi Livnis nya parti Hatnua (Rörelsen) medan Ehud Barak grundade ett eget parti, Atzmaut (Självständighet), som valde att inte alls ställa upp i det senaste valet.

Religiösa hökar och duvor

Enligt Israels statistiska centralbyrå¹ hade landet i april 2013 lite över åtta miljoner invånare. Av dessa var något över sex miljoner, eller 75,3 procent, judar. Av landets befolkning var 1,6 miljoner araber, vilket utgör 20,7 procent.² Resten utgör en diffus grupp ”övriga” som till största delen innefattar asiatiska och afrikanska gästarbetare. Illegala invandrare finns dock inte med i dessa siffror som endast gäller lagligt bosatta i landet.

Landets judiska invånare fördelade sig år 2009 på följande sätt då det gäller självdefinierad religiositet:³ 47,9 procent sekulära; 32,7 procent traditionella;⁴ 10,1 procent religiösa; 9,4 procent ultra-ortodoxa. Till följd av hög nativitet växer de ultra-ortodoxas antal och andel starkt. Idag beräknas de utgöra tio procent av Israels judiska befolkning och år 2030 över tjugo procent. De strikt religiösa har egna partier och har alltid haft ett inflytande som är långt större än vad deras andel av befolkningen skulle antyda. Under valperioden 2009–2013 satt de med i Benjamin Netanyahus högerregering, men de har tidigare under långa perioder suttit med i regeringar ledda av Arbetarpartiet. De religiösa partierna hör inte per definition hemma i något av blocken utan kan vara med i både höger- och vänsterregeringar. Det viktigaste för dem är att bevaka den egna gruppens hjärtefrågor och rättigheter – många skulle säga privilegier.

Ett av de ultra-ortodoxas privilegier är att de har varit befriade från den för judar annars obligatoriska värnplikten, eftersom personer som är inskrivna som heltidsstuderande vid en *yeshiva* (Talmudskola) inte behöver göra militärtjänst.

Det här är inte bara något som av övriga judar betraktas som orättvist utan har också bidragit till utbredd fattigdom bland de ultra-ortodoxa. Idealet bland de ultra-ortodoxa är nämligen att männen ska ägna all sin tid åt att studera de heliga skrifterna. Kvinnorna kan däremot förvärvsarbete – så mycket de nu hinner mellan barnafödandet. De få ultra-ortodoxa män som har gjort sin värnplikt – det har hittills varit frivilligt så en liten minoritet har gjort militärtjänst – har däremot efter avslutad tjänstgöring gått in i arbetslivet vilket avsevärt förbättrat familjernas ekonomiska situation. Om alla ultra-ortodoxa män gjorde sin värnplikt skulle deltagandet i arbetslivet öka och den ekonomiska standarden höjas rejält för hela gruppen. Så tror och hoppas i varje fall de som vill gå den här vägen, medan de ultra-ortodoxa är nöjda med nuvarande situation.⁵

Skiljelinjen i denna israeliska tvistefråga går inte – som man skulle kunna tro – mellan religiösa och sekulära partier. De religiösa sionisternas parti, Habayit Hayehudi, hör till dem som hårdast drivit på ultra-ortodox militärtjänstgöring – den tekniska termen för detta krav är att ”dela den nationella försvarsbördan”. De religiösa sionisterna, med bas i den religiösa bosättarrörelsen, ska inte förväxlas med de ultra-ortodoxa. De sistnämnda är som regel icke-sionistiska och delar inte de förstnämndas nationalistiska iver och strävan att erövra judiskt land utan brukar betrakta de religiösa sionisterna med förakt. De religiösa sionisterna, eller de nationalreligiösa, har en mer politisk agenda med idéer om ett religiöst och nationellt uppvaknande samt om ett Israel med ”bibliska gränser”, det vill säga ett Stor-Israel: ”The land of Israel to the people of Israel according to the Torah of Israel.”⁶

I mars 2013 fick Israel en ny regering efter valet i januari. Den nya regeringen består av tre sekulära partier samt det nationalreligiösa Habayit Hayehudi. För första gången sedan 2005 har landet en regering utan något ultra-ortodoxt parti. De ultra-ortodoxa fruktar att detta kan innebära svårigheter för dem, inte bara då det gäller frågan om militärtjänstgöring. Många andra är lättade: de ultra-ortodoxa har ökat i antal och inflytande vilket i Jerusalem och andra städer där de är starka har lett till konflikter med andra grupper som med oro sett hur deras stad ”charediserats”.⁷

Man brukar alltså skilja mellan religiösa och sekulära partier i israelisk politik. Det finns dock inga vattentäta skott mellan dessa två grupper. De ultra-ortodoxa partierna skulle aldrig acceptera kandidater som inte själva är ultraortodoxa, lika lite som de skulle ställa upp kvinnliga kandidater. Habayit Hayehudi har däremot en sekulär kvinna i sin riksdagsgrupp.⁸ Det senaste valets stjärnskott, Yesh Atid, är ett utpräglat sekulärt (vissa säger ultra-sekulärt) parti som driver olika sekulära krav, däribland införande av borgerlig vigsel. Trots det finns det

två rabbiner bland partiets nitton Knessetmedlemmar. Det går naturligtvis alldeles utmärkt att personligen vara religiös samtidigt som man anser att staten ska vara sekulär – så tycker en majoritet av alla religiösa i till exempel Sverige och även om Israel är mer levantinskt är det också delvist europeiskt.

De ultra-ortodoxa partierna har, som redan nämnts, genom historien lierat sig med både högern och vänstern. Politiskt sett är de varken sionistiska eller utrikespolitiska hökar. De religiösa sionisterna i bosättarrörelsen brukar där- emot framställas som extremistiska hökar. Många av dem passar otvivelaktigt in på beskrivningen då de inte bara vägrar att ge upp en enda judisk bosättning på ockuperat område utan också vill bygga fler. Rörelsen har också utgjort grogrund för våldsam terrorism. Exempel på det är The Jewish Underground, som på 1980-talet planerade att spränga moskéerna på Tempelberget, Baruch Goldstein, som i februari 1994 sköt ihjäl 29 palestinier vid Abrahams grav i Hebron, och dagens så kallade Price Tag-attacker. Men än en gång är verkligheten inte så entydig.

Det finns idag omkring en halv miljon judiska bosättare i östra Jerusalem och på Västbanken. En del av dem är religiösa, andra är sekulära. Många bor i bosättningar av ideologiska skäl, det vill säga de anser att det är viktigt att dessa områden förblir under judisk kontroll. Andra har valt att bo på Västbanken av ekonomiska skäl eftersom huspriserna är betydligt lägre där än i exempelvis Jerusalem. Att vara bosatt på Västbanken innebär alltså inte nödvändigtvis att man delar samma religiösa och politiska övertygelse.

Ett exempel på en person som gäckar alla enkla kategoriseringar är rabbinen Menachem Froman, som avled i cancer i mars 2013. Han var med och grundade den religiösa bosättarorganisationen *Gush Emunim* (De troendes block) och bodde i Tekoa, en bosättning på Västbanken. Men han arbetade också uttröttligt för fred och samförstånd mellan judar och araber. Hans goda kontakter till muslimska ledare omfattade inte bara moderata muslimer utan också företrädare för Hamas. Hans övertygelse var att judar hade rätt att bo på Västbanken, men han bejakade också palestiniernas nationella rättigheter. Fromans lösningsförslag gick ut på att ha två statliga entiteter inom samma gränser så att judar och palestinier kunde bo var som helst men underlyda sina egna politiska och rättsliga organ.⁹

Froman kan alltså karaktäriseras som religiös bosättare och han var övertygad om att han hade rätt att bo på vad det internationella samfundet betraktar som ockuperat område. Men samtidigt ville han ha rättvisa för och försoning med palestinierna och både argumenterade och agerade i enlighet med det. Han är den kanske mest kände ”bosättarrabbinen” som också var fredsaktivist, men inte den ende.¹⁰

Summa summarum: alla som bor i bosättningar är inte ideologiska bosättare. Alla ideologiska bosättare är inte religiösa. Alla religiösa bosättare är inte anti-arabiska extremister.

De religiösa sionisterna har haft ambitionen att fungera som en brobyggare mellan sekulära sionister och religiösa judar, men en tilltagande självvald separatism har istället medfört att de isolerats både socialt och intellektuellt. Vissa mindre bosättningar inte bara domineras av religiösa sionister utan har också antagningskommittéer som inte godkänner inflyttare med annan religiös och ideologisk grundsyn. Det här har stärkt sammanhållningen inom gruppen, men samtidigt isolerat dem från resten av samhället.¹¹

Det finns också en religiös sionistisk vänster som vill vara både Toratrogen och i takt med moderna värderingar som demokrati, tolerans och jämlikhet. Den har många framstående intellektuella, men få gräsrotsanhängare, i sina led. Eller som Yoel Finkelman uttrycker det: "The religious-Zionist left has marshaled an impressive intellectual and ideological leadership, but it has failed to attract a consistent following, and has even earned the scorn of much of the committed Orthodox Zionist population."¹²

De ultra-ortodoxa och de religiösa sionisterna har alltså varit två skilda läger som inte alltid kommit överens. Vissa religiösa sionister har ändå närmat sig den ultra-ortodoxa livssynen och livsstilen. Idag har vi därför nationalreligiösa sionistiska ultra-ortodoxa, som kallas *chardalim* (av *charedim leumi*, nationalistiska *charedim*). Bosättarrabbinen Menachem Froman var en representant för dessa. Från ett liberalt sekulärt perspektiv är han i dubbel bemärkelse en mörkerman: som *charedi* är han "fundamentalist", som nationalistisk bosättare "fascist". Men ändå var han alltså en gränsöverskridande fredsaktivist med goda relationer till muslimska ledare.

Som sagt, allt i Israel är inte som man först tror.

Den judiska statens judiskhet

Israel är enligt sin egen definition "en judisk och demokratisk stat". Ordet "judisk" ska här ses i dess etniska och inte religiösa betydelse. Israel är alltså det judiska folkets stat liksom Sverige är det svenska folkets stat. Israel är inte en judisk stat så som Iran är en islamisk stat. Fast – åter en gång – riktigt så enkelt är det inte. Man kunde säga som professorn i en berömd anekdot: "Det här låter enkelt, men vänta tills jag har förklarat."

Den moderna sionistiska rörelsen växte fram som ett ashkenasiskt, det vill säga europeiskt, fenomen. Påverkad av 1800-talets föreställningar om nationer

och nationalstater ville sionisterna skapa en judisk nationalstat för den judiska nationen. De tidiga sionisterna var till stor del sekulära och vann till en början så gott som ingen förståelse bland religiösa judar. De tidiga sionisterna drömde om en stat som skulle vara judisk men också sekulär. ”Vi ska därför förhindra alla teokratiska tendenser att komma till uttryck hos vårt prästerskap”, skrev Theodor Herzl i *Der Judenstaat* (1896). ”Vi ska hålla våra präster inom deras tempel och vår yrkesarmé inom kasernerna. Armé och prästerskap ska ges den högaktning de fordrar och förtjänar. Den stat som avtecknar sig ska de däremot inte lägga sig i, för det skulle föra med sig yttre och inre svårigheter.”¹³

Få av Herzls förutsägelser har gått så fel som denna.

Den judiska religiösa lagen, *halakha*, har föreskrifter inte bara om hur individen ska leva utan också om hur samhället ska styras. *Halakha* är inte lagstiftning i Israel och man kan inte ens säga att den israeliska lagstiftningen har *halakha* som sin primära källa, vilket till exempel den egyptiska konstitutionen säger om *sharia*. Det medför exempelvis att även om sabbaten är officiell helgdag i Israel är det inte förbjudet för en judisk affärs- eller restaurangägare att hålla öppet under sabbaten.¹⁴

Israel är alltså inte en teokratisk, halakhisk stat, vilket är en av anledningarna till att vissa ultra-ortodoxa grupper är fanatiska motståndare till staten. De flesta ultra-ortodoxa är dock inte antisjonistiska utan snarare icke-sjonistiska. De ser det religiösa, Toratrotet, som det centrala i judendomen, inte nationaliteten eller statsbildningen.¹⁵

Trots att Israel inte är en halakhisk teokrati finns det vissa element i samhällsordningen som bygger på religiös grund. De här ordningarna är en del av den så kallade status quo-överenskommelse som David Ben-Gurion av taktiska skäl ingick med de religiösa i samband med statens grundande och innebär följande:¹⁶

1. Sabbaten och de judiska högtiderna är nationella helgdagar.
2. Koshermat är obligatoriskt i offentliga institutioner.
3. Familjelag gällande äktenskap, skilsmässa och i viss mån arv är underkastad religiösa domstolar (för judar rabbindomstolar, för kristna och muslimer deras motsvarande organ).¹⁷
4. De offentliga skolorna är indelade i sekulära och religiösa. I de senare ges mer omfattande judisk religionsundervisning. Därtill finns privata skolor som kan ha olika profiler (ultra-ortodox, kristen, muslimsk etcetera).

Av dessa punkter har framför allt den tredje kommit att bli en stor stridsfråga i Israel. Landet har alltså inte borgerlig vigsel.¹⁸ Ett judiskt men helt sekulärt

par måste därför svälja den eventuella förtreten och gifta sig religiöst. Om paret absolut vill gifta sig borgerligt måste det ske utomlands då borgerliga vigslar som ägt rum utomlands accepteras som giltiga i Israel. På Cypern har detta blivit en lukrativ bransch och varje år åker tusentals israeliska par dit för att gifta sig borgerligt.¹⁹ Många av de sekulära partierna har länge drivit på för att införa borgerliga vigslar i Israel, men hittills utan resultat trots att reformen har starkt stöd bland befolkningen. I en undersökning uppgav 63 procent av Israels judiska befolkning att de stöder införandet av borgerliga vigslar. Intressant nog sade 68 procent i samma undersökning att de själva föredrar ortodox vigsel. Orsaken var oftast att det är den etablerade judiska traditionen, som det finns ett egenvärde i att bevara.²⁰

Än mer problematisk är den faktiska symbiosen mellan den israeliska statsmakten och det judiska överrabbinatet. Överrabbinatet instiftades år 1921 av de brittiska mandatmyndigheterna och år 1947, det vill säga redan innan staten Israel bildades, bestämde David Ben-Gurion i sin status quo-överenskommelse med de religiösa partierna att frågor gällande personlig status i den kommande judiska staten skulle handhas av överrabbinatet. Idag är det en betydelsefull institution som följer en strikt ortodox linje och leds av två personer, den ashkenasiske och den sefardiske överrabbinen. Denna statsledda struktur omfattar inte enbart ett nationellt överrabbinat utan också rabbiner på regional och lokal nivå, allt finansierat av staten.

Överrabbinatet har ifrågasatts och kritiserats från olika håll och av många skäl. Den allmänna uppfattningen är att det är fråga om en korrumperad institution.²¹ Överrabbinerna sitter på tio års mandat och år 2013 är det nyval. Den här gången har en av kandidaterna till ashkenaisk överrabbin, David Stav, profilerat sig som en förnyare som vill göra om institutionen i grunden för att stärka dess trovärdighet. Flera sekulära politiker har uttryckt sitt stöd för Stav, medan vissa kommentatorer varit tveksamma till att han verkligen är den förnyare som han vill framställa sig som.²²

Ett problem med överrabbinatets makt över frågor som gäller personlig status är att det har en betydligt snävare definition av vem som är jude än staten. År 1950 stiftade Knesset den så kallade återvändarlagen (*Law of Return*) som stadgar att alla världens judar har rätt att återvända till sitt hemland, Israel, och omedelbart beviljas medborgarskap. Definitionen av vem som ska räknas som jude är bred i denna lag: det räcker med att en av mor- eller farföräldrarna var jude.²³ Överrabbinatet håller däremot fast vid den traditionella halakhiska definitionen: jude är den som är född av en judisk mor. I dagens Israel finns hundratusentals invånare (många av dem från det forna Sovjetunionen) som är tillräckligt judiska för att enligt återvändarlagen få medborgarskap, men inte

tillräckligt judiska för att av överrabbinatet räknas som halakhiska judar. Det innebär bland annat att de inte kan gifta sig religiöst såvida de inte väljer att genomgå en ortodox konvertering. De kan naturligtvis åka till Cypern som så många andra, men om de skulle vilja ha en religiös vigsel i Israel så går det alltså inte – eller det går naturligtvis att ha vilken som helst religiös ceremoni i till exempel en liberal synagoga men den har ingen juridisk giltighet utan måste kompletteras med en borgerlig vigsel utomlands. De icke-ortodoxa grenarna av judendomen förrättar omkring tusen vigslar i Israel varje år, men dessa berättigar alltså inte i sig paret att registreras som gifta.²⁴

Problem skapar också överrabbinatets vägran att godkänna icke-ortodoxa konverteringar. En person som till exempel i USA konverterat till judendomen i en reformsynagoga klassas inte som jude i Israel eftersom överrabbinatet endast erkänner ortodoxa konverteringar. En amerikansk reformjude betraktas nog som jude om hen är född av en judisk mor – det samma gäller för en sekulär rentav ateistisk jude – men den som inte är född jude utan konverterar måste göra det i en ortodox synagoga om hen vill ha sin konvertering godkänd i Israel.²⁵

Mot bakgrund av allt detta är det kanske inte så överraskande att många idag kräver att överrabbinatets monopol i dessa frågor måste brytas. Det är inte bara sekulära judar som ser ett element av religiöst tvång i den privilegierade ställning som överrabbinatet innehar. Också många religiösa judar ser den nuvarande modellen som föråldrad. Så här argumenterar Rabbi Gilad Kariv, ledare för reformjudendomen i Israel och kandidat för Arbetarpartiet i det senaste valet:

The basic idea is for the various religious institutions to be recognized as voluntary associations operating on the basis of the free will of their members and of people who avail themselves of their services. This institutional separation notwithstanding, the state will continue to support the activities of the various ethnic and religious communities and religious streams the way it does with regard to a wide variety of communal, educational and cultural services. But its assistance will be given on a purely egalitarian and objective basis, without any hint of it conferring governmental status on any religious stream or institution.²⁶

Andra vill gå ännu längre. Doktoranden och aktivisten Nehemia Stern argumenterar inte bara för att staten ska vara neutral när det gäller behandlingen av olika religiösa inriktningar och grupper utan för att staten inte ska blanda sig i detta överhuvudtaget. Med det menar han att staten inte heller ska ge ekonomiskt understöd till religiösa rörelser och organisationer. Han tar USA som exempel,

där den statliga budgetens utgifter för religiösa tjänster är noll dollar och trots det är USA ett mycket religiöst land.

I want to live in a "Jewish State", and not just a "State of the Jews". I want to see Judaism as a strong, ethical, and moral force within our country. I want to see our society permeated with Jewish values. I want to see more people keeping Shabbat and Kashrut. I want our citizens to marry Jewish, within religious Jewish ceremonies. The best way to achieve these goals, is to separate religion from the State. I know this seems a little radical, so allow me to make it sound more palatable. I want to completely remove the state apparatus from religion.²⁷

Kariv vill alltså att staten ska vara neutral i sin behandling av religiösa grupperingar och inte som idag favorisera ortodoxin. Det här är ett krav som bygger på principen om jämlikhet och som har starkt stöd bland judar i USA, där de icke-ortodoxa formerna av judendom är betydligt starkare än den ortodoxa. Stern går ett steg längre och vill att staten ska hålla sig helt borta från allt vad religion heter. Detta gör han inte av fientlighet mot religion utan av precis motsatt skäl: religionen kommer att stärkas av att slippa tvångsäktenskapet med staten. Stern menar att Ben-Gurion gav överrabbinatet den starka ställning det fick för att staten därmed kunde ha kontroll över religionen.²⁸

En judisk och inte en israelisk stat

Israel är alltså en "judisk och demokratisk stat" och det judiska folkets hemland. Redan då staten utropades i maj 1948 förklarade man att det är "det judiska folkets rätt att utgöra en nation som alla andra nationer i en egen suverän stat" och att "Israel skall vara öppen för judisk immigration från världens alla länder". Man förklarade också att man "skall främja landets utveckling till förmån för alla dess invånare" och att staten "skall upprätthålla absolut social och politisk jämlikhet till alla sina invånare oberoende av religion, ras och kön".²⁹

Israel är inte en nationalstat i stil med andra nationalstater, eftersom det inte finns någon israelisk nation. Däremot finns det en judisk nation, men majoriteten av den lever utanför Israel. En av Israels mest kända samhällskritiker, sociologen Baruch Kimmerling, har formulerat det speciella och det problematiska med den rådande definitionen: "The state is not defined as belonging to its citizens, but to the entire Jewish people. Rights within it are determined according to ethnic-national-religious belonging more than according to citizenship."³⁰

Israels icke-judiska minoritet har i princip fulla medborgerliga rättigheter, men

kan i motsats till etniska minoriteter i andra nationalstater aldrig helt integreras eller assimileras eftersom det inte finns någon israelisk nation att integreras i. Det är naturligtvis möjligt att ansluta sig till den judiska nationen, men det kräver i så fall religiös konvertering vilket är en omständlig process och något som judar inte önskar och de allra flesta icke-judar inte kan tänka sig.³¹

I andra nationalstater finns som regel en majoritetskultur som minoriteterna kan – i vissa länder rentav förväntas – ansluta sig till. Det sker genom att man lär sig språket och på andra sätt tar till sig majoritetskulturens traditioner. Många av Israels araber har lärt sig flytande hebreiska, men det innebär inte att de har assimilerats i den judiska majoriteten eftersom det finns en religiös barriär. Man blir inte jude genom att tala hebreiska, lära sig judisk folklore och berätta judiska vitsar utan genom att konvertera till judendomen. Så religionen är ändå helt fundamental i den judiska statens judiskhet.

Inte minst inom den politiska vänstern har man efterlyst en förändring av Israels självuppfattning. Man har talat för skapandet av en israelisk nationell identitet med olika subidentiteter (judisk, arabisk, muslimsk, kristen, drusisk och andra). Israel skulle då inte vara en judisk stat, utan det israeliska folkets stat och inte favorisera någon enda av de olika folkgrupperna utan behandla alla lika. En känd israelisk vänsterintellektuell, historikern Shlomo Sand, har uttryckt det på följande sätt:

Den judiska supraidentiteten måste förändras i grunden och anpassa sig till den livaktiga kulturella realitet som den styr över. Den måste israeliseras och bli öppen för alla medborgare. Det är för sent att förvandla Israel till en uniform, homogen nationalstat. Därför måste man, förutom att genomföra en israelisering som välkomnar ”den andre”, utveckla en politik som bygger på demokratisk multi-kulturalism – av liknande slag som i USA eller Nederländerna – som ger de palestinska israelerna inte bara fullständig jämlikhet utan också en äkta och konkret autonomi.³²

Där är Israel ännu inte och frågan är om landet någonsin kommer dit.

Noter

- 1 Asher Zeiger, ”Israel at 65: Population tops 8 million”, *Times of Israel* 14/4 2013.
- 2 Det här gäller alltså egentliga Israel och innefattar inte den arabiska befolkningen i Gaza och på Västbanken. De judiska bosättarna på Västbanken finns däremot med i statistiken eftersom de är israeliska medborgare.
- 3 Guy Ben-Porat, *Between State and Synagogue: The Secularization of Contemporary Israel* (Cambridge University Press 2013), 49.

- 4 Med "traditionella" menas religiösa som inte strikt håller den religiösa lagen, utan är selektiva i sin religiösa praxis. Det här är speciellt vanligt bland sefardiska judar; Moshe Shokeid, "Cultural Ethnicity in Israel: The Case of Middle Eastern Jews' Religiosity", *AJS Review* 9 (1984), 247–271.
- 5 För en analys av detta, se Eli Berman, "Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews" *The Quarterly Journal of Economics* 115 (2000), 905–953. Det intressanta är att de trender som avviker från andra grupper i samhället förstärks bland de ultra-ortodoxa: födelsetalen är inte bara höga, utan stigande, och andelen ultra-ortodoxa män som yrkesarbetar är inte bara låg, utan sjunkande. Det bör dock noteras att Bermans artikel börjar ha några år på nacken och det är möjligt att det skett förändringar i detta under det senaste decenniet.
- 6 Den religiösa sionismen och bosättarrörelsen samt andra radikala judiska rörelser analyseras i Aviezer Ravitsky, *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism* (The University of Chicago Press 1996). En analys av rörelsens teologiska rötter är Rune Lindblom, "Ett land att dö för – rabbi Zvi Yehuda Kooks religiösa sionism som fundamentalistisk ideologi", i Lindblom & Lindblom, *Landet och missionen: Två studier över aktuella israeliska teman* (Åbo Akademi 1999), 13–85.
- 7 *Judisk Krönika* nr. 2, 2012, hade ett temablock om kontroverserna kring de ultra-ortodoxas krav på ökad könssegregering.
- 8 Asher Cohen, "Shake-up in religious Zionism", *The Jerusalem Report* 11/3, 2013, 4–5.
- 9 Semy Kahan, *Röster för fred: Nya synvinklar på den israelisk-palestinska konflikten* (Schildts & Söderströms 2012), 50–54. Fromans förslag till lösning på konflikten påminner om det Parallell States Project som Center för Mellanösternstudier vid Lunds universitet är engagerat i.
- 10 För andra exempel, se Kahan, *Röster för fred*, 61–64.
- 11 Den här utvecklingen analyseras i Yoel Finkelman, "On the Irrelevance of Religious-Zionism", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 39:1, 2005, 21–44.
- 12 Yoel Finkelman, "On the Irrelevance of Religious-Zionism", 33.
- 13 Theodor Herzl, *Der Judenstaat* (Jüdischer Verlag 1918), 80. Intressant nog saknas det korta avsnittet om teokrati – det här citatet är taget från det – i de båda svenska översättningarna av Herzls klassiker. Det här är min översättning från det tyska originalet.
- 14 Regelverket gällande sabbatsöppet är de facto ganska restriktivt, men det tillämpas inte. Israel har därför sedan 1990-talet sett en kraftig ökning av antalet sabbatsöppna köpcenter; Ben-Porat, *Between State and Synagogue*, 176–212.
- 15 Så här kan deras inställning till den judiska staten beskrivas: "They did not take part in the establishment of that state and they never approved of it *de jure*, but they [...] strive to diminish its risk, derive from it what is good (by their lights), and cooperate with it to a limited degree, *de facto*"; Aviezer Ravitzky, "Is a Halakhic State Possible? The Paradox of Jewish Theocracy", *Israel Affairs* 11, 2005, 147.
- 16 Enligt Norman Solomon, *Judaism: A Very Short Introduction* (Oxford University Press 1996), 112.
- 17 Det här följer det så kallade millet-systemet som fanns i det osmanska riket. Liknande ordningar gäller också i flera andra post-osmanska länder. Det här är alltså en punkt där Israel är mer levantinskt än europeiskt.
- 18 När frågan diskuterades i Knesset i början av 1950-talet var det flera medlemmar som ville ha borgerlig vigsel, men de övertalades av Ben-Gurion att stöda status quo. Ben-Gurions

- motiv var att han inte ville ha en uppsplitande strid om den här frågan. Senare i livet uttryckte han ånger över sitt agerande. (Ben-Porat, *Between State and Synagogue*, 65f.)
- 19 Enligt myndighetsstatistik gifte sig år 2010 47 885 par i Israel, av dem var 35 887 judiska par. 9 262 par registrerade äktenskap ingångna utomlands; Ben-Porat, *Between State and Synagogue*, 92.
  - 20 Ben-Porat, *Between State and Synagogue*, 74.
  - 21 Ett tecken på detta missnöje är att det sedan 1990-talet har skapats några alternativa organisationer som erbjuder religiösa tjänster helt fristående från det statliga rabbinatet. Dessa ges ändå av ortodoxa rabbiner och har därför laglig status; Adam S. Ferziger, "Religion for the Secular: The new Israeli rabbinat", *Journal of Modern Jewish Studies* 7, 2008, 67–90.
  - 22 Daniel Estrin, "Can a liberal face foment a revolution in the Rabbinat?", artikel från nyhetsbyrån AP publicerad bland annat i *Times of Israel* 14/2 2013.
  - 23 Man använde med avsikt samma definition som nazisterna för att markera att alla de som hotades av nazisterna på grund av sin judiskhet nu hade ett land att fly till om hotet skulle återkomma. Senare har definitionen ytterligare breddats eftersom Israel har ett demografiskt intresse att välkomna så många judiska invandrare som möjligt (den icke-judiska befolkningen växer snabbare än den judiska).
  - 24 Ben-Porat, *Between State and Synagogue*, 88.
  - 25 Ibland hjälper inte ens det. Shlomo Brunell berättar i sin bok *Strangers No More: One Family's Exceptional Journey from Christianity to Judaism* (Gefen Publishing House 2005) om sin familjs konvertering. Brunell hette ursprungligen Ole i förnamn och var präst i Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Han lämnade prästämbetet och kyrkan, konverterade med hela sin familj till judendomen och flyttade till Israel. Trots att konverteringen hade skett i Helsingfors judiska församling, som är formellt ortodox, godkändes den inte av det israeliska överrabbinatet så familjen var tvungen att göra en ny – man kunde kanske säga kosherortodox – konvertering i Israel.
  - 26 Gilad Kariv, "A plea for separation of religion and state", *The Jerusalem Report* 17/12 2012, 5.
  - 27 Nehemia Stern, "Saving Religion from the State", *Times of Israel* 7/2 2013.
  - 28 Om Stern har rätt finns här en klar parallell till Turkiet. Den berömda kemalistiska sekularismen har ju inte bestått i att stat och religion är åtskilda utan i att staten har kontroll över religionen.
  - 29 Citerat ur Eli Göndör & Patrik Öhberg (red.), *Sionismen: En antologi* (Atlantis 2009), 170.
  - 30 Baruch Kimmerling, "Religion, Nationalism and Democracy in Israel", *Constellations* 6, 1999, 340.
  - 31 Moshe Berent, "The ethnic democracy debate: How unique is Israel", *Nations and Nationalism* 16, 2010, 657–674.
  - 32 Shlomo Sand, *Skapandet av det judiska folket* (Voltaire Publishing 2010), 408.

Kjell Å. Modéer

Det svenska rättsarvet

Om beredskapstidens historisering
och dess rättsliga uttryck ur ett *law & literature*-perspektiv¹

Rättsarvet som rättslig metafor för historisk argumentation

”Vad menas med det svenska rättsarvet, en ordsammanställning som ännu blott för några år sedan var helt okänd?” Frågan ställdes 1944 av justitierådet och akademiledamoten Birger Wedberg i en litteraturanmälan i *Svensk Juristtidning*.² Den bok som det då 74-åriga justitierådet anmälde var rätthistorieprofessorerna i Uppsala, Henrik Munktel, arbete *Det svenska rättsarvet*, som samma år hade utkommit på Bonniers. För Wedberg var begreppet inte bara ”diffust”, det hade för övrigt författaren själv tillstått i förordet, det var också tidsbestämt. Själv ansåg Munktel att ”vårt rättsarv” var synonymt med ”friheten inom lagen”, och att han med sin populärvetenskapliga skrift ville ”peka på de värden och traditioner, vilka skapats i och genom den svenska rättsutvecklingen”.³ Både boken och anmälan väcker intressanta frågor. Utgör beredskapstiden också i vår rättskultur ett eget väl avgränsat paradigm präglad av nationalism och historisk medvetenhet? Och hur kom juristerna att artikulera samtidens specifika retorik, där begreppen rätt, sanning och frihet lyftes fram som tidsbundna markörer.

Tidsmässigt avgränsas paradigmat av den politiska kontexten. Jag väljer här att inskränka mig just till beredskapstiden 1939–1945, även om tidsramen hade kunnat expanderas några år både framåt och bakåt i tiden. Men det intressanta, som jag ser det, är de här årens isolerade plats i 1900-talets rättsliga reformorienterade *modernitet*, vilken i sin tur har en helt annan närmast utopisk retorik. Beredskapstiden i Sverige kan jämföras med den kontinentaleuropeiska naturrättsrenässans som uppkom under några år efter andra världskriget. Också den blev både kontrapunktisk och tidsbunden i förhållande till den materiellt orienterade välfärdsstaten och dess närmast utopiska och traditionslösa retorik.

Redan samtiden gjorde denna iakttagelse. Den finlandssvenske litteraturkri-

tikern Per Olov Barck noterade i en festskriftsartikel till Hagar Olsson 1944 att den modernistiska dikt som dominerat mellankrigstiden hade tagit paus under det andra världskriget:

De bärande och levande flödena ha inte sinat, vi kunna följa dem bakom konflikterna, över gränser och hav. Men det är som om det hade försiggått en tyst och intensiv kraftansamling, det är som om många av de diktare, vilka upplevt de gångna tjugofem årens desorienterade, än pessimistiskt självförtärande, än sangviniskt upppflammande själsstämningar, hade stannat i självrannsakan och stilla besinning. Värden, som tidigare räknades till det förgångna och föga intresserade den framtidssökande och livshungriga ungdomen, ha fått upprättelse och nytt innehåll. Inför våldet har den nationella motståndsviljan, framför allt hos de små folken, hårdnat och frihetens sångare i olika länder genera sig inte nu för att med frihet även mena nationell frihet. [---] Det andra världskrigets dikt, i den mån vi har någon kunskap om den, är inte fylld av begär att rasera, varken i konst eller liv, utan att värna och bevara.⁴

Eyvind Johnson låter författaren Mårten Torpare i romanen *Soldatens återkomst* (1940) landa i samma argument: ”Nu kom kanske den tid då författarna fick söka sig ner i katakomber, och en bra katakomb var alltid historiens.” Historiska paralleller blev ett vällyckat litterärt grepp om man under dessa år ville få utlopp för aktuella anspelningar. Kaj Munks medeltidsdrama *Niels Ebbesen* (1942) och Vilhelm Mobergs frihetsroman i 1600-talsmiljö, *Rid i natt* (1941), är bara två exempel. I Mobergs roman inkarnerades *det rätta* i bonden Ragnar Svedje och *det sanna* i budkaveln: ”Den gräves ned, åter och åter, av äldermannen i Brändebol. Men den kommer ständigt upp ur jorden igen. Liksom sanningen, liksom friheten kan den aldrig riktigt förkvävas.” Moberg har själv förklarat tesen i sin historiska roman. ”Bokens budskap är följande: Neka slavtjänst i pressen. Hemsök informationsstyrelsen. Kvittera censuren. Avsätt pressnämnden. Budkavlen går. Rid i natt.”⁵

Den svenska beredskapstiden har skildrats ur många perspektiv, de övergripande rättsliga konsekvenserna har tyvärr ännu inte fått sin hävdtecknare, även om frågorna om inskränkningarna i yttrande- och tryckfriheten undersökts. Här ska läggas ett mer epistemologiskt perspektiv koncentrerat på den rättsliga retoriken, den rättsliga propagandan för idealistiska – närmast patetiska – frihetsideal: rätt, sanning, frihet och fosterlandskänsla.

Den rättsliga nutidshistoriens perspektiv

Det senaste kvartseket har den rättshistoriska forskningen lämnat viktiga bidrag rörande juristernas nära förflutna. I Västtyskland på 1980-talet introducerades den juridiska tidshistorien, *Juristische Zeitgeschichte*, som vetenskaplig disciplin.⁶ I skuggan av Historikerstriden 1987 kom också juristerna i 1900-talets totalitära stater i fokus för den rättshistoriska forskningen. Deras brist på autonomi och integritet i polisstaten blev både utsatt för värdering och i hög grad också moralisering. 2000-talets rättshistoriska forskning har – och det gäller både i Europa och USA – i stället försökt att kontextualisera och identifiera de kulturella värderingar som kom att präglade 1900-talets jurister och deras samtid. Behovet av att värda minnet av det förflutna har skapat en senmodern historisk argumentation.⁷

I Sverige har lundahistorikern Johan Östlings banbrytande avhandling 2008, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, visat på det kulturella klimatet i Sverige under efterkrigstiden och angett viktiga positioner för frågan om juridikens modernitet under tiden 1945–1955.⁸ Han har särskilt studerat den svenska synen på rätten och de svenska juristernas ”neutrala” och ”objektiva” förhållningsätt till den tyska ”nya ordningen”.⁹ Rättspositivismen och rättsrealismen var både under mellankrigstiden, beredskapstiden och efterkrigstiden de förhärskande kunskapsparadigmen för de svenska juristerna.¹⁰

Perspektiveringen av exempelvis Hitler-regimen och den svenska beredskapsperioden ska i det här bidraget lyfta fram och jämföra synen på rätten med tidens litteratur, teater och musik. Bidraget vill visa på parallelliteten mellan rättskulturen och andra kulturformer.

Beredskapstidens litteratur har behandlats både av samtida litteraturvetare och av sentida. Den då unge litteraturhistorikern Jöran Mjöberg utgav 1944 en detaljerad samtida analys av *Dikt och diktatur*, som ger en översikt av de nordiska författarnas förhållande till den nya politiken från 1933 och tio framåt.¹¹ Senare har bland andra Bengt Landgren särskilt studerat både Hjalmar Gullbergs beredskapspoesi¹² och den finlandssvenske författaren och litteraturkritikern Gunnar Mascoll Silfverstolpes författarskap ”mellan 90-tal och modernism”.¹³ På motsvarande sätt har Håkan Möller behandlat Pär Lagerkvist som ”beredskapsdiktare och nationalskald”,¹⁴ och Eyvind Johnsons politiska ställningstagande för frihet och demokrati i sitt författarskap har fångat flera litteraturvetares intresse.¹⁵ Det står helt klart att det yttre trycket från Hitlers och Stalins diktaturer i hög grad påverkade en tongivande grupp av svenska författare, poeter och tonsät-

tare. Även om det fanns författare som blev betagna i de nazistiska idéerna och styresformerna,¹⁶ var representanterna för ett politiskt motstånd både välorganiserade och välartikulerade. Ett stort antal kulturpersonligheter engagerade sig i motståndskampen exempelvis i *Samfundet Nordens Frihet*, som grundades i december 1939. Bland dem återfanns också ett par jurister, Gerhard Hafström och Stig Jägerskiöld, som var aktiva i Finlandsfrågan.¹⁷ I den av Amelie Posse grundade *Tisdagsklubben*, som samlade en representativ skara ur den svenska intelligentsian, finner man anmärkningsvärt få jurister.¹⁸ Det betyder inte att de svenska juristerna inte återfinns i motståndskampen. Hovrättspresidenten Karl Schlyter och redaktionen för *Svensk Juristtidning* gjorde stora insatser för såväl exiljuristerna från Tyskland som för ett antal österrikiska jurister till vilka processkommissionens ledamöter redan under första världskriget knutit vänskapsband.¹⁹ Också advokaterna Axel Forsmann, styrelseordförande på Torgny Segerstedts *GHT* och verksam på D:r Philip Lemans byrå i Göteborg, samt den judiske advokaten Ivar Philipson i Stockholm, som bidrog till att rädda tusentals danska judar 1943, är exempel på jurister som bjöd aktivt motstånd mot diktaturerna.²⁰

De svenska rättshistorikerna i modernitetens paradig

Några ord om rättshistoriens plats i det svenska 1940-talets rättskultur. Det var en allmän uppfattning att den rättshistoriska forskningen under denna tid ”befann sig i en vågdal”.²¹ Den nationalromantiska profil som de svenska historikerna i början av 1900-talet representerade – med Harald Hjärne, Sven Tunberg, Nils Ahnlund och K.G. Westman som huvudprofiler – satte också sin prägel på rättshistorikernas forskningsuppgifter. Som epigoner följde de svenska rättshistorikerna i sin forskningsprofil den tyska rättshistoriens indelning i romersk och germansk rättshistoria.

I Uppsala lämnade K.G. Westman 1936 rättshistorieprofessuren för att som bondeförbundare bli justitieminister i P.A. Hanssons koalitionsregering. Han återgick aldrig till professuren; han var justitieminister fram till kort före sin bortgång 1944. I hans ställe utsågs Henrik Munktel, som först tjänstgjorde som tillförordnad i några år och 1942 utsågs till ordinarie innehavare av professuren. Vid Stockholms högskola fann Jan Erik Almquist sin slutliga plats som professor i rättshistoria 1938, då han återvände från Lund, där han varit professor i ämnet under ett par år från 1936. Almquist gav därigenom plats för Ivar Sjögren, som sedan han disputerat 1930 i princip kontinuerligt fungerat som t.f. professor i både Stockholm och Lund. Sjögren var son till justitierådet

Wilhelm Sjögren, för rättshistorikerna mest känd som utgivare till *Förrarbetena till 1734 års lag* i åtta band (1900–1909). Den egna produktionen låg främst inom fastighetsrätten och fastighetsköpet.

I Uppsalaskolans anda hörde juridik och politik länge ihop för rättshistorieprofessorerna i Uppsala. K.G. Westman blev efter borggårdskrisen 1914 som ledamot av det nationella partiet ecklesiastikminister i Hjalmar Hammarskiölds regering. Efter första världskriget gick han över till Bondeförbundet och var under åren 1919–1943 ledamot av första kammaren. Som nämnts avslutade han sin politiska karriär som justitieminister. Hans efterträdare Henrik Munktell var också politiskt aktiv inom Högerpartiet. Från 1952 och fram till sin död 1962 satt han som representant för detta parti i andra kammaren. Också Munktells efterträdare Erik Anners var konservativ. Han var under många år redaktör för *Svensk tidskrift* och satt i andra kammaren för Högerpartiet 1963–1964. Han var känd för att ”förena rättshistorisk patina med politikens patos”.²²

Beredskapstidens historie-nationalism som modernitetens kontrapunkt

Vad finner vi för paralleller i nationellt orienterade rättsliga uttryck som framstår som kontrapunktiska i förhållande till en reformorienterad modernitet? På lagstiftningens område framstår det dominerande arbetet med rättegångsbalken som ett belysande exempel. Rättsliga djupstrukturella fenomen, som domared och rättegångsgudstjänst, förenas med moderna förfarandepprinciper. Natanael Gärdes respekt för den svenska domarkulturen är belysande.²³ Över huvud taget är de historiska inledningarna i statliga utredningarna fortfarande under denna tid en viktig del av historieargumentationen.

Ett viktigt rättshistoriskt editionsarbete som utfördes från 1933 var transponeringen av Schlyters legendariska arbete om de svenska medeltidslagarna till modern svenska. Den övergripande målsättningen med Carl Johan Schlyters livsverk *Sveriges gamla lagar* hade varit att utgåvan skulle stå till den svenske lagstiftarens tjänst vid utarbetandet av ny lagstiftning. Wilhelm Sjögrens utgåva av *Förrarbetena till 1734 års lag* från 1900-talets första decennium tillkom också i ett sammanhang präglad av nationell identitet. Också beredskapstiden har sin parallell i Åke Holmbäck och Elias Wesséns bearbetning av Schlyters arbete, *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, som utkom i fem band mellan åren 1933 och 1946.²⁴ Detta editionsprojekt kan ses som ett uttryck för folkhemmets bildningskultur. Rubriken på arbetet markerade klart

att målgruppen inte enbart var de professionella historikerna. Editionsarbetet blev en del av ett större historiseringsprojekt, vilket kom att nyttjas både av jurister och humanister. Jag återkommer till detta.

Historieprofessorn Sven Tunberg konstaterade i en anmälan av de två första banden 1937 att de medeltida lagarna

ingalunda förlorat sin betydelse för det svenska folkets samhälleliga liv. Deras bud gå ofta i öppna eller hemliga fåror genom seklen till dagens rättsnormer, och den anda, som i dem talar, kan alltid räkna på gensvar i svenskt rättsmedvetande. För det svenska folket äro och förbliva dess ärevärdiga fornlagar en nationell tillgång, en nationell kraftkälla.²⁵

Tunberg var särskilt nöjd med att

översättarna lyckats såväl troget följa originalet som giva en passande nusvensk språkdräkt. [...] Det gamla lagspråkets kärva kraft kommer i översättningen till sin rätt utan att de nysvenska uttrycken därför kännas konstlade eller otillbörligt arkaiserade. Med andra ord, översättningen är i bästa mening kongenial med sin förlaga.²⁶

Tunbergeleven Gerhard Hafström anslöt i sin anmälan av fjärde bandet 1944 till åsikten att ”en stor kulturinsats nalka[de]s sin fullbordan”. Holmbäcks och Wesséns utgåva hade placerat den svenska medeltidsforskningen i en tätposition i Norden. ”Det är redan nu uppenbart att samma betydelse som Schlyters originalutgåvor fingo för 1800-talets rättshistoriska forskning, komma Svenska landskapslagar att få för den humanistiska och rättshistoriska forskningen i vårt århundrade.”²⁷

Holmbäcks och Wesséns utgåva blev också ett viktigt referensmaterial i beredskapstidens rättsliga retorik. Vi kan nu anknyta till Henrik Munktells bidrag.

Radion som kommunikatör och ”ordets teater”

I det moderna samhället blev radion ett viktigt kommunikationsmedel, inte minst för förmedlande av kultur och bildning. På Radiotjänst, som Sveriges Radio då kallades, fanns på 1930-talet en trojka, som hämtats från 1920-talets lundsiska studentkultur, Hjalmar Gullberg, Karl Ragnar Gierow och Ingvar Andersson – samtliga omsider ledamöter av Svenska akademien. Hjalmar Gullberg var mellan åren 1936 och 1950 chef för radioteatern, Karl Ragnar Gierow var litterär medar-

betare mellan 1937 och 1946, Ingvar Andersson anställdes vid Radiotjänst 1939 och var mellan åren 1942 och 1946 chef för dess föredragsverksamhet.

Radiochefen Carl Axel Dymling såg vid denna tid radion som ett nytt medium för feature-program av den typ som BBC introducerat. I programtidningen *Röster i Radio* proklamerade han 1941 radions roll som värnare av det svenska: ”Så som endast sällan i vår historia känner vi svenskar oss i denna tid såsom ett folk. Vi har ett behov av att göra klart för oss vad Sverige betyder för var och en av oss, andligt och materiellt.”²⁸ Det var en form av fortgående nationell självbesinning, som började vid jultiden 1939, och som därför helt naturligt blev ett väsentligt ledmotiv i radioprogrammen. ”Det är ett tema med många variationer”, skrev Dymling och fortsatte: ”svensk rättsordning, svensk konst, svenska gestalter, svenska naturtillgångar, svensk historia kommer att få sin belysning ur olika synpunkter och på skilda vägar.”

Trojkan Gullberg, Gierow och Andersson förverkligade i hög grad denna nationalistiska strategi. Karl Ragnar Gierow odlade svenska krönikespel som genre med förebilder i BBC:s produktioner. Hjalmar Gullberg såg i hörspelen en ny konststart som

söker sin diktare och söker sin form. Man skapar inte ett radiodrama genom att byta ut målade dekorationer mot ljudkulisser – såsom man i början trodde, när man sökte göra hörspelen till någon slags örats film. [...] Radioteaterns musa har visserligen förbundna ögon liksom Rättvisans gudinna; men det är ingen harskrampa hon håller i sin hand utan en våg på vilken replikerna vägas mot varandra. Det gäller att ha något att säga med det man säger. Ty endast ett är av vikt: Ordet. Som är handling och mening. Som var i begynnelsen och genom vilket allt blivit till och utan vilket intet har blivit till, som är till på radioteatern: Ordets teater.²⁹

Ett av de hörspel som är av särskilt intresse för oss är Hilding Rosenbergs beredskapsatorium *Svensk lagsaga* som sändes i radio i februari 1942.³⁰ Bakgrunden var Radiotjänsts folkbildningsuppdrag i en orolig tid. 1940 sändes två stora feature-program av Karl Ragnar Gierow. Det första, *Så sant vi äga ett fäderneland. Ett program om det svenska arvet*, sändes den 10 maj. Här var temat den svenska enigheten i kristider. Det andra programmet *Land skall med lag byggas. Ett program om rikets samvete*, sändes på midsommardagen 1940. Båda programmen har i hög grad byggt på texter från Holmbäcks och Wesséns lag-editioner. Utdrag ur landskapslagarna interfolierades med dramatiserade scener från rättegångar och diktläsning, bland annat *Landshövdingen* ur *Fänrik Ståls*

sägner. Nationalsången *Du gamla, du fria* och *Biskop Thomas Frihetssång* avslutade programmet. Slutorden ur *Upplandslagen* blev också det sista textavsnittet:

Frid vare slutet på lagen förvisst,
Gud vare med oss alla till sist.

Samma text avslutade också Hilding Rosenbergs oratorium *Svensk lagsaga*. Sten Broman har i en introduktionsartikel i *Sydsvenska Dagbladet* den 24 februari 1942 beskrivit oratoriets tillkomsthistoria. Uppslaget är genialt, konstaterade Broman. ”Dess fäder är två skåningar i Stockholm: Hilding Rosenberg och Ingvar Andersson och resultatet av deras samarbete har blivit något verkligt ursvenskt.”³¹ Rosenberg hade fått idén sommaren 1941.

Han satt då och läste i ett par av våra gamla landskapslagar, och det slog honom plötsligt, att de till karaktären och i vissa ordval nästan påminde om Gamla testamentet. Skulle inte dessa gammalsvenska, av sträng gudsfruktan burna lagord kunna duga som underlag för ett oratorium? Tänkte han. När hans semester var slut skyndade han sig att uppsöka en specialist på området, och en förträfflig vapenbroder fann han i Ingvar Andersson på Radiotjänst.

Det var alltså Ingvar Andersson som gjorde textvalen ur de historiska texterna. Broman konstaterade: ”Det textliga byggnadsmaterialet är i varje fall förstklassigt. Det är svenskt av stoltaste och renaste sort.”

De koncept oratoriet konstruerades kring är lagen, frid och frihet, maktfördelning, krigshot, idyll och förtröstan. Lagen utgår från den gudomliga lagen, friheten från Biskop Engelbrekts frihetsvisa 1439. Också Rosenberg hade upptäckt de reciterade lagtexterna i Holmbäcks och Wesséns editioner, främst *Upplandslagen* som behandlades i band 1 (1933). Den ursprungliga textversionen bar för övrigt titeln ”Viger den vises flockar” efter *Upplandslagens* förord: ”Lagförfattare var Viger den vise, hedning i hednisk tid.” Textutkastet hade också en undertitel: ”Våra landskapslagar och svensk gärning i dikt och ton.”

”Begreppen lag och frihet bäddas i oratoriet in i olika stilmedel. Kören har en modal melodi som kontrasterar mot orkesterns fritonala sats. Det har betonats att detta dialektiska spel också handlar om kaos kontra ordning, historia kontra nutid, konkret åskådliggjord i arkaismer kontra modernt tonspråk”. Historietraditionen knyts samman med samtiden. ”Historien ställs upp som relief till beredskapsåren, den blir en hjälp att konstruera nutiden och att handskas med den ångest och oro den väcker.”³² Rosenberg själv kommenterade i program-

tidningen *Röster i Radio* det tydliga ”moraliska imperativ som ligger i *Svensk lagsaga* via inspirationen från landskapslagarna”. ”Jag vet mig sällan ha skrivit musik till en något mera inspirerande text”, framhöll han. Att läsa de gamla landskapslagarna var nästan som att läsa Gamla testamentet. ”Där hade jag uppslaget till ett oratorium.”³³ Han betecknade oratoriet som det mest nordiska han skrivit – trots att han inte använt folkmelodier.³⁴

Reaktionerna var minst sagt blandade. Den mest positiva kommentaren var översvallande: ”*Svensk lagsaga* skulle verka magnifikt slagkraftig som musikaliskt huvudnummer vid storstilade försvarslänemöten” (Kajsa Rootzén), medan den mest kritiske (Kurt Atterberg) ansåg att oratoriet var ett hastverk med typiskt ”flaxande filmmusikkaraktär”.³⁵ Sten Broman skrev i *Sydsvenska Dagbladet* en översvallande recension. Han konstaterade att Rosenberg tagit väl hand om textmaterialet. ”Rosenberg har proportionssinne. Han lät orkestern inleda och avsluta, de lästa stroforna med kraftfulla insatser, men själva deklamationen fick endast en svag, liggande baston som bakgrund. Även detta var ett snilledrag av föredömlig art.”³⁶

Oratoriets tidsbundenhet har bidragit till att det fallit i glömska. Senaste gången det uppfördes var i Filharmonisk Selskab i Oslo 1953.

En annan viktig kontext till Rosenbergs oratorium kan ha varit de omfattande föredragsserier om samhällsfrågor som Radiotjänst arrangerade under beredskapsåren. En av de återkommande föredragshållarna i radio var professorn i rättshistoria i Uppsala Henrik Munktell.

Under beredskapstiden var det Munktell som observerade tidsandans nedslag i rätt och litteratur i ett längre perspektiv. Hans installationsföreläsning i Uppsala 1942 behandlade temat svensk rätt i svensk diktning.³⁷ I första hand tog Munktell upp den litterära kritiken av den gällande rätten från Dalins *Argus* via Kellgren och Lidner till Almquist och Strindberg. Munktell behandlade också de litterära författarnas trohet mot den historiska verkligheten. Martin Lamm hade i sin Strindbergsbiografi frågat om ”den exakta tidsmålningen” var av så stor betydelse för historisk diktning. ”Måste man inte inom den historiska diktningen räkna med något annat, något mer bestående, inlevelsen i en förgången tid genom en historisk intuition som knappast lider någon skada av den historiska vetenskapens landvinningar.”³⁸ Mot detta argument reagerade Munktell kraftigt: ”Diktarens ev. vinning väger enligt mitt förmenande lätt mot den förlust, som ligger däri att vårt folk får en förvänd uppfattning. Det sagda gäller kanske i särskilt hög grad historien om den svenska rätten, en av vårt nuvarande frihetsarvs viktigaste grundvalar. Och här har mången författare syndat.” Särskilt beklagligt var det när lösryckta tillfälliga företeelser rycktes ur sitt sammanhang och de behandlade dem som allmängiltiga. Och ofta valde de

”de i sig själva dystraste rättsliga motiven. På så sätt fläcka de ofta på ett ibland svårförlåtligt sätt vårt dyrbara svenska rättsarv.”³⁹

Troheten mot den historiska verkligheten var också i hög grad aktuell för Munktell. Han hade i mars 1942 under rubriken ”Litteratur och rättsarv” i *Svenska Dagbladet* häftigt kritiserat Vilhelm Mobergs historiska roman *Rid i natt*, som han just beskrev som ohistorisk.⁴⁰ Artikeln resulterade i en polemisk ordväxling mellan Moberg och Munktell.⁴¹

För Munktell blev troheten mot det svenska rättsarvet och svensk rättstradition vid denna tid ett mantra. Han sammanställde samma år (1942) ett antal av sina radioföredrag i en liten populärvetenskaplig skrift på 64 sidor under titeln *Svensk rättstradition*.⁴² Inledningen var formulerad som en preambel: ”Rätten, rättskänslan, rättsmedvetandet, sådana dessa faktorer träda oss till mötes, ha djupa rötter i vårt folks äldsta historia.” Texten indelades i fyra kapitel: självstyrelsen, rättsbildningen, rättsskipning-rättsäkerhet och rättsarv-rättsförnyelse. Det nationella perspektivet betonades. Nämnden togs som ett viktigt exempel.

Den utgjorde och utgör alljämt det viktigaste rent *demokratiska elementet* i svensk rättsskipning. Tack vare dess auktoritet och inflytande har den i hög grad bidragit till att den svenska rätten bibehållit sitt folkliga drag. [...] Och nämnden, fast förankrad i det folkliga rättsmedvetandet och buren av århundradens traditioner, bidrog starkt till att sätta en damm för de utländska inflytanden på vår rätt, som vid skilda tillfällen göra sig gällande. Nämnden har hjälpt till att bevara nationalitet och kontinuitet i rättsutvecklingen. Nämnden har också låtit svenska folket i egen person taga en stor del av ansvaret för den levande rättens fortgående utformning. På sådant sätt har den utgjort en av de viktigaste garantierna för rättsäkerhetens utveckling och bevarande.⁴³

Den nationella karaktären innebär, framhöll Munktell, ”att det svenska folket förstått att på grundvalen av denna gamla rätt och under hänsynstagande till egna och andras erfarenheter utveckla och förnya det gamla *rättsarvet*.”⁴⁴ Redan här använde Munktell termen *rättsarv*. Det innebar att ”genom och under vår rättsutveckling ha många viktiga grundtankar, som funnos nedlagda redan i den allra äldsta rätten, stärkts och vidare utvecklats”. Redan landskapslagarna intog ”grundsatserna om samarbete mellan konung och folk för rättens fortgående utbildning, oviljan mot att införa främmande rättssatser i riket, folkets rätt till självbeskattning o.s.v. I själva verket är det både förvånande och vördnadsbjudande att se vilken hög *rättskultur*, som redan i de äldsta lagarna träder en till mötes.”⁴⁵

Pläderingen för det nationella nedvärderade den utländska rättens bety-

delse. Romerska rätten var en fara som under 1600-talet hotade den nationella egenarten, de bibliska reglernas betydelse karakteriseras som ”trots den stora betydelse, som de [...] länge haft, kan man säga att de endast utgjort en – visserligen viktig – episod i vår rättsutveckling. Något inflytande på den nuvarande svenska rättens särart har denna episod ej haft.” Och upplysningstidens betydelse tonas ner, genom att framhålla att även om den gamla svenska rätten ändrats och upphävts har den alltså ”visat sig ha förmågan att utan förlust av sin nationella egenart i sig upptaga de nyheter som samhällets fortgående utveckling gjort önskvärda eller nödvändiga.”⁴⁶ Och MunkteLL sammanfattade: den svenska rätten har alltid varit ”*ett fritt folks rätt* utåt som inåt. Utländska herrar ha aldrig lyckats införa utländsk lag och sedvänja i landet. Då de främmande fogdarnas regemente under medeltiden blev hotande, reste sig svenska folket som en man till försvar för nationellt oberoende och rättslig frihet. [...] [Ä]ven inåt har det varit ett fritt folks rätt.” Även om det moderna demokratiska samhällets utformning på ett avgörande sätt tagit intryck av allmän-europeiska strömningar, sträckte deras rottrådar djupt ned i den urgamla svenska rättsordningen. ”Även om självstyrelsens tyngdpunkt under tidernas växlingar överflyttats till andra befolkningslager är *traditionen obruten*. Därför är även ur inre rättslig synpunkt orden om vårt land som frihetens stamort en lika vacker som djup sanning.”⁴⁷ Den svenska beredskapspropagandan på rättens område hade i MunkteLL fått en kraftfull retoriker.

Den svenska diktens bidrag till motståndskampen

Redan i mitten av 1930-talet fanns svenska författare som klart tog ställning mot fascism och nazism. De två mest framträdande var Pär Lagerkvist⁴⁸ och Hjalmar Gullberg.⁴⁹ Andra gav uttryck för apokalyptiska stämningar inför ovissheten om framtiden.⁵⁰ Eyvind Johnson, som blev en av de stora demokratiföreträdarna bland de skönlitterära författarna under beredskapstiden, låter sin författare Märten Torpare i romanen *Nattövning* (1939) uttala: ”Nu spricker jorden, märker du det? Den ena halvan heter Rättfärdighet eller något i den stilen, den andra har ännu inget namn, men man skulle kunna kalla den för världsdelen Barbari. Sprickan skiljer folken från varandra, den går rakt genom familjer, ja, den klyver individer.”⁵¹

Ett annat kritiskt grepp var satiren. Den användes frekvent under 1930-talet, exempelvis av Pär Lagerkvist i den dramatiserade skildringen *Bödeln* 1933.⁵² Olle Hedberg använde sig också av satiren i sin miniatyrroman *Ut med blondinerna!*, som kom ut våren 1939. Den gisslar judeförföljelserna i Tyskland som

accelererat genom Kristallnatten i november 1938 och förlägger handlingen till landet Salinien, ”där rättvisa och ordning är satta ur funktion och det fria ordet avskaffat” och där rashatet riktar sig mot blondinerna. Borgerskapet i Salinien kallar blondinerna för lögnare och tjuvar och de troende antiblondinernas retorik var ”i all sin vidrighet en fullständig travesti av den tyska antisemitiska tidningen *Der Stürmers* propaganda”.⁵³

Med kriget för dörren blev våldets fasor och det accepterade våldet ett tema, och här var det Pär Lagerkvist, Eyvind Johnson och Harry Martinsson som gick i fronten. Eyvind Johnsons Krilon-trilogi med idealisten och demokraten Krilon som huvudfigur, tog upp detta tema: Endast för sitt lands eller världens frihet kan man få döda. Krilon: ”Freden är det högsta av allt för mänskligheten, men utan frihet är den ingenting värd. Det är en sanning i enkla ord. Jag avskyr striden, uppriktigt sagt, men nu måste vi strida. Tyst och hemligt eller öppet och med höga rop – men strida.”⁵⁴ Samma appell mötte i Vilhelm Mobergs *Rid i natt* 1941, våld möts med våld. Det blev svaret i Brändebol när bönderna värjer sig mot den ”tyske herren”.⁵⁵

Rysslands överfall på Finland hösten 1939 fick de svenska författarna att ge uttryck för sin försvarsvilja i en skrift med titeln *Uppbåd för dessa*. I skriftens osignerade deklaration hade de deltagande författarna, bland andra Eyvind Johnson, Harry Martinsson och Vilhelm Moberg, velat ”manifestera sin vilja och sitt beslut att slå vakt om Sveriges frihet och om försvarandet av oersättliga kulturvärden”.⁵⁶ Försvaret av kulturarvet blev en viktig del av samtidens både politiska och litterära retorik.⁵⁷ Det krävdes militär upprustning, för

om rätten inte försvarar sig och bjuder motstånd mot övervåld och stormakter, då har den heller inte manifesterat sig som någon rätt, ty den levande och mänskliga rätten blir sitt namn värdig endast om den vågar hävda sitt väsen inför även det största hot. Handlingens tid är därför kommen. Sverige kallar oss till gemensamma ansträngningar.⁵⁸

Också de finlandssvenska diktarna mobiliserade en nationell finländsk tidsdikt. Arvid Mörne hade i samlingen *Sånger i världsskymning* 1941 en strof som också noterade det svenska arvet och värnandet av det finlandssvenska Nyland.

Låt de mäktige yvas att rätten är lagd
i bojor, som trål under svärdet,
och våldet är lag, och brott är bragd
och en bubbla människovärdet!

Vi värna i svärdets tidevarv
på den blödande, mörknande jorden
vårt friborna Nyland, vårt svenska arv,
vårt ljusa hem i Norden.⁵⁹

1939 och 1940 års storpolitiska händelser väckte inte bara nationella känslor utan också för Nordens enhet. ”Norden är vårt fosterland”, diktade Pär Lagerkvist:

Norden är vårt fosterland
fött i nöd och smärta.
Blodiga och slitna band
blottade ett hjärta.⁶⁰

Det finska vinterkriget fick de svenska författarna att stå upp för Finlands sak. Också detta noterade Arvid Mörne i en tidsdikt:

Hör hur det brusar bortom frusna hav
som forna, stora tiders storm kring Siljan!
Två ting bestå, när riket gå i kvav
och livets tomma glitter faller av:
den svenska äran och den svenska viljan.⁶¹

Under vinterkriget blev den svenska parollen ”Finlands sak är vår”. Efter den 9 april blev också Norges sak vår: ”Norge – broderland”. Eyvind Johnson gav uttryck för samhörigheten med broderlandet i Krilon-trilogins tredje del, *Krilons resa* 1942. Johannes Krilon får säga: ”En del av oss känner avund. Ni är i vårt hjärta, sade han med en viss högtidlighet. En del känner ängslan för er, jo, det gör vi alla, och många känner avund.”⁶²

Eyvind Johnson kom med sin Krilon-trilogi att markera kopplingen mellan tryck- och yttrandefrihet å ena sidan och maktutövning å den andra. I augusti 1942 kom det till ett replikskifte i *Stockholms-Tidningen* mellan justitieministern – och rättshistorieprofessorn – K.G. Westman och Eyvind Johnson. Westman uttryckte missnöje med samtidens svenska författare. De hade inte förmått ge ”ett storstilat och ädelt uttryck för rörelserna i folksjälen”. Johnson replikerade med en fråga. Hur skulle de skapande krafter som Westman efterlyste kunna ”frigöras genom den tryckfrihetspolitik statsrådet, inte som söndagsuttolkare av vår litteratur men som justitieminister, så handgripligt företrätt under många månader”?⁶³

Bengt Landgren har i sin Hjalmar Gullberg-bok noterat den anpassning eller självcensur som samtidens författare underkastade sig under beredskapstiden. För Gullbergs vidkommande ”en viss smidighet” i författarskapet, ”medveten om strofernas kontroversialitet stryker han hellre än att utsätta sig för censurrisken”.⁶⁴ Som Örjan Lindberger formulerade det i en Krilon-recension: de svenska författarna övergick till att ”tala i bilder och skriva mellan raderna”.⁶⁵

Den som klart markerade sitt ställningstagande i sin självrannsakan, var den finlandssvenska poeten Hagar Olsson, som i en artikel 1944, ”Om författarskapets dekadens”, anklagade hela sin samtids författarkollegor för att ha svikit demokratin och inte varit beredda att stå och falla med sin sak. ”Författarna har inte tagit på sig något ansvar för mänskligheten, [...] de har betraktat kulturen såsom ett självändamål, de har mera tänkt på självhävdelse än självutgivelse. Litteraturen har avlägsnat sig bra långt från tanken på att tjäna mänskligheten.”⁶⁶

Den nordiska krigslitteraturens retorik

I våra grannländer motsvarades beredskapslitteraturen av en krigslyrik och krigslitteratur. ”Kriget utövar både ett yttre och ett inre tvång på diktaren”, konstaterade den finlandssvenske publicisten Jarl Olof Tallqvist.

De förbud och bestämmelser, som inkräkta på ordets frihet och förestavas av militära nödvändigheten, betyda mindre för det atmosfäriska trycket, kravet på dikt av en bestämd art, med en bestämd verkan. Även dikten mobiliseras för det politiska syftemål, på vilket nationens alla materiella och andliga ansträngningar inriktas: att vinna kriget. Vid bedömningen av ett diktverk lägges huvudvikten icke längre vid den estetiska halten och de allmäntmänskliga värdena utan vid den nationella, samhällsbevarande tendensen. Ett diktverk är av godo, om det bidrar att stärka försvarsviljan och kampmoralen, i motsatt fall av ondo.⁶⁷

I Norge talade man om den samtida *krigsdikten* med Nordahl Grieg som en viktig företrädare. Jöran Mjöberg har i sina memoarskrivningar 2004 framhållit⁶⁸ hur gripna han och de svenska antinazisterna blev 1941 när diktsamlingen *Norsk krigslyrik* kom ut.⁶⁹ Nordahl Griegs dikt ”17. Mai 1940” tog där utgångspunkten i Eidsvoll 1814 – den norska civilreligionens kultplats och symbolen för norsk frihet och självständighet:

I dag står flaggstangen naken
blant Eidsvolls grønnende træer.

Men nettopp i denne timen
hvet vi hva frihet er.
Det stiger en sang over landet,
sejrende i sit språk,
Skjønt hvisket med lukkede leber
under de fremmedes åk.

Också minnesdikten om Nordahl Griegs nära vän, juristen Viggo Hansteen, som arkebuserades 1941 efter en summarisk process i en norsk SS-domstol, tillhörde de mest gripande och lästa.

Du tok din plass i en forposts stumme, dødsdømte strid,
uten å selv kunne reddes, men for å gi andre tid.
Andre skal engang seire i væpnete, åpne slag.
Men det var de ensommes offer, som lyste, *før* det ble dag.

Hvor ofte må *de* ha knuget revolveren i sin hånd,
fordi du var alt som de hatet, og savnet; fordi du var ånd.
Hva kunne de stille opp mot en tankes ukuelighet?
For dem var et *menneske mindre* den eneste seir de vet.

Men det nationalistiska och historiserande perspektivet fick inte stå oemotsagt. Det fanns motkrafter till den fosterländskt-idylliska beredskapsdikten. Erik Lindegren är ett exempel på de modernister som ställde sig skeptiska till ”det apokalyptiska sken” som präglade de första krigsåren. De ville vara internationalister. De såg som sin uppgift ”att hålla kontakten med den europeiska kulturen och inte se läget ur nationalistisk beredskapssynvinkel”.⁷⁰

Juristernas bidrag till den nationalistiska diskursen

Redan 1941 samlade sig den juridiska fakulteten i Stockholm till ett samordnat ackord till försvar för *det svenska rättsarvet* och utgav en skrift benämnd *Svensk lag och rätt*. Häftet utkom på Kooperativa Förbundets förlag. Det indikerade att författarna riktade sig till en bred målgrupp.

Gunnar Myrdal, som var mycket rädd ”för att de ’demokratiska’ idéerna skola bli glömda och att man skall böja sig för Tyskland”, hade tagit ett initiativ i stockholmsfakulteten i oktober 1940. Vid en konferens på högskolan diskuterades fakultetens åtgärder ”för propaganda i rättsstatens och demokratins

intresse”.⁷¹ Myrdals entusiasm bemöttes emellertid med reservation. ”[Birger] Ekeberg, [Karl] Benckert och än mer Josse [rektorn Sven Tunberg] betonade att man får vara försiktig: ingen kritik mot regeringen.” Myrdal som hade föreslagit en offentlig konferens fick retirera. Däremot tillsattes en kommission med Eberstein, Myrdal och Herlitz som skulle undersöka förutsättningarna för en skriftserie. Men Herlitz var skeptisk, han föredrog ”insatser i tidskrifter osv. Själv funderar jag på en liten bok.”⁷² Professorn i stats-, förvaltnings- och folkrätt Nils Herlitz tillhörde de försiktiga generalerna. Han tillstod själv, att han ”i ’aktivistiskt’ sinnade kretsar ofta [som riksdagsman] måste uppträda som den försiktige och betänksamme”.⁷³

Uppenbarligen resulterade dessa planer i skriften *Svensk lag och rätt* 1942. I ett förord talade Gösta Eberstein för utgivarna: ”Varje svensk har i denna tid att på sin front efter arten och måttet av sina krafter göra sin insats för Sveriges försvar.”⁷⁴ Boken avsåg att tjäna ”den svenska rättsordningen”. Författarna såg det som sin ”plikt att söka ge en vidare publik en fördjupad insikt och därmed en ökad förståelse för den svenska rätten, denna omistliga svenska ägodel, en grundval för hela vår nationella tillvaro”.

Arbetet inleddes med ett avsnitt av Eberstein just med titeln ”Det svenska rättsarvet”. Artikelnen var disponerad som en dialog mellan Lekmannen, Rättsfilosofen och Juristen, där den sistnämnde fick slutrepliken. Juristen anklagade där Rättsfilosofen för att begränsa sig till frågan om rättens begrepp och inte så mycket för rättens innehåll. Från juridisk synvinkel har emellertid denna fråga oändligt mycket större betydelse än den förra, framhöll Juristen. Innehållet var viktigare än formen. Såg man till innehållet, argumenterade han, ”föreligger en viss grad av *oumbärlighet hos vissa rättsföreställningar*.” ”Av minst lika stor betydelse som att sammanställa samtida medborgares rättsmedvetande är härvid att jämföra olika tiders rättsföreställningar och den överensstämmelse som härvid råder. Därigenom erhåller man ett rättsperspektiv som pekar inte blott tillbaka utan även framåt.”

Eberstein lät Juristen plädera med ett historiskt argument. ”Här i Sverige”, framhöll han,

äga vi ett ypperligt material för en sådan undersökning framför allt i den lagstiftning, som inledes genom våra medeltida landskapslagar och som fortgått kontinuerligt allt intill våra dagar och alltjämt fortgår. Detta studiematerial bör i högre grad än som skett skärskådas ur rättsperspektivets synpunkt. På så sätt blir vi även i stånd att bättre uppskatta vad vi nu äga i vårt svenska rättsarv. I en lugn tid anamma vi detta arv såsom en naturlig och självklar sak ungefär

som luften vi inandas; dennas beskaffenhet reflektera vi över först när dess sammansättning förändras. Så ock i rättsligt avseende, där pågående försök att kasta rättsordningen över ända kommit oss att på ett nytt sätt både begripa och värdesätta vår lagbundna frihet. Vi har börjat förstå, vilken betydelse rätten har och vilket omistligt värde, som ligger i att den allmänna ordningen i samhället upprätthålles, att den enskildes personliga och ekonomiska integritet säkerställes och att en fast grundval för det allmänna kulturarbetet beredes.⁷⁵

Eberstein kom också in på frågan om rättsmedvetandet som uttryck för oeftergivliga rättfärdighetskrav, som den enskilde ser som kategoriskt bindande, oavsett vad som står i lagen. Men, underströk han, ”det är uppenbart, att motståndet får en helt annan styrka, när det är grundat på en i folket levande *tro på rätten* såsom ett omistligt värde.” Historien kunde uppvisa rikliga exempel på detta. ”Det färskaste exemplet härpå uppleva vi just nu i Norges kamp för rätten. Dess höjdpunkt hittills [januari 1941] markeras av Høiesteretts enhälligt beslutade avgång och de norska biskoparnas samfälliga protestskrivelse.”⁷⁶ Den norska högsta domstolens agerande framstod för de nordiska kollegerna som en utomordentligt klar markering av domstolens och rättens autonomi. Eberstein erinrade också i en fotnot om ett yttrande av biskopen Eivind Berggrav i Juristföreningen i Oslo i februari 1941: ”Först när en uppgift blir helig för en människa, blir den en makt inom honom, så att han kan göra de största ting.”⁷⁷

När hovauditören Carl Ljungholm anmälde arbetet i *Svensk Juristtidning* önskade han att boken skulle bli allmänt spridd men undrade hur den skulle kunna bli läst ”i så stor utsträckning, som det förtjänar”. Lekmän ”sakna oftast den starka känsla av samhörighet med staten och rättsordningen, som skulle locka dem att fördjupa sig i redogörelser för principerna för institutioner och bestämmelser, som de ofta tycka sig ha tillräckligt besvär av i praktiken”. Lagstiftningskrönikan i radio hade i sig ”sin stora publik”, men ”lusten att berika sitt vetande om staten och rätten torde beklagligtvis vara mindre”, konstaterade han. ”De anlopp, som från olika håll göras mot demokratien och den inom densamma rådande rättsordningen, borde dock föranleda ansvarskännande medborgare att sätta sig in i vad saken gäller.” Det var detta behov som detta arbete ville tillgodose. Men det krävdes också jämförelsematerial: ”dels karakteristiska drag ur andra länders metoder att praktisera demokratien, dels en objektiv bild av de nya lärorna och huru dessa i praktiken verka på allmän och enskild rätt.” Visserligen arbetade diktaturerna med propaganda och dimbildning, men det finns specialister som ”tämmligen exakt” kunde ”meddela åtskilligt om olika nyordningar och deras verkningar”.⁷⁸ Anmälaren såg det aktuella

behovet av populärvetenskapliga framställningar om lag och rätt men hade svårt att se hur de skulle kunna användas i folkbibliotek och studiecirklar om inte samtidigt objektiv information kom om ”nyordningarna” på rättens område i vissa andra ej angivna länder.

I *Svensk tidskrift* återkom artiklar på temat rätt och makt. Docenten Sven Edvard Rodhe konstaterade i en artikel 1941:

I stormiga tider blir frågan om rätten mer närgången och oroande än annars. [---] Det gäller inte bara vad som är rätt och vad som strider mot rätten. Förvisso bringa oroliga omstörtningstider stor oklarhet och förvirring i detta hänseende. Men osäkerheten om vad som är rätt och vad som är rättsstridigt vidgar sig. Den griper djupare, och meningen i själva frågan efter vad som är rätt blir ifrågasatt.⁷⁹

Med klar hänvisning till tidsläget konstaterade Rodhe, att ”när tiderna bli hårda och upprörda avkastas prydnaderna, och rätten framträder i sin verkliga sanna gestalt, såsom makt.”

Henrik Munktells *Det svenska rättsarvet* 1944

Begrepp som rättsarv och rättstradition ingick således, som också Birger Wedberg noterade 1944, som en del av den argumentation beredskapstidens jurister använde i sin motståndsretorik. För Henrik Munktells vidkommande vidareutvecklade han denna tematik i ett arbete på drygt 200 sidor, *Det svenska rättsarvet*, som utkom 1944.⁸⁰ I förordet markerade Munktell att arbetet inte skulle bedömas som ”en svensk rättshistoria”. I stället ville han ”i en för vårt folk kritisk tid peka på några av de värden och traditioner, vilka skapats i och genom den svenska rättsutvecklingen”. I populär form ville han belysa några av det svenska rättsarvets viktigaste sidor, och valde ut några temata för arbetets kapitelindelning: Hur svensk rätt skapats, Kungavälde och folkstyre, Domstolsväsendet, Den lokala självstyrelsen, Jordäganderätt och bondefrihet och Domarareglerna. Arbetet, som avslutades med en diskussion kring inhemsk och främmande rätt, refererade till aktuell historisk och rättshistorisk litteratur med Holmbäcks och Wesséns respektive K.G. Westmans arbeten som de mest frekvent citerade.

Munktell blir i det här arbetet advokat för en nationell rättssyn, som vinner stöd i forskningen. Han använder en kompilatorisk retorik till stöd för att den svenska rättsutvecklingen bygger på nationell grund. 1734 års lag har exempelvis utgjort ”ett gott värn för rätt och samhällsordning i vårt land” – ”väl värd att hedras”.⁸¹

Vi finna i detta lagverk århundradens rättsutveckling, tusen sinom tusen rättslärds och domares, tingsmän och nämndemäns och inte minst oräkneliga generationers av fria män uppfattning om rätt och billighet, om moraliska och ekonomiska värden. 1734 års lag är det nordiska bondesamhällets höga visa, en hymn till frihetens och jämlikhetens samhällsåskådning, som var rådande i Sverige och Finland långt innan den moderna demokratiens begrepp skapats.⁸²

På samma sätt framhålls 1809 års regeringsform – ”trots de utifrån kommande incitamenten” som ”uppbyggd av svenskt virke” och som en på inhemska institutioner och nationella erfarenheter konstruerad grundlag.⁸³

Exempel på utländsk påverkan beskrivs som misslyckanden. Den så kallade tyska perioden under Gustav Vasas regeringsperiod i slutet av 1530-talet grundades på ”alltför mycket främmande gods” och ”reaktionen mot hans tyska rådgivare” resulterade i att reformen misslyckades. Tillkomsten av hovrätten 1614 får en helt nationell förklaring, nämligen att ”skapa en konungens högsta domstol för att därigenom få slut på oredan och formlösheten i den kungliga domsmaktens utövning”.⁸⁴ Domarreglerna fick sitt eget kapitel. Munktell visar med stöd i Åke Holmbäcks uppsats 1928 på den blandning av romerska, bibliska, kanoniska och svenska rättsregler som domarreglerna bygger på.⁸⁵ Och när han ska sammanfatta deras stora betydelse – också som gällande rätt – konstaterar han:

De enkla och sunda reglerna har gemene man utan vidare förstått. Det har varit någonting som man med glädje och tacksamhet tagit fasta på. Man kan icke förklara att dessa domarregler, vilka från början endast voro en privat uppteckning, fick sådan stor betydelse om man ej tar hänsyn till att deras innehåll sällsynt väl harmonierade med den svenska rättens karaktär i allmänhet. Trots de nyheter som där förekommo stodo principerna i god överensstämmelse med vad man sedan gammalt vant sig att betrakta som högt skattade grundsatser.⁸⁶

I det avslutande kapitlet ställde Munktell revolutionerande rättsliga nyheter i samtiden mot den kontinuerliga rättsutvecklingen. Den romerska rättens segertåg genom Europa jämfördes ”med andra exempel, som ha aktualitetens prägel”, nämligen ”de stora och snabba förändringar, som nutidens diktaturstater genomgått i rättsligt avseende”.⁸⁷ Den svenska nationella karaktären präglas av en stark kontinuitet. Den svenska rätten har visat ”sin förmåga att upptaga det användbara och goda ur främmande rättssystem utan att därför förlora sin egenart.”⁸⁸ Dualismen mellan det romerska och det nationella kom, enligt Munktell, till uttryck när Uppsala universitet 1620 fick två professurer vid rekonstruktio-

nen av den juridiska fakulteten. ”Den ene skulle undervisa i romersk rätt, den andre i svensk rätt.” Att den nationella rätten i Uppsala fick en egen professur, förklarade Munktell ”delvis i den djupa vördnaden för inhemsk rätt”, men också den starka nationella strömning, som i så hög grad präglade stormaktstidens andliga liv – inte minst i Uppsala. K.G. Westman hade ju betonat att ”svenska rikets styrka sedan gammalt vilade även på fädernas vördnadsvärda lagar”. Det historiska intresset ”i förening med praktiska hänsyn var även den drivkraft, som ledde till att landskapslagarna och andra gamla rättskällor under tidevarvet utgavs av trycket. [...] Det historiska betraktelsesätt, som sålunda gjorde sig gällande, blev av den största betydelse för känslan av de ärvda värdena”, framhöll Munktell, och fortsatte med en presentation av Johan Stiernhöök och hans *De jure* – det ”föرنämliga arbete [som] hör intimt samman med det bästa, som vi förknippa med svensk rättstradition och svenskt rättsarv”.⁸⁹

Munktell konstaterade sammanfattningsvis, att det ”inom nutida doktrin är [...] otänkbart att ej beakta den historiska bakgrunden.” Alltid ”beaktas de fakta och förhållanden i det nära eller långt tillbaka liggande förflutna, vilka framdrivit reglerna. Karakteristiskt härför är bl.a. att förarbetena till nya lagar, i varje fall om det rör sig om mera betydelsefulla sådana, alltid inledas med en historisk översikt.”⁹⁰ Det är svårt att finna ett mer tidsbundet uttalande, och samtidigt legitimerande för förarbetenas ställning som rättskälla. Genom den historiska inledningen legitimerades lagreformen som en del av en kontinuerlig rättsutveckling. När de historiska inledningarna i SOU-betänkandena av kostnadsskäl ströks i början av 1950-talet, upphörde denna legitimation. I stället blev de uttryck för den moderna lagstiftningen som styrinstrument och för lagstiftarens reformvilja.

Birger Wedberg karakteriserade också Munktells arbete som populärvetenskapligt, ”skrivet för en bildad publik”. Han utgår från att boken vände sig till lekmän, för ”något nytt erbjuder den knappast för juristen”. Men, slog Wedberg fast, boken hörde avgjort till ”sådana skrifter, som man för nyblivna vårstudenter skulle vilja ’såsom lämplig begynnelselitteratur under sommaren anbefalla’ (såsom det heter i den stockholmska rätts- och statsvetenskapliga fakultetens studiehandbok).”⁹¹

Munktells rättspolitiska position blev också ett forskningspolitiskt ställningstagande. I den svenska mellankrigstidens rättsvetenskap ställdes allting under debatt. Nils Herlitz konstaterade att detta inte bara var en följd av ”tankearbetets naturliga dialektik. Det sammanhänge också med de stora samhällsomvälvningar, inre och yttre, som följde i krigets spår. Det var inte bara tankarna om staten och rätten utan stats- och rättslivet självt befann sig i gungning; gamla

grundvalar vacklade och nya skulle byggas upp.”⁹² Munktell och Herlitz stod här på samma värdekonserveriva grund. Det historiska synsättet på rätten är omistligt, fastslog Herlitz, även om det ”numera förkättras på så många håll”.⁹³ Det är också i detta paradigmskifte mellan en idealistisk rättsordning och en positivistisk som Munktells rättsarvsargument blir en för sin tid legitimerande plädering för rättsordningen som en dynamisk utvecklingsprodukt. ”Det förflutna lever i varje lag som inte är från i går”.⁹⁴

Munktells arbete utkom när krigshotet hade börjat blekna. Också poeterna anade att våren var på väg. Nils Ferlin formulerade detta paradigmskifte i diktsamlingen *Med många kulörta lyktor*, som utkom samma år som han i Helsingfors vid en författarträff återförenades med sin blivande hustru Henny Lönnqvist:

Gott hade vi om döda löv.
På den bestämda dagen
vi tände dessa döda löv
för gröna löv i hagen.

Där låg så mången bruten gren
från stormens vilda fuga.
Dem brände vi – för solens sken
kring äppelträd och stuga.⁹⁵

Runebergs *Fänrik Ståls sägner* och *Landshövdingen* som transnationella autonomimarkörer

Ett återkommande motiv i de nordiska litterära och rättsliga diskurserna under beredskapsperioden är Johan Ludvig Runebergs diktepos *Fänrik Ståls sägner*. Den politiska kontexten bidrog till att lyfta fram denna del av en litterär kanon. Arbetet hade både ett politiskt propagandavärde och ett kulturellt affektionsvärde. Som Bengt Landgren framhållit, kom Runebergs diktcykel ”att fylla en viktig propagandafunktion i den profinska agitationen” och ”litteraturen flödade över av Runebergsparafraser och Runebergshallusioner”.⁹⁶ Arvid Mörne, som Hans Ruin betraktade som Runebergs arvtagare i finlandssvensk dikt,⁹⁷ dedicerade också på den både i Finland och Sverige firade Runebergsdagen den 5 februari 1940 en dikt till Runebergsstoden i Esplanadparken i Helsingfors:

[H]änförelsens gärd till en skald
som Finland förstod,

protesten mot främlingsförtryck
 är Runebergs stod.
 Så hög i sin bidande ro
 den manar i dag:
 slå, Finland, för folkens rätt
 ett riddarslag.⁹⁸

När Östen Undén i *Svensk Juristtidning* 1941 redogjorde för Norges strid för rätten genom Høyesteretts ställningstagande mot ockupationsmakten framhöll han hur domstolens ledamöter refererat till Runeberg:

För oss svenskar är scenen där höiesteretts ledamöter gentemot ockupationsmakten hänvisa till sitt lands författning på ett egendomligt sätt förtrogen. Tusenden av oss ha säkerligen vid underrättelsen om höiesteretts avgång låtit tankarna gå till Runebergs Landshövdingen, dikten om den orädda ämbetsmannen som mötte påtryckningen från den ockuperande maktens representant med sin vädjan till lagen, ”vår vapenlösa trygghet än”. Norges höiesterett har med samma fasthet och mod hänvisat till sitt lands författning och vägrat ge sin auktoritet åt en rättsskipning som böjer sig för maktspråk.⁹⁹

Också Munktell kom i sin installationsföreläsning 1942 att lyfta fram Runeberg som ”det stora och monumentala undantaget” när det gällde att framhålla ”rätten som det dagliga, lugna livets nödvändiga och oeftergivliga förutsättning.” I den finska kontexten framstod behovet av detta särskilt stort.

Först det överhängande hotet mot den fäderneärvda rätten, först rättsosäkerhetens och rättslöshetens spöke skapade bakgrunden för den fulla förståelsen av rättens värde. Jag känner inom svensk litteratur ingen parallell till Runebergs ord om att ”för den förståndige är tvånget av rätt och lag lika lätt som tvånget att andas” (Efterlämnade skrifter, del I, s. 263) och än mindre någon motsvarighet till dikten Landshövdingen.¹⁰⁰

Det finns anledning återkomma till Runebergs ämbetsmannadikt.

Även Bertolt Brecht kom under krigsåren bland annat att ha *Fänrik Ståls sägner* och *Lotta Svärd* som inspirationskälla, när han skrev *Mutter Courage und ihre Kinder* under sin temporära exil i Sverige 1939–1940. Brecht, som efter Kristallnatten 1938 kände sig hotad i sin danska exil, flydde i april 1939 till Stockholm. Där möttes hans familj av skådespelerskan Naima Wifstrand,

som Brecht kände sedan tidigare, och som tillhörde de uttalade antinazisterna. Hon hade turnerat med Brechts *Tolvskillingsoperan* i Per Lindbergs uppsättning 1937, och påföljande år hade hon översatt *Die Gewehre der Frau Carrar* (*Fru Carrars gevär*) till svenska. Wifstrand förmedlade en bostad till Brechts på Lidingö. I Stockholm upplevde han krigsutbrottet den 1 september på den lunch som Stockholms stad gav för hans landsman Thomas Mann och där ett antal svenska författare deltog.¹⁰¹ Och i Stockholm skrev Brecht under de första krigsmånaderna dramat *Mor Courage*. Det var också Wifstrand som gav Brecht en inspirationskälla, en översättning av dikten om marketenterskan *Lotta Svärd*.¹⁰² Hon verkar också ha agerat bollplank till honom i pjäsens tillkomstprocess. I december 1939 dedicerade han följdriktigt också stycket till ”Meiner Mutter Courage Naima Wifstrand in Dankbarkeit.”¹⁰³ *Den kaukasiska kritcirkeln*, som tematiserade den salomoniska domen, skrevs visserligen i Los Angeles 1944, men till grund för dramat låg en novell, ”Der Augsburger Kreidekreis”, som hade tillkommit under Skandinavienvistelsen 1940.¹⁰⁴

Brecht levde dessa år ständigt på flykt undan diktaturens giljotin. Peter Weiss har beskrivit Brechts plötsliga avresa från Stockholm våren 1940. Efter den tyska ockupationen av Danmark och Norge tvingades familjen Brecht vidare i sin exil till Finland. På landgången till finlandsbåten bröt han samman. På vänster sida såg han då på Blasieholmen, Ministerhotellet, den tyska ambassaden, och till höger Stadsgårdshamnen med tyska lastbåtar och hakkorsflaggor i aktern, som vajade för vinden.¹⁰⁵ Det var en betecknande scenbild av huvudstaden Stockholm i det neutrala Sverige som mycket väl illustrerade Fältväbelns replik till Mutter Courage i första akten: ”– Du vill leva på kriget, men dig själv och de dina vill du hålla utanför, inte sant”.¹⁰⁶

Epilog: Rättsarvet som kulturarv

Ett par avslutande ackord. Å ena sidan kom den svenska beredskapstidens litteratur att betona kulturarvets värden. Å andra sidan har vi noterat att bortsett från Henrik Munktel var det inga svenska rättshistoriker som tog del i beredskapstidens rättsliga retorik mot yttre inkräktare. Däremot markerade de minnet av den moderna rättshistoriens anfader. Den 29 januari 1945 högtidlighölls i Lund på S:t Peters klostrets kyrkogård 150-årsminnet av Carl Johan Schlyters födelse med kransnedläggningar och tal. Prokanslern, biskopen Edvard Rodhe inledde och rektor magnificus, professor Einar Löfstedt, talade till minnet. Det var en manstark skara som med kransar och fanor vid gravstenen mindes lärdomsgiganten.¹⁰⁷ Samtidigt närmade beredskapstiden sig sitt slut och manifesteringen

av Schlyter och hans livsverk blev också ett slags slutpunkt för retoriken kring rättens historisering.

Våren 1945 kom nya efterskalv. Efter fredsslutet i maj utgav *Svensk Jurist-tidning* ett specialnummer där juristkollegerna i Danmark och Norge hyllades. Presidenten i Svea hovrätt Birger Ekeberg riktade sig i en adress ”Till Danmark och Norge”. Han inledde med att berätta om den överläggning som föregick den Norska Høyesteretts beslut att nedlägga sina ämbeten i december 1940. Vid överläggningen, berättas det, föredrog en av ledamöterna ”de odödliga stroferna ur Runebergs dikt Landshövdingen.”

Runebergs ord och det beslut av Høyesterett som de bidrog till att utlösa framställa för oss ett av de omistliga värden, för vilka Norges och Danmarks folk så hjältemodigt kämpat: rättsarvet från fäderna. Skaldens namn och ämnet för hans dikt minna oss också om att detta arv och viljan att värna det äro för de nordiska folken gemensamma. Det rättspatos, åt vilket Runeberg givit ett så gripande uttryck, har i den hårda prövningens stund väglett domare och andra rättens tjänare även i hans eget land; under ofärdsåren kring sekelskiftet voro de redo till samma offer som deras norska kolleger nu bringat. [...] Det fäderneärvda rätts- och rättfärdighetspatos, som en gång inspirerade Runeberg är här i Norden hela folkets gemensamma arvedel; det är ett av de grundläggande dragen i folkkaraktären och har därför också varit en av de bärande krafterna i våra danska och norska bröders frihetskamp. De gångna åren har bekräftat, att de härtagna nordiska folkens rättsordning är ett bålverk, som ej ens det starkaste och mest brutala våld kan bryta ned och smula sönder.¹⁰⁸

Och så till slut den kämpande diktens epilog. Eyvind Johnson och Jöran Mjöberg var i juni 1945 inbjudna till kulturaftnar i det öppna Danmark. Johnson läste högt och Mjöberg introducerade hans författarskap. Johnson hade ”tjänat deras sak, hans namn och person hade symbolvärde”. Mötet med motståndsmännen i ett fritt Danmark blev ett uppmuntrande durackord.¹⁰⁹ Efter Köpenhamn var resmålet Sönderjylland, det stycke Danmark som med upprivna sår återförenats med fosterlandet 1920. I Sönderborg fick Eyvind Johnson och Jöran Mjöberg sjunga med i provinsens nationalsång från 1890, som tolkar den upplevelse av förtryck som människorna där hade fått leva med. ”Det haver så nyligen regnet”: Det har regnat, men marken gav gröda, det har stormat men stormen gjorde stark.

Att bevittna sången från de flera hundra människor som hade kommit samman för att höra Eyvind Johnson från sina Krilon-böcker tala rättens och humanis-

mens språk i protest mot allt det onda som man där i Sönderjylland hade sett så mycket av, verkade på oss som en häftig men underbar överraskning. Vi fick en obeskrivlig respekt för detta folk, som levat så nära kriget och förtrycket och förmått hålla alla mänskliga värden levande. [...] Men sångens fem strofer, med deras gripande tro på kärleken till Danmark och de humanitära värden som deras land representerade, löper ut i en tro på överlevnaden och framtiden. ”Det har slet ingen hast för dem, som tror.” Så kom i ett plötsligt ögonblick Eyvind Johnson och jag att känna slagen från vårt grannlands bultande hjärta.¹¹⁰

Det var samma summerande ackord som Johnson anslog i ett föredrag i Oslo och Köpenhamn på hösten 1945: ”Nazismen måste utplånas för att världen åter ska kunna få möjligheter till fredlig utveckling. Kriget mot nazismen var ett försvar för möjligheten till frihet och rättvisa. Nu ligger den möjligheten framför oss, och vi kan använda den som vi vill.”¹¹¹

Två humanister från beredskapstidens Sverige mötte krigets poesi där kriget just var avslutat. De kom från ett isolerat, neutralt fängelse och blev nu åskådare, åhörare till fredens och frihetens ackord. Jöran Mjöberg har här fint fångat det emotionella dilemma som inte bara humanisterna utan också juristerna fick uppleva under efterkrigstiden: utanförskapet, vi som inte var med, men som faktiskt under de här åren omslötts av samma nationalistiska stämningar och historiska argumentation som i de övriga nordiska länderna. Vi finner parallella nationalistiska uttrycksformer inom rättshistorien i Danmark. Danmark fick sin källkritiska utgåva av landskapslagarna parallellt med Holmbäck och Wessén-utgåvan,¹¹² och rättshistorieprofessorn Stig Juul gav ut ett arbete, *Lov og ret i Danmark*,¹¹³ i anledning av att *Den jyske lov* 1941 firade sitt 700-årsjubileum med en utgåva av lagen.¹¹⁴

Men när kriget var över var också ”den kulturella värnpliktstiden” slut.¹¹⁵ Det växte snabbt mossa över de litterära beredskapsstämningarna. I retrospektiv konstaterade Olof Lagercrantz 1953 att Pär Lagerkvist genom sin beredskapspoesi hade fullgjort en ”i och för sig aktningvärd beredskapstjänst, men för dem som kände honom från tjugotalet verkade han i sin nya fas som en Johannes Döpare, vilken plötsligt slog emellan med en liten hembygdspredikan.”¹¹⁶ I det avseendet kan motsvarande kategorisering göras beträffande åtskilligt i den samtida litteraturen. Sverige stängde dörren mot det förgångna och gick vidare mot framtidens utopiska välfärdsstat samtidigt som de övriga nordiska länderna först var tvungna att gå dramatiska rättsuppgörelser till mötes.

Här har vi kanske nyckeln till de nordiska ländernas skilda förhållningssätt till bearbetandet av det förgångna? Det bör erinras om att det också var i denna

efterkrigscontext – med beredskapstidens historisering i backspegeln – som hovrättsrådet Gustav Olin och hans hustru Carin 1947 grundade *Institutet för rättshistorisk forskning* med ändamål att stödja svensk rättshistorisk forskning.¹¹⁷ Gustav Olin hade konstaterat behovet av svensk rättshistorisk forskning. ”De fåtaliga svenska bidragen utgöras nästan uteslutande av akademiska specimina, ofta i form av inledningar till avhandlingar inom den gällande rätten.” Dåvarande hovrättsassessorn Sture Petré, som av Olin utpekats som ledamot av stiftelsens styrelse, trodde att med hjälp av denna stiftelse skulle ”vår rättshistoriska forskning äntligen [få] luft under vingarna”. Petré konstaterade, att ”[i]cke minst i de tider, vi nu genomleva, förefaller det vara ett livsintresse för hela vår kultur att bevara det organiska sambandet med vårt förflutna [...] Särskilt synes mig tyvärr också en hel del av våra jurister behöva besinna, att detta är ett gammalt rike, vars historia icke börjar 1945, ja icke ens 1939”.¹¹⁸ Argumentet för ett levande svenskt rättsarv hade fortfarande efter beredskapstiden sina förespråkare.

Noter

- 1 Överarbetat föredrag hållet vid de Nordiska Rättshistorikerdagarna i Uppsala 24–26 april 2013.
- 2 B[irger] W[edberg], ”[Anm. av] Henrik Munktel, Det svenska rättsarvet”, *Svensk Jurist-tidning* årg. 29 (1944), 546.
- 3 Henrik Munktel, *Det svenska rättsarvet*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1944, 131.
- 4 P.O. Barck, ”Vägen mellan skyttegravarna”, i: Olof Lagercrantz m.fl. *Hård höst. Debatt och värdering*, Stockholm: Natur och kultur, 1944, 32 f.
- 5 Jöran Mjöberg, *Dikt och diktatur. Svenskt kulturförsvar 1933–1943*, Stockholm: Natur och kultur, 1944, 120.
- 6 Michael Stolleis (utg.), *Juristische Zeitgeschichte – ein neues Fach?*, Baden-Baden: Nomos, 1993.
- 7 Klas-Göran Karlsson, *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm: Atlantis, 2010.
- 8 Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm: Atlantis, 2008.
- 9 Johan Östling, a.a. (2008) 181 ff.
- 10 Johan Östling, a.a. (2008), 189 ff, Kjell Å. Modéer, ”’Den kulan visste var den tog!’ Om svenska juristers omvärldssyn 1935–1955”, i: Torbjörn Andersson & Bengt Lindell (utg.), *Festskrift till Per Henrik Lindblom*, Uppsala, 2004, 443 ff.
- 11 Jöran Mjöberg, a.a. (1944).
- 12 Bengt Landgren, *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studie i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942*, Uppsala, 1975.
- 13 Bengt Landgren, *Den hotade idyllen. Gunnar Mascoll Silfverstolpe, Finland och den lyriska intimismen*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien Handlingar, Filologisk-filosofiska serien 22, Stockholm 2008. – Ett varmt tack till Thure Stenström som på ett

- generöst sätt informerat mig om forskningsläget beträffande den svenska beredskapsliteraturen!
- 14 Håkan Möller, *Pär Lagerkvist. Ögonblickets diktare och marknaden*, Stockholm: Atlantis, 2012, 177 ff.
  - 15 Örjan Lindberger, *Människan i tiden. Eyvind Johnsons liv och författarskap 1938–1976*, Stockholm: Bonniers, 1990; Thure Stenström, *Romantikern Eyvind Johnson. Tre studier*. Lund: Walter Ekstrand Bokförlag, 1978, och senast Per Anders Wiktorsson, *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi*, Stockholm/Stehag: Symposion, 2010.
  - 16 Bibi Jonsson, *Bruna pennor. Nazistiska motiv i svenska kvinnors litteratur*, Stockholm: Carlsson, 2012.
  - 17 Rune Bokholm, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm: Atlantis, 2001, 126 f.
  - 18 Rune Bokholm, a.a. (2001), 156 ff. – Dock Jacob de Geer och Östen Undén.
  - 19 Kjell Å. Modéer, ”Doubly Uprooted’. Emigration deutschsprachiger Rechtswissenschaftler nach Schweden während der NS-Zeit. Ein Beitrag zu einem aktuellen Diskurs”, i: Ditlev Tamm & Helle Vogt (red.), *Nationalismus und Rechtsgeschichte im Ostseeraum nach 1800*, Köpenhamn: DJØF, 2010, 157 ff.
  - 20 Kjell Å. Modéer, ”Äreminne över två av beredskapstidens svenska advokater”, *Juridisk Publikation*, Nr 1:2013.
  - 21 Mauritz Bäärnhielm, ”En stiftelse blir till. Olinska stiftelsen 50 år”, i: Kjell Å. Modéer (red.), *Rättshistoria i förändring. Olinska stiftelsen 50 år*, Rättshistoriska studier, Bd 22, Lund, 2002, 6.
  - 22 Carl Johan Westholm, ”Erik Anners – ett redaktörsporträtt”, i: Mats Johansson (red.), *Texter i tiden. 100 år med Svensk Tidskrift*, Stockholm: Timbro, 2011.
  - 23 Kjell Å. Modéer, ”Den stora reformen: Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande”, *Svensk Juristtidning* 1999, 400 ff.
  - 24 Hugo Gebers Förlag: Stockholm.
  - 25 Sven Tunberg, ”[Anm. av] Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén m.m.”, *Svensk Juristtidning* Årg. 22 (1937), 135.
  - 26 Sven Tunberg, a.a. (1937), 137.
  - 27 Gerhard Hafström, ”[Anm. av] Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén, Fjärde serien: Skånelagen och Gotalagen. Sthm 1943”, *Svensk Juristtidning*, Årg. 29 (1944), 424.
  - 28 Carl Anders Dymling, ”Inför en ny radiosång”, *Röster i Radio*, Nr 37, 1941. – Christina Tobeck, *Karl-Birger Blomdahl. En musikbiografi med inriktning på förhållandet mellan ord och ton i hans tidiga produktion*, Del II, Göteborg: Göteborgs universitet, 2002, 151.
  - 29 Gunnar Hallingberg, *Radiodramat. Svensk hörspelediktning – bakgrund, utveckling och formvärld*, Stockholm: Sveriges Radios Förlag, 1967, 74.
  - 30 Henrik Karlsson, ”Hilding Rosenbergs beredskapsoratorium”, *Svensk Tidskrift för Musikforskning*, Nr 2 1992, 61 ff. – Tack Mats Kumlien för givande samtal och referenser om och kring detta oratorium!
  - 31 Sten Broman, ”Ett nytt svenskt oratorium. Inför urframförandet i radio i dag”, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* nr: 53, 24.2.1942.
  - 32 Henrik Karlsson, a.a. (1992), 70.
  - 33 Christina Tobeck, a.a. (2002), 150.
  - 34 Henrik Karlsson, a.a. (1992), 74.

- 35 Henrik Karlsson, a.a. (1992), 74.
- 36 Sten Broman, "Rosenbergs nya oratorium", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 25/2 1942.
- 37 Henrik Munktel, "Svensk rätt i svensk diktning", *Svensk tidskrift*, årg 29 (1942) 384 ff.
- 38 Martin Lamm, *August Strindberg I. (Före infernokrisen)*, Stockholm: Bonniers, 1940, 182.
- 39 Henrik Munktel, *Svensk rätt i svensk diktning* (1942), 392.
- 40 Henrik Munktel, "Litteratur och rättsarv", *Svenska Dagbladet* 16/3 1942.
- 41 Replikskifte Moberg–Munktel, *Svenska Dagbladet* 19/3 och 23/3 1942.
- 42 Henrik Munktel, *Svensk rättsadition*, Studentföreningen Verdandis småskrifter Nr 449, Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1942.
- 43 Henrik Munktel, a.a. (1942), 37 f. – Också Åke Hassler prisade nämnden. "Man torde kunna säga, att vår häradsrätt är en i bästa mening folklig och populär domstol. Den förkroppsligar på ett lyckligt sätt tanken, att domaren skall döma med folket. Häradsrätten har också förskaffat rättsskipningen ett förtroende hos gemene man, vilket knappast kan skattas högt nog. Av de svenska samhällsinstitutionerna är den icke blott en av de äldsta utan också en av de värdefullaste. Vi ha rätt att vara stolta över denna skapelse av det svenska folkets samhällsbyggande begåvning." Åke Hassler, *Den svenska rättsskipningen*, i: Eberstein, a.a. (1941), 87 f.
- 44 Henrik Munktel, a.a. (1942), 51.
- 45 Henrik Munktel, a.a. (1942), 51.
- 46 Henrik Munktel, a.a. (1942), 54, 56, 57.
- 47 Henrik Munktel, a.a. (1942), 59 f.
- 48 Håkan Möller, a.a. (2012), 177 ff.
- 49 Bengt Landgren, a.a. (1975).
- 50 Jöran Mjöberg, a.a. (1944), 20 f.
- 51 Jöran Mjöberg, a.a. (1944), 25.
- 52 Håkan Möller, a.a. (2012), 113 ff.
- 53 Jöran Mjöberg, a.a. (1944), 35 f.
- 54 Jöran Mjöberg, a.a. (1944), 67.
- 55 Jöran Mjöberg, a.a. (1944), 70 f.
- 56 Örjan Lindberger, a.a. (1990), 47. Bengt Landgren, a.a. (2008), 42.
- 57 Thure Stenström, *I alma maters tjänst*, Atlantis: Stockholm 2004, 40 f, 50 f, 79.
- 58 Jöran Mjöberg, *Dikt och diktatur* (1944), 73.
- 59 Arvid Mörne, "På en halvsekeldag (Till Nylands svenska ungdomsrörelse senhösten 1939)", *Sånger i världsskymning*, Helsingfors: Holger Schildts förlag, 1941, 132.
- 60 Pär Lagerkvist, "Norden är vårt fosterland", *Sång och strid*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1940, 65.
- 61 Arvid Mörne, "Till svenska frivilligkåren (1940)", *Sånger i världsskymning* (1941), 138.
- 62 Jöran Mjöberg, *Dikt och diktatur* (1944), 85.
- 63 Per Anders Wiktorsson, *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi*, Stockholm/Steag: Symposion, 2010, 118.
- 64 Bengt Landgren, a.a. (1975), 190. – Wiktorsson, a.a. (2010), 118
- 65 Cit. av Wiktorsson, a.a. (2010), 119.
- 66 Jöran Mjöberg, *Dikt och diktatur* (1944), 14.
- 67 J.O. Tallqvist, "Dikten i tvångströja", i: Olof Lagercrantz m.fl. (red.), *Hård höst*, Stockholm: Natur och kultur, 1944, 105.
- 68 Jöran Mjöberg, *Stunder längesedan: En humanist upplever*, Stockholm: Carlsson, 2004, 60 ff.

- 69 *Norsk krigslyrik: Å, döde kamerater, de kuer aldri oss*, Stockholm: Gustaf Lindströms boktryckeri, Stockholm 1941.
- 70 Anders Cullhed, "Tiden söker sin röst". *Studier kring Erik Lindegrens Mannen utan väg*, Stockholm: Bonniers, 1982, 78.
- 71 Nils Herlitz dagbok 1940. Nils Herlitz arkiv, vol. 50, Riksarkivet (RA). Jag tackar varmt Benito Peix Geldart för denna referens.
- 72 Nils Herlitz dagbok 1940, Nils Herlitz arkiv, vol 50, RA.
- 73 Nils Herlitz, *Tidsbilder. Upplevelser sedan sekelskiftet*, Stockholm: Norstedts, 1965, 277.
- 74 Ivar Agge, Karl Benckert, Gösta Eberstein, Åke Hassler, Nils Herlitz, Håkan Nial, *Svensk lag och rätt*, Stockholm: Kooperativa förbundets förlag, 1941
- 75 Gösta Eberstein, "Det svenska rättsarvet", i: Eberstein m.fl, a.a. (1941), 19 f.
- 76 Gösta Eberstein, a.a. (1941), 32 f.
- 77 Gösta Eberstein, a.a. (1941), 37.
- 78 Carl Ljungholm, "[Anm. av] Ivar Agge m.fl., Svensk lag och rätt, Sthm 1941, Kooperativa förbundet", *Svensk Juristtidning*, Årgång 27 (1942), 616 ff
- 79 Sven Edvard Rodhe, "Rätten, makten, rättvisan och rättfärdigheten", *Svensk Tidskrift* 1941, 468 ff.
- 80 Henrik Munktell, *Det svenska rättsarvet*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1944.
- 81 Citerar Marks von Würtemberg. Henrik Munktell, a.a. (1944), 37.
- 82 Citerar J.O.Söderhjelm. Henrik Munktell, a.a. (1944), 37 f.
- 83 Henrik Munktell, a.a. (1944), 78.
- 84 Henrik Munktell, a.a. (1944), 101.
- 85 Åke Holmbäck, "Våra domarregler", *Festskrift tillägnad Axel Hägerström den 6 september 1928 av filosofiska och juridiska föreningarna i Uppsala*, Uppsala 1928, 268 ff.
- 86 Henrik Munktell, a.a. (1944), 172.
- 87 Henrik Munktell, a.a. (1944), 174.
- 88 Henrik Munktell, a.a. (1944), 179.
- 89 Henrik Munktell, a.a. (1944), 208 ff.
- 90 Henrik Munktell, a.a. (1944), 212.
- 91 Birger Wedberg, a.a. (1944), 547.
- 92 Nils Herlitz, a.a. (1965), 111.
- 93 Nils Herlitz, a.a. (1965), 110.
- 94 Nils Herlitz, a.a. (1965), 110.
- 95 Nils Ferlin, "Invokation", *Med många kulörta lyktor*, Stockholm: Bonniers förlag, 1944.
- 96 Bengt Landgren, a.a. (2008), 33.
- 97 Hans Ruin, *Arvid Mörne. Liv och diktning*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1946, 331.
- 98 Arvid Mörne, "Runebergsstoden (Den femte februari 1940)", i: *Sånger i världsskymning* (1941), 136.
- 99 Östen Undén, "Norges strid för rätten", *Svensk Juristtidning*, Årg. 26 (1941), 895.
- 100 Henrik Munktell, "Svensk rätt i svensk diktning", *Svensk tidskrift*, Årg. 29 (1942), 391.
- 101 Örjan Lindberger, a.a. (1990), 455.
- 102 Jfr också Hans Jakob Christoffel Grimmelshausen, *Die Lebensbeschreibung der Erzbe-trügerin und Landstörzerin Courasche*, Frankfurt: Büchergilde Gutenberg, 1970.
- 103 Jan Knopf, *Bertolt Brecht. Lebenskunst in finsternen Zeiten*, München: Carl Hanser Verlag, 2012, 354 ff.
- 104 Jan Knopf, a.a. (2012), 441.

- 105 Peter Weiss, *Ästhetik des Widerstands*, Band 2, Frankfurt: Suhrkamp Taschenbuch, 1978.
- 106 Bertolt Brecht, *Mor Courage och hennes barn – Den kaukasiska kriticirkeln*, övers. Brita och Johannes Edfelt, Stockholm: Natur och kultur, 1991, 21.
- 107 ”150-årsminnet av Carl Johan Schlyters födelse”, *Svensk Juristtidning*, Årg. 30 (1945), 212 f.
- 108 Birger Ekeberg, ”Till Danmark och Norge”, *Svensk Juristtidning*, Årg. 30 (1945), 421 ff.
- 109 Örjan Lindberger, a.a. (1990), 142 ff.
- 110 Jöran Mjöberg, *Stunder längesen. En humanist upplever*, Stockholm: Carlsson, 2004, 84 f.
- 111 Eyvind Johnson, ”Diktaren – samhället. Ett föredrag hållet i Oslo och Köpenhamn”, *Svensk Litteraturtidskrift*, nr 4, 1945, 150 ff. – Thure Stenström, a.a. (1978), 107.
- 112 Johs. Brøndum-Nielsen & Poul. Johs. Jørgensen, *Danmarks gamle Landskabelove med Kirkelovene*, Bd I:1-2, København: Gyldendal, 1933 – Se anm. av Sven Tunberg, *Svensk juristtidning*, Årg. 22 (1937), 135 f.
- 113 Stig Juul, *Lov og ret i Danmark*, København: Statsradiofoniens Grundbøger, 1942.
- 114 Peter Skautrup, *Den Jyske lov: Text med oversættelse*, København: C.A. Reitzels Forlag, 1941.
- 115 Håkan Möller, a.a. (2012), 199.
- 116 Håkan Möller, a.a. (2012), 180.
- 117 Sture Petré, *Gustaf Olin in memoriam*, Rättshistoriska studier del 1, Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1950.
- 118 Sture Petré t. Gustav Olin 25.11.1947. Mauritz Bäärnhielm, a.a. (2002), 6.

Kristiina Savin

Hedniska författare i en kristen kyrka

Om framställningar av Juvenalis,
Lucanus och Macrobius i Tolfta kyrka

Kalkmålningarna i Tolfta kyrka i norra Uppland utmärker sig genom ett i Norden unikt motiv. I korets valvsvicklar möter vi fyra manliga bröstbilder med språkband som anger figurernas i kyrkliga sammanhang något överraskande identitet: *Macrobius philosophus*, *Juvenalis poeta*, *Lucanus poeta*. Texten på den fjärde figurens språkband har dessvärre utplånats. Av bröstbildernas regelbundna placering och enhetliga utformning att döma bildar de fyra en sammanhängande serie som harmonierar med resten av korets måleriutsmyckning. I författarbildernas omedelbara närhet finner vi de mera sedvanliga motiven Johannes Döparen, enhörningsjakten, den heliga släkten, evangelister, kyrkofäder samt ett antal helgongestalter.

Hur kommer det sig att framställningar av antika romerska författare hamnat i ett senmedeltida uppsvenskt kyrkorum? På vilket sätt skall gestalternas närvaro i koret tolkas? Forskningsläget är tämligen magert. Svickelfigurer tillhör den typ av mindre motiv, vars behandling vanligtvis fått stå tillbaka för de stora centrala motiven. I sin avhandling *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri* från 1986 lyfter Anna Nilsén fram de ditintills förbisedda bröstbilderna och ställer frågan om figurernas funktion. Hon lägger fram ett antal intressanta hypoteser som dock – beroende på avhandlingens redan ansenliga omfång – inte kan utvecklas mera ingående.¹

För att kunna kasta nytt ljus över målningarna kommer jag att använda mig av ett tvärvetenskapligt tillvägagångssätt. En inledande historisk-genealogisk och ikonografisk undersökning har som mål att finna konsthistoriska paralleller och peka ut eventuella förebilder. Denna skall kombineras med en bre-

Fig. 1. Tolfta kyrka: nuvarande exteriör, sydsidan. Foto: författaren.

dare kultur- och lärdomshistorisk studie av de berörda romerska författarnas *Nachleben* i hög- och senmedeltidens Europa, detta med särskild hänsyn till de svenska förhållandena.²

Tolfta kyrka och dess kalkmålningar

Tolfta kyrka ligger i Tolfta socken, Örbyhus härad i norra Uppland, ungefär 65 kilometer norr om Uppsala. Idag är den närmaste tätorten Tierp. Fram till 1918 var Tolfta socken ett annex till Västland. Kyrkobyggnaden tillhör den i Uppland vanliga gråstenskyrkotypen. Långhuset med sakristian i anslutning till koret uppfördes någon gång i början av 1300-talet. Mot slutet av 1400-talet tillkom ett vapenhus i söder och trävalven ersattes med tegelvalv. Invändigt rör det sig om en enkel salkyrka med tre travéer. Både långhus och kor är försedda med dubbla stjärnvalv, vapenhuset har kryssvalv.³

Kyrkans väggar och valv täcks av färgstarka och välbevarade kalkmålningar. Inte utan anledning har den nämnts bland Upplands vackraste. Under större delen av 1800-talet var väggarna emellertid överkalkade. Målningarna överströks 1802 och framtogs på nytt under ledning av riksantikvarien Hans Hildebrand

Fig. 2. Tolfta kyrka: koret. Foto: författaren.

på 1880-talet. En omfattande restaurering genomfördes därefter.⁴ Målningarna rengjordes och konserverades återigen 1947, och senast 1993.⁵

Målningarna gör ett relativt enhetligt intryck, och stildragen vittnar om att konstnären tillhört Tierpsskolan vars eklektiska måleri kan påträffas i ett flertal senmedeltida kyrkor i norra Uppland och Norrland. Att stilen betecknas som eklektisk innebär att konstnärerna samlat stilelement från olika målarskolor och sammansmält dem till en enhet.⁶ Ornamentiken domineras av för Tierpsskolan typiska element – kedjerankan samt de i valvribborna förekommande korkskruvslänkande slingorna. Samtidigt kan även vissa drag från Albertus Pictors skola skönjas, vilket gör det troligt att konstnären – eller konstnärerna – som står bakom målningarna i Tolfta kyrka haft anknytning till båda riktningarna.⁷

Omständigheterna kring målningarnas tillkomst är tämligen oklara och dateringen osäker. På korets östvägg återges Jakob Ulfssons vapensköld, vilket innebär att målningarna antagligen kommit till under eller i nära anknytning till hans ärkebiskopstid mellan 1470 och 1515. Ett inskriftsfält i vapenhuset, som sannolikt upptagit målningarnas tillkomstår, är sedan länge oläsligt. Olika dateringsförslag har lagts fram: i *Tierpsskolans målare* av Henrik Cornell och Sigurd Wallin (1956) dateras målningarna till 1490-talet, medan Bengt Ing-

mar Kilström och Oloph Odenius föreslår början av 1500-talet. Det gör även Anna Nilsén.⁸

I kyrkans västligaste valv finns en inskrift som möjligen kunnat innehålla målarens namn, men denna är numera oläslig.⁹ Därmed förblir konstnärens individuella identitet förborgad. Cornell och Wallin har dock velat se en mästare vid namn Eghil, verksam mellan cirka 1470 och 1500, som ansvarig för målningarna i Tolfta. Attributionen stämmer väl med den av Cornell och Wallin föreslagna tidsbestämningen. Enligt denna har målningarna i Tolfta tillkommit efter att Eghil fullbordat målningarna i Älvkarleby kyrka omkring 1489–1490.¹⁰ Älvkarleby och Tolfta skulle i så fall tillhöra den senare perioden av Mäster Eghils verksamhet. Just denna anledning anförs när Cornell och Wallin medger att målningarna i Älvkarleby och Tolfta avviker från hans övriga verk, i synnerhet i fråga om ornament och komposition som röjer influenser från Albertus Pictors krets. Dessutom uppvisar de många ovanliga ikonografiska motiv av avancerat teologiskt innehåll. Angående Tolftaprogrammets ursprung kastar Cornell och Wallin fram hypotesen att mästare Eghil tagit hjälp av prästen i Tolfta, och ”kanske även dennes litteräre kollega, prebendaten i grannförsamlingen Tierp Ericus Olai, som var dekan vid domkyrkan i Uppsala och professor vid det 1477 grundlagda universitetet.”¹¹

Kilström och Odenius, som daterar målningarna till början av 1500-talet, fokuserar sitt intresse först och främst på ikonografiska och kompositionsfrågor. Målningarna i Tolfta omfattar ett flertal ovanliga motiv som inte förekommer hos Eghil eller Albertus Pictor. Utslaget blir att den kyrka som står Tolfta närmast när det gäller kalkmålningarna är Edebo kyrka, målad cirka 1515 av en Eghil närstående lärjunge. Samme mästare anser de ha varit verksam i Tolfta kyrka, vars målningar kan ha tillkommit någon gång kring 1510, snarare något senare än tidigare.¹²

Anna Nilsén klassificerar Tolftamålningarna som tillhörande den senare tierpstypen (1490–1520). Trots att Nilsén avstår från en exakt tidsbestämning, anser hon Cornell och Wallins datering vara för tidig. Slutligen påpekar Nilsén felaktigheten i konstruktionen av en individuell mästare vid namn Eghil, snarare handlar det om en krets av konstnärer.¹³

Den senarelagda dateringen äventyrar Cornells och Wallins hypotes om vem som skulle ha kunnat stå bakom bildprogrammets idémässiga utformning. Den föreslagne Ericus Olai dog redan 1486. Hans tjänstgöring som präst i grannförsamlingen Tierp slutade ännu tidigare.¹⁴ Programgivarens anvisningar bör visserligen ha varit av något tidigare datum än målningarna, men en fördröjning på cirka 15 till 35 år förminskar hypotesens sannolikhet avsevärt. Likväl är det

Fig. 3. *Macrobius philosophus*. Korets nordvägg, västra valvsvickeln. Foto: författaren.

uppenbart att programmet, om inte helt så åtminstone delvis, utarbetats av en person med avancerad teologisk och – av de fyra författarbilderna att döma – även världslig bildning.

Koret och dess valvsvicklar

Korets valvhjassa återger änglar med Kristi pinoredskap.¹⁵ I norra valvkappan ser vi fyra parvis ordnade gestalter: evangelisten Johannes tillsammans med kyrkofadern Gregorius, och evangelisten Markus med kyrkofadern Hieronymus. Under dessa, i västra valvsvickeln, möter vi en manlig figur med språkband i vänster hand. Bandet återger texten *Macrobius philosophus*.¹⁶ Till höger, i den östra valvsvickeln, återfinns en liknande bröstbild med språkbandet *Juvenalis poeta* i höger hand. Figurerna är vända mot varandra. Deras lediga händer är formade till talgester (fig. 3 och 4).

Strax nedanför, längst upp på norra korväggen återfinns en scen med enhörningsjakten: ängeln Gabriel med hundarna Spes, Fides och Caritas jagar en

Fig. 4. *Iuuenalis poeta*. Korets nordvägg, östra valvsvickeln. Foto: författaren.

enhörning som flyr till jungfru Maria. Längre ner på väggen finns följande motiv: den heliga slakten, Joakim vägras offra i templet, aposteln Jakob. Under dessa återfinns S. Dorotea, aposteln Bartolomeus, änglar med monstrans och Marie födelse.

I den södra valvkappans östligaste del möter vi evangelisten Lukas tillsammans med kyrkofadern Augustinus. Till höger, i den västra delen av valvkappan, står en manlig figur mellan en ängel och en säckpipeblåsare.¹⁷ Scenen inkluderar ett språkband med utplånad text. I valvsvicklarna nedanför möter vi återigen bröstbilder. Figuren i den östra svickeln håller i sin vänstra hand ett språkband med texten *Lucanus poeta*. Den andra bröstbilden som befinner sig i den västra svickeln håller i höger hand ett språkband vars text har utplånats helt.¹⁸ Såsom på nordväggen, är även författarna på sydväggen vända mot varandra medan deras händer är formade till talgester (fig. 5 och 6). Nedanför, högst uppe på sydväggen, ser vi Johannes Döparen i sällskap med djur och fåglar.¹⁹ Längre ner följer S. Katarina av Alexandria, aposteln Andreas och en helig biskop.

Målningarna på korets östvägg visar följande motiv: ärkebiskop Jakob Ulfssons

Fig. 5. *Lucanus poeta*. Korets sydvägg, östra valvsvickeln. Foto: författaren.

vapen hållet av en ängel; ärkestiftets vapen, likaså hållet av en ängel; bebådelsen för Joakim; bebådelsen för Anna; Marie bebådelse; Marias och Elisabeths möte; S. Olof och S. Erik.

Ikonografiskt sett domineras målningarna i kyrkans kor av huvudsakligen mariologiska motiv: motivvalet fokuserar på Marie roll i inkarnationen. Inkarnationen är också det överordnade huvudtemat för korets program.²⁰ Förekomsten av antika icke-kristna författare i detta sammanhang är oväntad. Kilström och Odenius förbigår bröstbilderna helt, trots en grundlig genomgång av motiven i koret.²¹ Cornell och Wallin kallar de fyra bilderna för ”profetbröstbilder”.²² En sådan felaktig identifiering är inte helt oförklarlig. Vanligtvis fylls valvsvicklarna just av profetbilder. Så är även fallet i de resterande valven i Tolfta. Det finns dock ett väsentligt drag som utmärker korets författarbilder: dessa är avsevärt mindre än profetbilderna i mellanvalvet och västvalvet.

En adekvatare beskrivning ges av Anna Nilsén som identifierar figurerna som de antika författarna Macrobius, Juvenalis samt Lucanus, och behandlar dem relativt utförligt i ett kapitel ägnat åt litterära och lärda motiv.²³ I hennes klassifikation hamnar gestalterna under kategorin *andliga och profana skribenter*.

Fig. 6. Figur utan namn. Korets sydvägg, västra valvsvickeln. Foto: författaren.

Medan författarna i Tolfta kan betecknas som *profana* författare, har Nilsén funnit ett parallellmotiv i Vallby kyrka där korets valvsvicklar befolkas av *andliga skribenter*: Prudentius, Isidorus av Sevilla och Rufinus. Då de sistnämnda var kristna författare är förekomsten av framställningarna i kyrkovalven inte lika förvånande. Till skillnad från figurerna i Tolfta är författarna här utrustade med språkband med citat ur sina verk.²⁴

Nilsén ställer frågan om ett eventuellt samband mellan målningarna i Tolfta och Vallby och konstaterar att ett sådant är mycket svårt att påvisa. Målningarna i Vallby klassificeras som tillhörande *renässanstyp* och dateras till 1520-talet. Den gemensamma nämnaren för båda kyrkorna är att bildprogrammets upphovsmän antagligen varit någon lärd andlig, präst eller munk som "betraktat bildprogrammet som en lärd predikan, där det gällt att visa bredden av sin bildning". Likaså vänder sig bilderna till en lärd publik: placerad i koret, prästerskapets utrymme, kan denna lärda predikan inte ha varit adresserad till menigheten.²⁵

Som förslag på möjlig inspirationskälla bakom programmets uppkomst nämner Anna Nilsén ärkebiskopen Jakob Ulfsson, rektor för det nygrundade universitetet i Uppsala. Den sena dateringen av målningarna i Vallby skulle

Fig. 7. Övre delen av korets nordvägg och norra valvkappan. Foto: författaren.

dock utesluta denna möjlighet.²⁶ I Tolftas fall skulle ett sådant antagande vara kronologiskt möjligt, även om det är högst osäkert huruvida ärkebiskopen intresserade sig för lantkyrkornas bildprogram.

Prästlängderna för Tolfta kyrka lämnar oss i osäkerhet. Församlingen utgjorde länge ett annex till Västland. Från 1490 och framåt var församlingens kyrkoherde en man vid namn Laurentius.²⁷ Något närmare vet vi inte om honom förutom att samme man även var präst i grannförsamlingen Tierp runt 1504. Det är inte orimligt att leta efter programgivare bland prästerna i Tierp. Förutom den av Cornell och Wallin föreslagna Ericus Olai (d. 1486) har församlingen haft flera höglärdade präster: Matthias Olavi från Trögd (d. 1495) och Martinus Praal (d. 1494).²⁸ Årtalen för dessa prästers verksamhet överensstämmer inte med den sena dateringen till tiden kring 1510. Vid denna

Fig. 8. Övre delen av korets sydvägg och norra valvkappan. Foto: författaren.

tid går inte någon av historikerna identifierad lärd präst eller kyrkoherde att finna i Tolfta eller Tierp.

De antika författarnas väg till kyrkans bildvärld

Vid sökning efter analoga framställningar stöter vi genast på en försvårande faktor – den äldre forskningens relativa ointresse för perifera motiv. Det är inte omöjligt att fler författarbilder förblivit ouppmärksammade på grund av en felaktig identifiering med profetbilder, såsom var fallet hos Cornell och Wallin.²⁹ När det gäller parallella motiv i andra länder, saknas analoga framställningar i Anna Nilséns jämförelsematerial. Utanför detta anger hon ett enda fall – katedralen i Brixen vars korsgång pryds av målningar från 1390-talet föreställande

de romerska författarna Boethius och Cicero.³⁰ Att paralleller är svåra att finna torde i Nilséns fall bero på valet av jämförelsematerial, vilket består av kalkmålningar i Finland, östra Tyskland och Polen. För att spåra de antika författarnas väg till kyrkans bildvärld bör vi bege oss till de sydligare och västligare delarna av Europa.

Ett av de tidigaste exempel på en framställning av antika författare i anslutning till kyrkorummet utgör fasaden till katedralen i Chartres. Inramningen till det högra tympanonfältet i kungaportalen, skulpterad under tiden 1145–1155, återger på den yttre arkivolten ett antal relativt oansenliga manliga figurer – representanter för de sju fria konsterna, *septem artes liberales*, vars personifikationer återfinns på den inre arkivolten. De sju männen har av Emile Mâle tolkats som Donatus eller Priscianus (grammatik), Aristoteles (dialektik), Cicero (retorik), Euklides (geometri), Boethius (aritmetik), Ptolemaios (astronomi) och Pythagoras (musik).³¹ I mitten av tympanonfältet syns Jesusbarnet i Marias knä, det motiv som traditionellt kallas Vishetens tron (*Sedes sapientiae*). Idén bakom programmet som förenar representationer för världslig och gudomlig visdom har sitt ursprung just i Chartres, 1100-talshumanismens centrum, där uppvärderingen av det antika arvet och det världsliga vetandet kom att få utslag även i den sakrala konsten. Adolf Katzenellenbogen har lagt fram tesen att utformningen av tympanonrelieferna styrts av Thierry de Chartres, vid denna tid föreståndare för Chartresskolan. Den centrala tanken bakom programmet är att människans strävan efter världslig kunskap är beroende av och ytterst riktad mot den gudomliga visdomen.³²

Framställningar som anknyter till *septem artes liberales* är många och genomgången av exempel kunde göras lång.³³ Ett för det idémässiga sammanhanget relevant exempel finns i den av abedissan Herrad von Landsberg (d. 1196) till nunnorna i Hohenburg adresserade *Hortus deliciarum*.³⁴ I mitten av en centralkomposition (*septem artes liberales* personifierade och formade till en cirkel) befinner sig filosoferna Sokrates, Platon och fru *Philosophia*. Fru *Philosophia* håller i ett språkband som i augustinsk-nyplatonisk anda förklarar att all vishet kommer från Gud.³⁵ Bredvid henne läses en ytterligare kommentar: *Spiritus sanctus inventor est septem liberalium artium* – den Helige ande är uppfinnaren av de sju fria konsterna.³⁶

Chartresmotivet spred sig efterhand och tog sig varierande uttryck. På nordfasaden till katedralen i Clermont ser vi en vidareutveckling av det: Aristoteles, Cicero och Pythagoras sitter på en *cathedra* med attribut för de sju fria konsterna i sina händer.³⁷ I Laon utvidgades kretsen att omfatta nio konster: till de sju sällade sig arkitektur och medicin.³⁸

De sju fria konsterna med sina respektive representanter kom att införlivas i större sammanhang – encyklopediska bildprogram avsedda att sammanfatta det mänskliga vetandet. En normgivande text var i detta sammanhang 1200-talsencyklopedin *Speculum maior* av Vincent av Beauvais (d. 1264). Utan tolkningshjälp av detta digra verk skulle en stor del av höggotikens encyklopediska bildprogram förbli oförklarliga.³⁹

Ett senare exempel på samma tema kan vi se i Spanska kapellet i Santa Maria Novella i Florens som kan visa upp en fresk av Andrea da Firenze (1365–1368) med en programmatisk framställning av evangelister, profeter, teologiska och kardinaldygder, den helige andes sju gåvor, planeter, personifikationer av vetenskaper med mera. Längst ner återfinns personifikationer av de sju fria konsterna, och under dem deras historiska representanter.⁴⁰ En liknande, numera försvunnen framställning med encyklopedisk karaktär, har funnits i ett kapell till augustinerkyrkan Eremitani i Padua. På denna av Giusto de Menabuoi (1320–1391) målade storslagna fresk förekom ett antal antika författare som företrädare för filosofin: Sokrates, Platon, Aristoteles, Seneca och Livius.⁴¹

När Måle och Katzenellenbogen placerar traditionens ursprung i 1100-talets Chartres, gäller det för sakral konst. Motivet har dock antagligen en förhistoria i profana sammanhang. Möjligtvis kan förebilder sökas redan i antiken: den så kallade Monnusmosaiken i Trier uppvisar en komposition med nio musor och representanter för konster och vetenskaper.⁴²

Wilhelm Vöge har påpekat att liknande framställningar dekorerat palatsväggarna redan i Karl den stores palats i S:t Denis, Aachen och Ingelheim: sannolikt dök denna typ av dekorationer först upp just på väggarna till byggnader med profan funktion, såsom slottens och klostrens studie- och biblioteksutrymmen. Samma tradition anknöt även Rafael till när han målade Julius II:s bibliotek i Vatikanen.⁴³

Korbänkarna i katedralen i Ulm utmärker sig genom sin skulpturala utsmyckning: mäterligt utförda byster av Jörg Syrlin d.ä. från 1467–1468, framställer antika poeter och lärde: Vergilius, Secundus, Quintilianus, Seneca, Ptolemaios, Terentius, Cicero och Pythagoras (jämför fig. 9). På bänkraden mittemot, i korets norra del, möter vi ett lika stort antal kvinnliga byster – sibyllor – som tycks korrespondera med de manliga figureerna.⁴⁴

Motivet är ingalunda unikt. Wilhelm Vöge har påvisat ett samband med ett antal andra sibyllesviter. Sibyllorna, vars guldålder i konsten infaller under 1400-talet, blev ett teologiskt sett fullt legitimt intresseobjekt redan under senantiken, detta främst tack vare kyrkofadern Lactantius (omkring 240–320) som citerat de hedniska sierskornas utsagor, kända under titeln *Oracula sibyllina*, och gett

Fig. 9. Domen i Ulm. Korbänkar utsmyckade med träbyster föreställande Seneca (till vänster) och Ptolemaios (till höger). Foto: Per Stobaueus.

dem en kristen uttolkning. Under den karolingiska renässansen på 800-talet översattes orakelspråken till latin. Då sibylletemat anknöt till kejsaridéen – under antiken hade sibyllorna konsulterats av kejsare – kom det att åtnjuta en växande popularitet och fick genomslag även inom sakral konst.⁴⁵

Det tidigaste exemplet där antika lärde förekommer tillsammans med sibyllor återfinns i en 1000-talshandskrift från klostret Monte Cassino som skildrar tio sibyllor beledsagade av hedniska filosofer och poeter. Liknande serier återkommer senare i kyrkor både söder och norr om Alpen. Som en förebild för Jörg Syrlins verk i Ulm lyfter Wilhelm Vöge fram några 1200-talsfresker i domen i Limburg an der Lahn. Dessa uppvisar bröstbildsserier föreställande sibyllor och hedniska vise. En westfalisk altarbild från 1400-talet framställer Maria som Salomos tron omgiven av sibyllor och hedniska lärde. Ett annat exempel är en numera förlorad freskcykel från samma tid som fanns i atriegården till Godehardklostret i Hildesheim och inkluderade en svit av sibyllor och hedniska vise, bland dem Vergilius och Ovidius.⁴⁶

Vad har hedniska filosofer och poeter med frälsningsverket att skaffa? Att dessa figurer kunnat ta sig in i det hög- och senmedeltida kyrkorummets centralaste

delar beror antagligen just på att de behandlats analogt med sibyllorna, vars orakelspråk kunde tillämpas på det kristna frälsningsverket: många av utsagorna tycktes förutsäga de yttersta tingen. I likhet med sibyllor och profeter kan de förkristna författarna ha inspirerats av den helige ande långt före Kristi första ankomst. Tillsammans med sibyllorna representerar de sålunda det gamla förbundet.⁴⁷ Den exakta tillämpningen av olika antika författares verk i detta sammanhang är inte alltid lätt att påvisa. Klarast ter sig sambandet i den romerske poeten Vergilius (70–19 f.Kr.) fall vars berömda rader i början av den fjärde eklogen skaffat honom ett i medeltidens ögon oomstritt anseende som siare och profet. Vergilius tycks också vara den mest frekvent förekommande antika författaren i samband med sibyllesviter. En närapå lika beryktad vis man ansågs Publius Ovidius Naso vara. Även om hans verk inte innehöll några direkta profetior, kunde de avtvingas kristna sanningar genom en allegorisk uttolkning.⁴⁸

Men även insatser på den naturliga, rationella, kunskapens område kunde förläna de antika författarna en plats i kyrkorummet. Efter aristotelismens genomslag i filosofi och teologi på 1200-talet är det knappast förvånande att den numera kristnade Aristoteles, som tidigare figurerat som representant för logiken i programmen om *septem artes liberales*, inordnas i sibyllesviter. Som framstående författare till *Den Nikomakiska etiken* kunde han betraktas som auktoritet i moralfrågor.⁴⁹

Gränserna mellan de olika koncepten inom vilka de antika vise uppträder är ofta svår att dra. Programmatiska framställningar över representanter för *artes liberales*, sibylle- och filosofsviterna samt moraldidaktiska framställningar har nära anknytning till varandra och kan förekomma i olika blandformer. I kraft av de moraliska kommentarer och omdömen som fälls i antika författares verk kunde de flesta av dem bli betraktade som auktoriteter på moralfilosofins (*philosophia moralis*) område.⁵⁰ Den nutida distinktionen mellan filosofiska och skönlitterära texter saknade exakt motsvarighet i medeltidens tolkningspraxis där alla verk underkastades samma typ av analys. Sålunda kunde såväl poeten Ovidius som dramaförfattaren Terentius betraktas som filosofer (*philosophi*).⁵¹ Beteckningen *philosophus* som användes i en vid bemärkelse om olika typer av lärda och vise kunde omfatta såväl antika filosofer som poeter och sibyllor, vilka talar i förtäckta ordalag.

Som en av de äldsta moraldidaktiska framställningarna kan den så kallade Karlstapeten framhållas. Denna härstammar från domen i Halberstadt och har tillverkats någon gång i slutet av 1100-talet. Här ser vi den tronande Karl den store omgiven av fyra filosofer. Seneca och Cato kommenterar dygden barmhärtighet. Cato säger: *Denigrat meritum dantis mora* – ”Dröjsmålet förmörkar

givarens välgärning.” Seneca mitt emot honom instämmer: *Qui cito dat, bis dat* – ”Den som ger snabbt, ger dubbelt.”⁵²

Medan fasaden på domen i Siena återger Platon och Aristoteles i sällskap med en sibylla, kan kyrkans berömda marmorgolv förutom sibyllor visa upp ett gott exempel på moraldidaktisk användning av de antika auktorerna. I den östligaste delen av långhusets mittgång återfinns en av golvets äldsta bilder från cirka 1372. Den föreställer Fortunans hjul omgivet av fyra antika författare som kommenterar människans förhållande till den evigt föränderliga lyckan. Epiktetos, Aristoteles, Euripides och Seneca håller i språkband med citat ur sina verk. På denna punkt har programgivaren varit ovanligt noggrann – även källhänvisningar anges.⁵³

Ett besläktat motiv utgör framställningarna av de sju vise männen. Ett exempel finns i kryptan i S:t Ludgeri i Helmstedt.⁵⁴ Rader av vise män med skiftande sammansättning förekom även i andra sammanhang. Två vävda tapeter från 1400-talets sista decennier återger ett imponerande följe av filosofer, kyrkofäder och gammaltestamentliga vise. Så omges Cato och Seneca av Job och Salomo, alla utrustade med långa språkband.⁵⁵

De hedniska författarna brukar således framträda i samband med de sju fria konsterna, sibylle- och profetsviter samt i moraldidaktiska framställningar.⁵⁶ Typerna förekommer inte alltid renodlat. Motiven kan blandas och ingå i nya konstellationer. Den gemensamma nämnaren för de olika varianterna bör sökas i medeltidens uppfattning om kunskapens och vishetens väsen och ursprung å ena sidan, och den gängse föreställningen om de olika kunskapsområdenas inbördes relation å den andra: de sju fria konsterna bildar en grund på vilken filosofin stödjer sig. Denna i sin tur fungerar som en tjänarinna åt teologin.

Det vore dock missvisande att framställa medeltidens inställning till antik filosofi och bildning som enbart positiv och alla framställningar som förhålligande. Det i Norden mest spridda motivet som inkluderar antika vise är antagligen den scen som ingår i S:ta Katarinas martyrium: hon överbevisar de hedniska filosoferna som tillkallats för att debattera med henne, varpå filosoferna bränns. Här förblir filosoferna anonyma. En annan tradition som ofta gestaltats på europeiska kyrkväggar handlar om filosofen Aristoteles, vilken fattat begär till den sköna Phyllis. Han tillmötesgick hennes önskan att rida på filosofens rygg och blev sålunda förlöjligad inför omvärlden.⁵⁷ En snarlik kärlekshistoria tillskrivs poeten Vergilius som får korgen och hängs upp i en korg av en ung dam.⁵⁸ Dessa exempel bygger på omgestaltade österländska sägner, och kan eventuellt sättas i samband med anti-intellektualistiska eller anti-aristoteliska riktningar inom kyrkan.⁵⁹

Det kan tyckas något förvånande att positiva framställningar av hedniska vise kunnat ta sig ända in i kyrkorummets mest centrala del – koret. Även inom Östkyrkans sakrala konst finns analoga framställningar av antika grekiska filosofer och författare, men dessa är nästan alltid hänvisade till kyrkobyggnadens förhall (*narthex*) eller till utrymmen med profana funktioner, exempelvis refektorier.⁶⁰ Så var även fallet i karolingiska kloster. I Chartres dök antika auktorer upp på västfasaden, likaledes en sakralt mindre laddad plats. Senare tillkom framställningar i mitt- och sidoskeppen inne i kyrkan. Hur hedningarna kommit in i koret är inte lätt att belägga. Antagligen skedde det när de höjt sig över de sju fria konsternas och filosofins nivå och jämförts med sibyllorna.⁶¹

Bröstbilderna av de romerska författarna i Tolfta kyrka ställer oss inför en rad frågor. Hur förhåller sig bilderna till den europeiska traditionen? Vilken funktion har författarna inom korets bildprogram? Varken Juvenalis, Lucanus eller Macrobius hör till de flitigast framställda författarna inom sakral konst. Inte heller kan de omedelbart inordnas i övergripande program som *septem artes liberales* eller profet- och sibylleserier. Varken sibyllor eller personifikationer för de sju fria konsterna återfinns i Tolfta. Fyrtalet och de påtagliga talgesterna tycks snarare peka mot de moraldidaktiska framställningarnas kommenterande och undervisande figurer. Dock saknar författarna i Tolfta språkband med egna yttranden som skulle kunna klargöra sambandet med de mariologiska och kristologiska teman som präglar korets målningar och legitimera de profana skribenternas närvaro i kyrkorummets sakralt mest laddade del.

Inte heller föreligger det någon självklar förbindelse mellan dessa tre författare eller deras verk. Vilken är den gemensamma nämnare som fått programgivaren i Tolfta att kombinera dessa tre företrädare för olika genrer till en bildcykel? För att bringa någon klarhet i denna fråga bör vi undersöka senmedeltidens uppfattning om de romerska skribenternas status.

Juvenalis och hans *Satirer* under medeltiden

Om Decimus Junius Juvenalis liv (cirka 58–138 e.Kr.) är inte mycket känt. Antagligen var han bördig från Campanien och verksam som retor i Rom. Först vid hög ålder skrev han sina 16 satirer (*Satirae*) på vilka hela hans senare berömmelse vilar. I satirerna visar han sig som en skarp samhällskritiker som går hårt fram mot missförhållanden orsakade av moralens förfall i det romerska riket.⁶² Satirerna upplevde en renässans på 800-talet. Verket fanns i Karl den stores hovbibliotek. Från denna tid och framåt finns omkring 500 manuskript bevarade.⁶³ Verket införlivas i medeltidens litterära kanon: Juvenalis intar en

självklar plats bland *auctores*, de auktoritativa författarna.⁶⁴ Den så kallade 1100-talsrenässansen resulterade för Juvenalis del i ett ytterligare ökat intresse. Omkring 1130 blir flera av satirerna grundligt kommenterade av Guillaume de Conches, verksam som lärare i Chartres. Enligt honom kan satirerna med avseende på innehållet sorteras under ämnet etik, *ethica*, men de kan även upplysa oss om andra ämnen som exempelvis historia och naturkunskap.⁶⁵ Satirgenren med sin fokusering på moralen tilltalade den medeltida läsaren.⁶⁶

Trots att det rörde sig om en hednisk auktor kunde verket betraktas som en vishetskälla innehållande skarpsynta iakttagelser och lärorika levnadsregler, fullt förenliga med den kristna etiken. Därmed hittade citat ur Juvenalis texter snabbt sin väg till medeltidens otaliga florilegier, sentens- och exempelsamlingar.⁶⁷ Just denna typ av reception är påvisbar i Sverige där inga handskrifter av Juvenalis' *Satirer* är bevarade eller ens omnämnda.⁶⁸ Två exempel som kan belysa användningen av Juvenalis satirer finner vi i ett par svenska handskrifter från 1300-talets slut. Några avskrifter av Guillaume de Conches systematiskt upplagda kompendium *Moralium dogma philosophorum* från omkring 1130 innehåller en mängd citat av Juvenalis.⁶⁹ I en genomgång av dygder och laster lämpar sig exempel ur satirerna väl: *Velocius et citius nos/ corrumpunt exempla domestica./ Dociles imitandis/ turpibus et pravis omnes sumus*, "Rötan sprider sig snabbare när vi ser lasternas mönster hemma hos oss. Alla tar vi lätt efter det usla och det skändliga."⁷⁰ I kapitlet om våld och list varnas läsaren: *Frontis nulla fides; quis enim non uicus habundat/ tristibus obscenis*, "Av det yttre går inte att döma! Överallt ser vi mängder vördiga sätesbjudare."⁷¹ Den något yngre Vincent av Beauvais *Liber de dictis et floribus philosophorum et poetarum* använder Juve-

Fig. 10. Porträtt av Juvenalis, profeten Hesekiel och historieskrivaren Thukydidens i Hartmann Schedels *Weltchronik*, Nürnberg 1493. Foto: författaren.

nalis på ett liknande sätt. En Vadstenahandskrift från det utgående 1300-talet återger en del av kompendiet. Om *cupiditas*, begär och vinningslystnad, heter det: *Crescit amor nummi quantum ipsa pecunia crescit*, ”Kärleken till rikedom växer i takt med att själva rikedomen växer”.⁷²

Kan man skönja någon ikonografisk tradition bakom Juvenalisgestalten i Tolfta? Det finns inget antikt porträtt bevarat av Juvenalis. När det gäller illustrationer till medeltida handskrifter, tycks Juvenalis i likhet med andra antika författare sakna individuella ikonografiska kännetecken. De gånger likheter förekommer beror det på manuskriptsläktskap. Vid tiden kring 1500–1510, Tolftabildernas tillkomsttid, bör säkert även tryckta utgåvor tas med i räkningen. Som exempel kan här anföras några författarbilder i tidiga utgåvor, vilka återger författaren sittande i en kateder mellan sina sentida kommentatorer. Han framställs som *poeta laureatus* med en lagerkrans runt hjässan. Händerna återger en talgest. En jämförelse med två författarbilder från Stephanus Bayardus’ boktryckerverkstad avslöjar att samma bild kunde användas för olika författare. Därmed kan vi inte heller här tala om någon individuell ikonografisk profilering. Företeelsen återkommer i andra sammanhang. Hartmann Schedels *Weltchronik* från 1493 återanvänder träsnitten flitigt för att porträttera såväl antika auktorer som profeter: samma manliga bröstbild presenterar Juvenalis, den gammaltestamentlige profeten Hesekiel och den grekiske historieskrivaren Thukydidens (fig. 10).⁷³

Målningen i Tolfta är emellertid inte det enda kända fallet där en framställning av Juvenalis förekommer utan direkt anknytning till hans egna texter. I domen i Halberstadt användes på 1300-talet en träskål för allmosor, dekorerad med bröstbilder av författare och filosofer. I den inre delen av centralkomposi-

tionen återfinns Juvenalis tillsammans med Vergilius, Ovidius och Platon. Dessa omges av tio andra figurer: antika författare, filosofer och läkare omgivna av cirkelformade textrader med moraliskt innehåll.⁷⁴

Den medeltida receptionen av Lucanus

Marcus Annaeus Lucanus (39–65 e.Kr.) var född i Cordoba och uppvuxen i Rom. Redan vid unga år blev han uppmärksammad av kejsar Nero och upphöjd till kvestors- och augursvärdighet. Några år senare när hans delaktighet i en politisk konspiration blivit känd föll Lucanus i onåd hos kejsaren och tvingades begå självmord. Den unge författaren hade redan hunnit med ett antal diktverk, varav bara ett enda är bevarat. Detta verk som även var känt under medeltiden är ett oavslutat epos: *De bello civili* (Om inbördeskriget), även kallat *Pharsalia*, som skildrar en dramatisk period i den romerska historien – åren 49 till 48 f.Kr. då kampen mellan Octavianus och Pompejus avgjordes.⁷⁵

Vid sidan om Vergilius och Ovidius kan Lucanus påstås tillhöra de antika författare som var mest kända och studerade under medeltiden.⁷⁶ Epokens intresse för *Pharsalia* speglas i det stora antal handskrifter som bevarats till eftervärlden.⁷⁷ Citat och referenser i florilegier, exempelsamlingar och kompendier är av förståeliga skäl ännu fler. Såsom Juvenalis blev Lucanus uppfattad som en moralisk auktoritet. En medeltida inledning (*accessus*) till *Pharsalia* sammanfattar nyttan med verket: det lär oss att ta avstånd från inbördeskrig, och kan följaktligen underordnas etiken.⁷⁸

Nyttan med *Pharsalia* begränsade sig emellertid inte bara till moralisk uppbyggelse. Liksom Juvenalis *Satirer* var det ett föredömligt diktverk, användbart vid latinstudier.⁷⁹ För Isidorus av Sevilla framstår Lucanus i första hand som en historieberättare.⁸⁰ Även på geografins, astronomins och mytologins område var Lucanus yttranden av intresse: *Pharsalia* utspelar sig på skilda orter i det stora romerska riket varvid även olika naturfenomen berörs.⁸¹

Av de i Tolfta avbildade författarna verkar Lucanus ha varit den som var mest känd i Norden. Någon gång kring år 1300 skrevs på Island ett episkt verk, känt under titeln *Rómverja sogur* (Romarnas historia) som bygger på Lucanus *Pharsalia* och Sallustius *Bellum Jugurthinum* (Kriget mot Jugurtha).⁸² Även i Sverige bör Lucanus ha varit känd ganska tidigt. Uppsalakaniken Hemming nämner i sitt testamente från 1300 böcker som är i hans ägo, bland andra återfinns *Lucanus et omnes virgiliani*.⁸³ Ett annat namngivet exempel är Vadstenabrodern Ingemar vars predikningar från 1377 visar bekantskap med ett stort antal romerska författare, bland dem även Lucanus.⁸⁴ Förutom dessa exempel får vi räkna

med ett antal omnämmanden och citat i florilegier och andra kompendier. De svenska handskrifterna som innehåller fragment av Guillaume de Conches har ett flertal citat att visa upp. Dygden storsinhet (*magnanimitas*) illustreras med ett citat ur *Pharsalia* IX, 380–381: *Componite mentes/ ad magnum uirtutis opus summosque labores* – ”Samla era sinnen för stora dygdedåd och största mödor!” Vincent av Beauvais citerar honom i den ovannämnda *Liber de dictis et floribus philosophorum et poetarum*, precis som i Juvenalis fall, angående lasten *cupiditas*, habegäret: *Ferrum mortemque timere auri nescit amor* – ”Kärleken till penningen vet ej vara rädd för vare sig vapen eller död.”⁸⁵ Några föreläsningssanteckningar från det nygrundade universitetet i Uppsala vittnar om umgänge med *auctores*.⁸⁶ I en kommentar till Johannes de Sacroboscus *Sphaera* anføres några rader ur Lucanus *Pharsalia* för att belysa stjärnornas rörelser vid ekvatorn.⁸⁷

Vid tiden kring Tolftamålningarnas tillkomst då kontakterna med europeiska lärosäten och bibliotek blivit tätare än någonsin tidigare, kan kännedomen om Juvenalis och Lucanus verk inte längre ifrågasättas.⁸⁸ Ikonografiskt sett följer framställningar av Lucanus det gängse schemat för framställning av författare och filosofer. Inte heller här har vi något antikt porträtt bevarat. En av de tidigaste Lucanusbilderna (omkring 1200) förekommer i en handskrift från klostret i Aldersbach i Bayern som innehåller en bildsvit föreställande de sju fria konsterna och representanter för dessa följda av ett antal antika författare. Lucanus som står bredvid Vergilius framställs som en ung skäggig man med högt hårfäste och en lock över pannan.⁸⁹ I början av 1500-talet förekommer Lucanus ofta på frontespisdekorationer tillsammans med historieskrivaren Plutarchos. Hans utseende skiftar, det enda som förenar bröstbilderna är rörelseschemat. Så som de flesta andra författare återges han talande eller diskuterande.

Den framställning som antagligen ligger Tolftamålningarna närmast i tiden är freskerna av Luca Signorelli (1441–1523) i domen i Orvieto i Umbrien. San Brizio-kapellet, även kallat Capella Nuova, är känt för en magnifik fresksvit målad mellan 1499 och 1503. De stora centrala motiven återger bland annat Helvetet, Paradiset och Yttersta domen. Under en fresk föreställande de dödas återuppståndelse finner vi Lucanus, framställd som en ung man med långt lockigt hår, en ekladskrans på huvudet, och en papyrusrulle i handen.⁹⁰ I anslutning till honom skildras två scener ur *Pharsalia*: Pompejanernas nederlag och dödandet av Pompejus. På liknande sätt återger freskerna en rad andra författare: nedanför Antikrists ankomst påträffas Homeros med scener ur *Iliaden*, vidare ser vi Empedokles med framställningar av världens undergång, Horatius, Ovidius och Vergilius med mytologiska infernomotiv, och slutligen Dante med purgatoriescener.⁹¹ Antagligen är det just Dantes *Divina commedia* som ligger

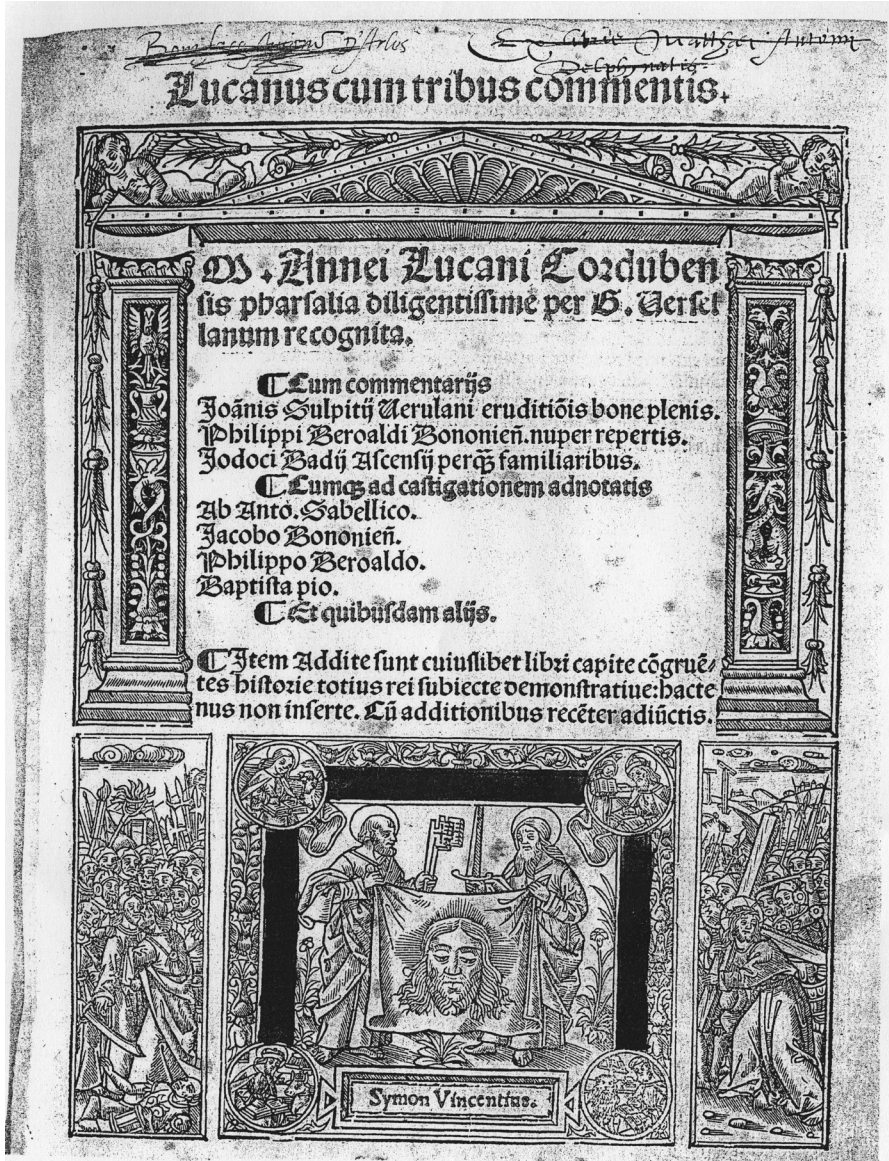

Fig. 11. Titelsidan till Lucanus' Pharsalia: Lucanus cum tribus commentis, Lyon: Simon Vincentius 1519. Foto: författaren.

till grund för programmet. Även i Dantes tankevärld spelade Lucanus en viktig roll.⁹² Den florentinske diktaren placerade Lucanus bland de största av poeter och historieskrivare: i *Pharsalia* fanns historien både skildrad och utvärderad. Heroiska gestalter gav exempel på den gamla romerska dygden (*virtus Romana*), en kontrast mot all förstörelse och infernaliskt våld. Även i andra texter kan ett inflytande från Lucanus spåras – Dante refererar till honom bland auktoriteter som profeterna Jeremia och Predikaren.⁹³ I *Divina commedia* möter vi Lucanus bland andra skuggor i helvetet (IV, 88 ff).

Det begynnande 1500-talet var inte främmande för att koppla Lucanus till religiösa motiv. En lyonensisk frontespisbild till *Pharsalia* från 1519 återger Judaskyssen, Petrus och Paulus hållande Veronicas svetteduk och Kristi väg till Golgata (fig. 11). Även om orsaken till en sådan kombination antagligen är helt prosaisk – återanvändning av ett befintligt träsnitt – så bevisar det att gränsen mellan kristet och hedniskt inte var helt entydig.

Den medeltida receptionen av Macrobius

Ambrosius Theodosius Macrobius' identitet är omtvistad. Antagligen var han verksam som pretorianprefekt i Italien omkring 430 e.Kr. Verken som gjort hans namn känt är två: en nyplatonistiskt färgad kommentar till slutavsnittet i Ciceros *De re publica – Commentarium in Somnium Scipionis* (Kommentar till Scipios dröm), och *Saturnalia* (Saturnaliefesten), en dialog där romersk historia och kultur dryftas.⁹⁴

Den tidiga medeltidens intresse för Macrobius är inte förvånande. Vid sidan av Martianus Capella och Boethius är han en av viktigaste representanterna för den nyplatoniska tradition som präglar Europas idéliv vid denna tid.⁹⁵ I första hand är det *Commentarium in Somnium Scipionis* som drar till sig de lærdes intresse. Sammanlagt 230 medeltida manuskript finns bevarade.⁹⁶ *Saturnalia* åtnjöt aldrig samma popularitet, men uppmärksammades av 1100-talshumanister som Guillaume de Conches, Johannes av Salisbury och Giraldus Cambrensis.⁹⁷

1100-talet kan betecknas som Macrobiusreceptionens höjdpunkt. Bland andra uttolkare kan nämnas Bernardus Silvestris, Alanus de Insulis och Arnulfus Aurelianensis.⁹⁸ Den främste förskolastiske uttolkaren av Macrobius, Pierre Abélard, åstadkom en fullkomlig syntes mellan den kristna treenighetsläran och Macrobius begrepp *summus deus, mens* och *anima mundi*.⁹⁹ Sålunda kunde antika hedniska filosofer som Macrobius jämföras med profeter.¹⁰⁰ Hans teorier skulle dock snart ifrågasättas som kätterska. Under högskolastikens tidevarv avtar receptionen i

takt med att aristotelismen utbreder sig. Ett nytt intresse kan skönjas först vid ingången till Nya tiden då nyplatonismen vinner nya anhängare.¹⁰¹

Det vore dock missvisande att hävda att Macrobius är bortglömd under senmedeltiden. Bortsett de nyplatoniska tankegångarna kunde hans verk betraktas som en källa till kunskap inom snart sagt varje vetenskap.¹⁰² I synnerhet gällde det astronomi, men även etik. I de svenska handskrifter där Macrobius förekommer rör det sig om moralfrågor. Avskriften av Vincent av Beauvais *Liber de floribus* åskådliggör det gängse bruket av lärorika excerpter: *Summum ad gradum claritatis cum veneris, aegre consistes, & citius quam ascendas, cades.*¹⁰³ – ”När du kommit till berömmelsens höjd, kommer du att stå kvar med svårighet, och falla snabbare än du stiger.”¹⁰⁴ I en S:t Henrikspredikan av Nicolaus Ragvaldi, birgittinerbroder i Vadstena 1476–1514, citeras Macrobius för att tydliggöra innebörden i begreppet *iustitia*, rättvisa: *Iusticia est virtus reddens vniciuique, quod suum est.* – ”Rättvisa är en dygd som tilldelar var och en det som tillhör honom.”¹⁰⁵ Några uppsaliensiska föreläsninganteckningar återger Ericus Olais kommentarer till Bergspredikan som alluderar på Macrobius *Commentarium*.¹⁰⁶ Även några excerpter med nyplatoniska inslag finns i svenska samlingar.¹⁰⁷

Bildtraditionen är för Macrobius vidkommande fattigare än den hos Juvenalis och Lucanus. Han förekommer, liksom Lucanus, i det författarfölje som beledsagar de sju fria konsterna i handskriften från klostret i Aldersbach.¹⁰⁸ Här har Macrobius som står bredvid Plinius av någon anledning fått tillnamnet *Macer* – ”mager”, och framställs följaktligen som en klen yngling. Medan Plinius språkband förmedlar ett moraliskt budskap begränsar Macrobius’ sig till ett enkelt konstanterande: *In Somnis. Scipio. Vidit. Quod. Ego. Tibi. Scribo.* – ”I sina drömmar såg Scipio det som jag skriver för dig.”¹⁰⁹

Tolkningsförslag

Som det framgår av svenska medeltidsmanuskript var Juvenalis, Lucanus och Macrobius inte helt okända för svensk bildad publik. Det bör tilläggas att de ovan behandlade fragmenten inte ger någon helt rättvisande bild av situationen – stora mängder av svenska medeltidsmanuskript har gått förlorade och de samlingar som bevarats till våra dagar är inte så detaljerat katalogiserade att relevanta citat och referenser är synliga och sökbara i register och förteckningar. Sålunda kan vi anta att det finns många fler sammanhang där citat av antika författare förekommer. Vid tiden för Tolftamålningarnas tillkomst bör man även ta hänsyn till tryckta verk.¹¹⁰ Förutom utgåvor av Juvenalis, Lucanus och Macrobius egna skrifter förekommer alla tre författarna även i den tryckta flo-

rilegellitteraturen.¹¹¹ Slutet av 1400-talet och början av 1500-talet karakteriseras dessutom av en markant ökad rörlighet: kontakterna med kontinenten, där klassikerna lästes betydligt flitigare än här hemma, blev allt tätare.¹¹²

Det är dock intressant att notera att åtminstone två verk i svensk avskrift innehåller åtskilliga referenser till alla tre författarna. Det är Vincent av Beauvais *Liber de dictis et floribus philosophorum et poetarum* samt Guillaume de Conches *Moralium dogma philosophorum*. Båda verkens flitiga bruk av antika auktorer leder sitt ursprung till den kristna humanism som utvecklades i Chartres på 1100-talet. Samma idériktning stod bakom de hedniska auktorernas upptagande i sakral konst.

Hur har den svenske programläggaren kommit på idén att inkludera de hedniska skribenterna i korets målningar? Hans personliga identitet har visat sig omöjlig att fastställa. Det är dock troligt att han – med all sannolikhet en lärd andlig – kommit i kontakt med liknande motiv i kyrkobyggnader på kontinenten. Närmast till hands ligger golvdekorationen i domen i Siena, staden vars universitet favoriserades av flera uppsaliensiska teologer vid slutet av 1400-talet. Inte mindre än sex svenskar har bevisligen vistats i staden under åren 1467–1500, av dem har alla utom en tillhört Uppsala domkyrka. Förutom Ericus Olai, föreslagen som programgivare av Cornell och Wallin, har även Mattias Olafsson från Trögd (d. 1495), som efterträdde honom som präst i Tierp, besökt staden. Dock tycks de bådas dödsdata motsäga deras eventuella medverkan i målningarnas utformning. Likväl bör det ha funnits en eller annan andlig med sienensisk bakgrund kvar i Uppsala även senare.¹¹³

Dateras målningarna så sent som till 1510-talet eller senare, kan Luca Signorellis fresker i domen i Orvieto komma i fråga som en eventuell förebild. Till sin placering och utföring är det just dessa av Dante inspirerade fresker som ligger Tolfta närmast. Här påträffas också en av de författare som är representerad i Tolfta – Lucanus. Han är också den ende vi kan finna direkt representerad i ett sakralt rum. Inget av de ovan behandlade parallellmotiven visar upp exakt samma uppsättning av författare, inte heller är de omgivande motiven de samma. Hur har programgivaren i Tolfta resonerat när han valt ut dessa fyra och placerat dem i en mariologisk omgivning? Anna Nilsén som velat se Juvenalis och Macrobius författarskap som ”humoristiska” har lagt fram en hypotes om ”att programgivaren uppskattat lättsam läsning”. Nilsén har även ifrågasatt språkbandstexten *Lucanus* då hon anser att *Lucilius* (180–103 f. Kr.), grundaren av den romerska satiren ”skulle ha trivts bättre i sällskapet”.¹¹⁴ Fastän även Lucilius namn var känt för medeltidens lärde, kan hans popularitet knappast jämföras med Lucanus. Därför tycks det inte finnas någon anledning att tvivla

på språkbandstextens avsiktlighet. Det finns inte heller några belägg för att Juvenalis eller Macrobius författarskap uppfattats som ”lätsam läsning” under medeltiden eller i början av 1500-talet.

Om Juvenalis och Lucanus kan sägas åtnjuta en, om inte växande så åtminstone stabil, popularitet under hela hög- och senmedeltiden, så skiljer sig Macrobius i detta hänseende. Av alla tre namngivna figurer är han den vars närvaro skapar flest frågetecken. Från att ha varit ett hyllat intresseobjekt under den nyplatoniska humanismens och förskolastikens tidevarv, hade huvudparten av hans verk hamnat i skymundan under den av aristotelisk skolastik färgade hög- och senmedeltiden. Även den intellektuella miljön i Uppsala bör fortfarande ha präglats av denna anda. Det är således knappast troligt att Macrobiusbilden haft sitt upphov i en kristen läsning av *Commentarium in Somnium Scipionis* så som var fallet hos exempelvis Abélard, vars lära om treenigheten förenade Macrobius idéer med den kristna dogmatiken. I likhet med Augustinus hade Abélard betonat att treenigheten aktualiseras först genom inkarnationen.¹¹⁵

Problemet med Macrobius får en lösning om vi betraktar honom som den moraliska auktoritet han är florilegierna – det vanligaste receptionssammanhanget för Sveriges vidkommande. Som sådan upphörde han aldrig att vara läst och citerad. Även i Lucanus och Juvenalis fall kan vi förmoda att den frekventaste typen av reception skedde genom kompendier, citatböcker med mera som de ovannämnda verken av Vincent av Beauvais och Guillaume de Conches. Därför är det befogat att förmoda att författarnas uppdykande i korets valv har sin grund just i den typen av litteratur.

Ikonografiska problem

Bröstbilderna i Tolfta följer inte några specifika ikonografiska traditioner för framställning av de individuella författarna. Några sådana går inte heller att belägga i resten av Europa. Utifrån en jämförelse med de övriga kalkmålningarnas brokiga figurgalleri i Tolfta kan man påstå att det enda som avslöjar figurernas säregna identitet är språkbandstexterna, *tituli*. I övrigt, gällande klädsel, fysiionmier och gester, liknar författarna flera av de profet- och helgonframställningar som återfinns i mitt- och västvalvet.

Likheten med profetbilderna understryks även av författarbildernas placering i valvsvicklarna. Profeter, vilka vanligtvis befinner sig på denna plats, brukar kommentera huvudmotiven genom att anföra sina profetiska utsagor, hämtade ur Gamla testamentet. Som de europeiska parallellerna visat kunde de hedniska författarna i vissa fall jämföras med dessa, vare sig de blev tolkade dogmatiskt

Fig. 12. Profet med svårläslig text, antagligen Malaki (Malachias propheta rex). Tolfte kyrka, korets norra valvkappa.

eller mera allmängiltigt moraliskt. I Tolfte är författarbilderna mindre än profetframställningarna, vilket kan betyda att programgivaren velat åskådliggöra en inbördes dignitetsordning.

Att bröstbilderna av de fyra hamnat just i koret är signifikant. Å ena sidan tycks ett sådant val vara befogat: de lärda anspelningarna är adresserade till det andliga ståndet som vistas i koret. Å andra sidan innebär det att programläggaren ställts inför frågan om hela kompositionens idémässiga enhet. I det följande kommer jag att försöka (re)konstruera ett sammanhang och söka etablera någon förbindelse mellan svickelfgurerna och de omgivande motiven. Macrobius och Juvenalis på nordväggen är vända mot varandra medan de verkar peka i riktning mot målningen strax nedanför i mitten. Detta ”pekande” behöver dock inte vara avsiktligt utan kan bero på de talgester som tillhör profet- och författarikonografen. Den ”utpekade” bilden föreställer Enhörningsjakten: ärkeängeln Gabriel med hundarna *Spes*, *Fides* och *Caritas* – de teologiska dygderna – närmar sig jungfru Maria sittande i *hortus conclusus*, den slutna trädgården (fig. 7). De fyra författarna skulle kunna tänkas stå för

kardinaldygderna, vilka har ett förkristet ursprung och som kommenteras av antika författare i diverse florilegier.

I valvet ovanför Macrobius och Juvenalis finns kyrkofäder och evangelister. Ovanför dessa befinner sig en hitintills oidentifierad figur med delvis oläsligt språkband: [...] *propheta Rex*. Figuren har inga särskilda attribut, men den omgivande ornamentiken är betydelsebärande: den manliga gestalten i en grön mantel växer fram ur en blomkalk (fig. 12). Arrangemanget liknar i högsta grad de profetframställningar på mittvalvets nordvägg som ingår i motivet Jesse rot, Jesu stamtavla som får sin början med profeten Jesaja. Här växer alla figurerna ut ur blomkalkar, omgivna av en prunkande växtlighet. Av den framgmentariskt bevarade och mycket svårsläsliga språkbandstexten skulle man kunna sluta sig till, att det rör sig om profeten Malaki, texten tycks nämligen kunna rekonstrueras som *Malachias propheta Rex*. Malakis bok i Gamla testamentet riktar en rad moraliska förmaningar till framför allt prästerskapet. En sådan identifikation stämmer väl med författarbildernas förmodade moraliska budskap som utan tvekan varit riktat till prästerna som rörde sig i koret.

Vem är den namnlöse författaren? För symmetriens skull bör han ha betecknats likadant som Macrobius mitt emot honom, *philosophus*. Målaren förefaller anse att poeter är unga och skägglösa, medan filosofer har skägg och huvudbonad. Ett passande namn skulle kunna vara Cicero, en av de största auktoriteterna på moralens område, eller möjligen Vergilius som också kunde betraktas som filosof och profet. Ytterligare ett förslag skulle kunna vara Boethius. Gissningar kring denna figurs identitet kan dock inte bli annat än spekulationer. Dessvärre kan valvets övriga målningar inte ge någon vägledning. Ovanför den namnlöse figuren i korets södra valvkappa möter vi en barfota manlig figur med en mantel. På vänster sida omges han av en ängel, till höger står däremot en man med säckpipa (fig. 8). Cornell och Wallin har med ett visst förbehåll tolkat figuren som den uppståndne Kristus.¹¹⁶ Eva Helenius-Öberg som ställer frågan om säckpipeblåsarens symbolvärde noterar att denne inte riktigt passar in i det gängse tolkningsschemat enligt vilket säckpipan är ett instrument som förknippas med djävulen. I Tolfte är spelaren inte någon grotesk figur, så som är fallet i många andra fall – han är en man i förnäm klädsel. Säckpipeljuden verkar i detta fall harmoniera med sfärernas harmoni tycks Helenius-Öberg mena: säckpipan kan förknippas med ”det högsta goda, med gudomen själv.”¹¹⁷ Texten på språkbanden som en gång klargjort sammanhanget har dessvärre utplånats helt.

Målningarna tillhörande den *senare tierpstypen* karakteriseras av Anna Nilsén som variationsrika och komplicerade.¹¹⁸ Att det mariologiska korprogrammet konsekvent skulle ta hänsyn till författarna och vara anpassat till deras närvaro –

trots deras underordnade ställning i hierarkin som placeringen i svicklarna och det lilla formatet antyder – är inte rimligt att förutsätta. Det ter sig sannolikt att de fyra författarna utgör en relativt självständig figursvit. Samtidigt implicerar placeringen och den visuella utformningen en jämförelse med profeterna. Förbindelselänken mellan de mariologiska motiven och inkarnationstemat å ena sidan, och fyra docerande författare å den andra, finns i så fall endast på idéplanet och utgörs möjligen av föreställningarna kring det gängse begreppet *sapientia*, visdomen, vars gudomliga sida (Maria som *sedes sapientiae*) korresponderar med den världsliga (två poeter: Juvenalis och Luvanus samt två filosofer: Macrobius och den namnlöse).

*

Någon uttömmande förklaring till författarnas förbindelse med korets mariologiska motiv och inkarnationstemat går inte att ge. Delvis störs analysen av flera försvunna språkbandstexter, dels saknar vi information om möjliga programgivare och eventuella stiftare. Dessutom gör senmedeltidens motivmässiga uppslagsrikedom och eklekticism bildprogrammet i övrigt svårttytt.

Författarbilderna i Tolfta kan spåras tillbaka till en flerhundraårig tradition inom kyrkans bildvärld. Antika författares väg till medeltidens religiösa konst har sina rötter i två ”renässanser”: den karolingiska renässansen på 800-talet och 1100-talets renässans med huvudsätet i det franska Chartres. Dessa skeden medförde en uppvärdering av antika auktorer. Den karolingiska renässansen anknöt dem till utbildningsväsendet och införde de första framställningarna av antika auktorer i profanbyggnader. 1100-talsrenässansen resulterade i deras upptagande i kyrkans bildvärld. Under de följande århundradena utvecklades motivkretsen. Författarna förekommer oftast i bestämda sammanhang som representanter för de sju fria konsterna eller filosofin; som förkristna vise i sibyllesviter; som docerande moralfilosofer. Juvenalis, Lucanus och Macrobius som återfinns i Tolfta tycks uppträda som representanter för etiken. Antagandet understöds av förhållandena kring receptionen av dessa författares verk i senmedeltidens Sverige: sannolikt var florilegier och citatsamlingar den flitigast anlitade källorna. Två i svenska handskrifter förekommande verk med rötter i 1100-talsrenässansen visar prov på åtskilliga citat och referenser till nämnda författare.

När allt kommer omkring är det intressantaste sakförhållandet kanske inte *varför* författarbilderna placerats i korvalvet, utan *att* man valt att återge dem där – ett talande bevis för den europeiska lärda kulturens närvaro i all sin mångbottnade komplexitet.

Förkortningar

- ICO = *Den Ikonographiske Post*
 KLNLM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*
 LCI = *Lexikon der christlichen Ikonographie*
 LMA = *Lexikon des Mittelalters*
 LTK = *Lexikon für Theologie und Kirche*
 OCD = *The Oxford Classical Dictionary*
 RDK = *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*
 SBL = *Svenskt biografiskt lexikon*
 UUB = Uppsala universitetsbibliotek

Noter

- 1 Se Anna Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälarskapskapen och Finland 1400–1534*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1986, s. 148, 446–450. Problemet berörs flyktigt även i Anna Nilséns ”Vadstenabiblioteket i konstvetenskapligt perspektiv”, *Vadstena klostrets bibliotek: ny katalog och nya forskningsmöjligheter* (red. A. Nilsén, A. Härdelin & M. Hedlund), Uppsala: Univ.; Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1990, s. 52.
- 2 Författaren riktar ett varmt tack till doc. Inger Ahlstedt-Yrliid för sakkunnig och engagerad handledning av den c-uppsats i konstvetenskap, framlagd vid Lunds universitet, som ligger till grund för föreliggande artikel.
- 3 Bengt Ingmar Kilström *Tolfta församlings kyrkor*, 2:a uppl., Upplands kyrkor 46, Strängnäs: Årkestiftets Stiftsråd 1975, s. 4. Jfr Nilsén 1986, s. 148–150.
- 4 Renoveringen på 1890-talet har karakteriserats som ”hårdhänt”, se Bengt Ingmar Kilström & Oloph Odenius, ”Tolfta kyrkas målningar. Till senmedeltidens eklektiska kyrkomåleri”, *Uppland. Upplands fornminnes-förenings årsbok* 1950, s. 85. Angående restauratorns metod se Kilström 1975, s. 8.
- 5 Kilström 1975, s. 8. För konserveringen 1993 se intervjun med konservatorn Rune Hammarling – ”Renovering i Tolfta med deg och limpa: medeltida kyrkomålningar i nytt ljus” i *Uppsala Nya Tidning*, 1993-01-21.
- 6 Kilström 1975, s. 7 f; Kilström & Odenius 1950, s. 85.
- 7 Kilström & Odenius 1950, s. 85.
- 8 Cornell & Wallin 1965, s. 29. Kilström & Odenius 1950, s. 85. Jfr Kilström 1975, s. 7 och Nilsén 1986, s. 11, 20.
- 9 Kilström 1975, s. 7 f.
- 10 Cornell & Wallin 1965, s. 27 f.
- 11 Cornell & Wallin 1965, s. 28 f, 33.
- 12 Kilström & Odenius 1950, s. 85 ff, i synnerhet s. 90.
- 13 ”Mäster Eghil” lär ha uppstått som ett resultat av en felläsning av ett inristat alfabetet i Ytterlännäs kyrka, se närmare Einar Bager, ”Kyrkomålaren Eghils sorgliga ändalykt”, *Ångermanland* 11 (1969).
- 14 Se Ernst Nygren, ”Ericus Olai” i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 14, Stockholm 1953.
- 15 Följande beskrivning bygger på tolkningar givna av Nilsén 1986, s. 148 f.

- 16 Ordet *philosophus* förekommer i form av abbreviaturen *phus*. För tydningen av abbreviaturen se Adriano Cappelli, *Lexicon Abbreviatarum*, 2:a förbättrade upplagan, Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber 1928, s. 272.
- 17 Cornell & Wallin 1965 tolkar figuren som den uppståndne Kristus, se s. 51. Kilstrom & Odenius har förbisett motivet helt och förutsätter därmed även felaktigt att alla fyra evangelisterna och kyrkofäderna är representerade, se s. 90. I själva verket saknas Matteus och den helige Ambrosius som normalt borde ha avbildats på denna plats.
- 18 Så är även fallet på de fotografier och teckningar som finns bland Riksantikvarieämbetets dokumentation över kalkmålningarna i Tolfte kyrka. Texten måste ha varit borta i mer än hundra år. Inledningsvis skulle jag dock vilja formulera en arbetshypotes: trots att den fjärde bröstbilden saknar namn, förutsätter jag att det handlar om en person från samma kategori som de tre övriga – en antik författare.
- 19 Här har Cornell & Wallin 1965 velat se den helige Franciskus predikande för djuren, se s. 51. Språkbandets text är dock entydig: *Iohannes baptista*.
- 20 Jfr Nilsén 1986, s. 461 ff; 481 ff.
- 21 Jfr Kilstrom & Odenius 1950, s. 90 f. där en utförlig beskrivning av korets målningar ges.
- 22 Cornell & Wallin 1965, s. 51.
- 23 Nilsén 1986, s. 148 f; 446 ff.
- 24 Nilsén 1986, s. 40; 157; 446 ff.
- 25 Nilsén 1986, s. 14, 20, 449 f.
- 26 Nilsén 1986, s. 447.
- 27 Johan Eric Fant & August Theodor Låstbom, *Upsala ärkestifts herdaminne*, III, Uppsala 1845, s. 396.
- 28 Fant & Låstbom 1845, s. 168. För prästernas lärda verksamhet se Annerstedt, Claes, *Upsala universitets historia*, I, 1477–1654, Upsala: W. Schultze 1877. Dödsåret för Martinus Praal skiljer sig hos Annerstedt som uppger 1494 (s. 31) och Fant & Låstbom som uppger 1514 (s. 168).
- 29 Cornell & Wallin 1965, s. 51.
- 30 Nilsén 1986, s. 447. Om figurerna i Brixen (italienska Bressanone), se Josef Weingartner, *Gotische Wandmalerei im Südtirol*, Wien: Verlag von Anton Schroll & Co 1948, s. 32.
- 31 Emile Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, Paris: Libraire Armand Colin 1910, s. 109 ff. Jfr Adolf Katzenellenbogen, "The Representations of the Seven Liberal Arts", *Twelfth-Century Europe and the Foundations of Modern Society* (red. M. Clagett, G. Post & R. Reynolds), Madison: The University of Wisconsin Press 1961, 40 f.
- 32 Katzenellenbogen 1961, s. 42.
- 33 För fler exempel se artiklarna "Enzyklopädie" och "Künste, sieben freie" med där anförd litteratur i *LCI*.
- 34 *Hortus deliciarum* (utg. A. Straub, G. Keller, A. Caratzas), New Rochelle, NY: Caratzas brothers 1977, plansch XI. Se även kommentarerna av M.E. i *Hortus deliciarum* (red. Rosalie Green), London: Warburg institute; Leiden: Brill 1979, s. 104 ff.
- 35 *Omnis sapientia a Domino Deo est*.
- 36 Jfr även Vulgata, Proverbia 9, 1: *Sapientia aedificavit sibi domum, excidit columnas septem*. Bibel 2000 ger översättningen: "Visheten har byggt sig ett hus, hon har huggit ut sina sju pelare."
- 37 Mâle 1910, s. 112.
- 38 Wilhelm Vöge, *Jörg Syrlin der Ältere und seine Bildwerke, II. Band: Stoffkreis und Gestaltung*, Berlin: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft 1950, s. 177.

- 39 T.ex. de i Paris, Laon, Amiens, Sens och Reims. Se artiklarna ”Enzyklopädie” och ”Künste, sieben freie” i *LCI*.
- 40 Jfr Julius von Schlosser, ”Giusto’s Fresken in Padua und die Vorläufer der Stanza della Segnatura”, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wien* 17 (1896), 44 f.
- 41 Se von Schlosser 1896, s. 13–30; plansch 1–5.
- 42 Jfr von Schlosser 1898, s. 35 f. och K. Parlasca, *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlin 1959,, plansch 42–47.
- 43 Vöge 1950, s. 175.
- 44 Vöge 1950, planscherna 1–68.
- 45 Vöge 1950, s. 20 ff. Jfr artikeln ”Sibyllen” i *LCI* och de inledande stroferna till *Dies irae* av Thomas av Celano (d. 1260): *Dies irae, dies illa! solvet saeculum in favilla! teste David cum Sibylla*.
- 46 Vöge 1950, s. 21 f, 109 f.
- 47 Vöge 1950, s. 41.
- 48 För *Ovidius christianus* se exempelvis Edward Kennard Rand, *Ovid and his Influence*, New York 1928. Vöge som tycks förbise denna tradition ställer sig frågande till förekomsten av författaren till ett erotodidaktiskt verk som *Ars amatoria* i medeltidens sakrala konst, Vöge 1950, s. 111.
- 49 Vöge 1950, s. 179.
- 50 Curtius 1948, s. 68.
- 51 Se t ex Manegold av Lautenbach som talar om *philosophi, sicut ovidius*. Eduard Meiser, ”Ueber einen Commentar zu den Metamorphosen des Ovid”, *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München* 1885, Heft IV (1886), s. 50.
- 52 Modern forskning attribuerar sentensen till Publilius Syrus (*Sententiae* 235).
- 53 . Bruno Santi, *The Marble Pavement of the Cathedral of Siena*, Florens: Scala 1982, s. 15, 17, 27.
- 54 Se O. Holl, ”Weise, sieben” i *LCI*, bd 4.
- 55 Se Betty Kurth, *Die deutschen Bildteppiche des Mittelalters*, I, Wien: Anton Schroll 1926, s. 273 f; plansch 316 a–b.
- 56 Jfr Vöge 1950, s. 106 f.
- 57 Förekomst i Norden: Bunkelflo kyrka, se *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600, Scania, Halland, Blekinge*, I, Köpenhamn: Akademisk Forlag 1976, s. 125. Målningar på en altarskåpsdörr från Skånela kyrka, se Ingalill Pegelow, ”Kvinnans skönhet och list – mannens fall”, *ICO* 1986/3, s. 21; se även s. 25 där en målning föreställande Vergilius i korgen i Vittskövle slott beskrivs.
- 58 Jfr Helge Kjellin, ”Vergilius i korgen och som trollkarl”, *Johnny Roosval den 29 augusti 1929. Amici amico*, Stockholm: Nordisk rotogravyr 1929, s. 142–150 och artikeln ”Vergil” i *LCI* med där anförd litteratur.
- 59 Tesen har framlagts av Wilhelm Vöge 1950, s. 31.
- 60 Grigore Nandris, *Christian Humanism in the Neo-Byzantine Mural-Painting of Eastern Europe*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1970, s 1 ff. Jfr Vöge 1950, s. 23.
- 61 Vöge tycks antyda att det kunnat ske genom vävda mattor som hängde på korbänkarna, s. 31.
- 62 Susanna Morton Braund, ”Juvenal” i *The Oxford Classical Dicitonary* (3:e utg., red. Simon Hornblower & Anthony Spawforth), Oxford: Oxford University Press 1996.

- 63 R. J. Tarrant, *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics* (utg. L. D. Reynolds), Oxford: Clarendon Press 1983, s. 200.
- 64 Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948), 11:e upplagan, Tübingen & Basel: A. Francke Verlag 1993, s. 58 ff. Jfr artikeln ”Juvenal im Mittelalter” i *LMA*. För närmare beskrivning av Juvenalis’ förhållande till denna kanon se Günter Glauche, *Schullektüre im Mittelalter*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 5, München 1970, *passim*, speciellt s. 63 f, 72 f, 89 ff, 94 ff.
- 65 Guillaume de Conches, *Glossae in Iuvenalem* (red. Bradford Wilson), Textes Philosophiques du Moyen Age XVIII, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin 1980, förordet s. 12, 53.
- 66 Jfr Conrad de Hirsau, *Dialogus super Auctores* (red. R. B. C. Huygens), Collection Latomus 17 (1955), s. 54 f: *Iuvenalis satyricus optimus Romanorum uitia inderdum feda reprehensione confudit, [...]*.
- 67 Jfr Ernst Robert Curtius (1948), 1993, s. 58 ff. Günter Glauche 1970, s. 63 f, 72 f, 89 ff, 94 ff.
- 68 Se Karsten Friis-Jensens artikel ”Florilegium” i *KLMN* (supplementbandet: 21).
- 69 Handskrifter i UUB: C 200:30 r (1300-t); C 614:115 r (handskrift av fransk proveniens, har tillhört dominikanerna i Stockholm); C 643:38v (från Vadstena). Jfr *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung* (utg. Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund), Acta bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, XXVI: 1–8, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1988–1995.
- 70 Juvenalis *Satirae* XIV, 31 och 39–40, övers. Bengt Ellenberger. Decimus Junius Juvenalis, *Satirer*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 2004, s. 194. Jfr Guilielmus de Conchis, *Moralium dogma philosophorum* (red. John Holmberg), Uppsala: Almqvist & Wiksell 1929, s. 29.
- 71 Juvenalis, *Satirae* II, 8–9. Övers. Bengt Ellenberger. Juvenalis, 2004, s. 29. Guilielmus de Conchis 1929, s. 47.
- 72 UUB C 333, 10r. Juvenalis, *Satirae* XIV, 126. Jfr Bengt Ellenbergers övers. i Juvenalis, 2004, s. 196.
- 73 Hertmann Schedel, *Weltchronik*, Nürnberg 1493, faksimilutgåva Köln: Taschen 2001, fol. CXr, LXVv, LXXIIIr.
- 74 Vöge 1950, s. 183 f.
- 75 För uppgifter om Lucanus’ liv och verksamhet se artikeln ”Lucan” i *OCD*.
- 76 Jfr artikeln ”Lucanus im Mittelalter” i *LMA*.
- 77 R. J. Tarrant räknar med inte mindre än 400 partiella och fullständiga kopior, bland dem fem kompletta 800-talsmanuskript. R. J. Tarrant, *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics* (utg. L. D. Reynolds), Oxford: Clarendon Press 1983, s. 215.
- 78 *utilitas eius est abstinentia civilis belli. ethice subponitur*. Se *Accessus ad auctores* (red. R. B. C. Huygens), Collection Latomus vol. XV, Berchem-Bruxelles 1954, s. 38. Jfr Conrad de Hirsau, *Dialogus super Auctores* (red. R. B. C. Huygens), Collection Latomus 17 (1955), s. 48: *intentio eius est ciuile bellum, immo ‘plus quam ciuile’ bellum omnibus rei publice consulentibus dissuadere pacisque leges amplecti et concordie*.
- 79 Jfr Glauche 1970 och Schindel 1983.
- 80 Isidorus av Sevilla, *Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX* (red. W. M. Lindsay), Oxford: Clarendon Press 1911, lib. VIII, 7, 10.
- 81 Jfr inledningen till Arnulfus, Aurelianensis, *Glosule super Lucanum* (red. Berthe M. Marti), Rom: American Academy in Rome 1958, s. XLIV ff.

- 82 Se Jakob Benediktsson, artikeln ”Rómverja saga” i *KLNM*.
- 83 Tönnes Kleberg, *Medeltida Uppsalabibliotek*, II, *Bidrag till deras historia till 1389*, Uppsala: 1972, s. 37. Jfr Öberg 1976, s. 268.
- 84 Aarno Maliniemi, ”De S, Henrico episkopo et martyre. 2. Legenda nova. Sermones.” *Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar* 20 45:2, 1942, s. 21. Jfr Nilsén 1986, s. 449.
- 85 UUB, C 333:10r.
- 86 Se Anders Piltz (red.) *Studium Upsalense. Specimens of the Oldest Lecture Notes Taken in the Medieval University of Uppsala*, Acta universitatis Upsaliensis, Uppsala: Institutionen för klassiska språk 1977, s. 355–364 med index över citerade författare.
- 87 Piltz 1977, s. 219. Raderna motsvarar *Pharsalia* 9, s. 531 f. Strax efter följer referenser till och citat ur följande partier: 3, 249–252; 8, 175.
- 88 För en överblick över de uppsaliensiska lärdes studieresor och det nygrundade universitetets litteratursamlingar se Tönnes Kleberg, ”Det nygrundade universitetets bokliga resurser”, *I universitetets tjänst. Studier rörande Uppsala universitetsbiblioteks historia*, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1977.
- 89 Hörmann, Wolfgang, ”Probleme einer Aldersbacher Handschrift”, *Buch und Welt. Festschrift für Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag dargebracht* (utg. Hans Striedl & Joachim Wieder), Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1965, s. 372.
- 90 Carli, Enzo, *Il duomo di Orvieto*, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato P. V. 1965, s. 116 f och plansch 225, 237.
- 91 Carli 1965, s. 117 f.
- 92 Fischli, Walter, *Studien zum Fortleben der Pharsalia des M. Annaeus Lucanus*, Luzern: Eugen Haag 1945, s. 32 ff.
- 93 Fischli 1945, s. 33.
- 94 Jfr artikeln ”Macrobius” i *OCD*.
- 95 Albrecht Hüttig, *Macrobius im Mittelalter. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte der Commentarii in somnium Scipionis*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1990, s. 40 ff.
- 96 P. K. Marshall, *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics* (utg. L. D. Reynolds), Oxford: Clarendon Press 1983, s. 222 ff.
- 97 Marshall 1983, s. 234.
- 98 Hüttig 1990, s. 124.
- 99 *Summus deus* (”den högste guden”) likställs med Gud; *mens* (”själen”) med Kristus, och *anima mundi* (”världsanden”) med den helige Ande. Se Hüttig 1990, s. 75 ff.
- 100 ”Die Philosophen erkannten aber die Trinität so, wie die Propheten sie erkennen konnten. Christus ist, was seine Person betrifft, die *sapientia Dei*, das *Verbum*, das *mentis conceptum* [...]”. Hüttig 1990, s. 84.
- 101 Hüttig 1990, 167 f.
- 102 Curtius 1948, s. 441.
- 103 UUB C 333, 3r ff. Här citerat efter Vincent av Beauvais *Speculum doctrinale*, bok 4, kap. 125. Se Ph. Delhayes konkordans till Vincents *Liber de dictis et floribus*: Philippe Delhaye, ”Un dictionnaire d’éthique”, *Mélanges de science religieuse* 8 (1950), s. 69–71. Fragmentet i UUB C 333 motsvarar A. 1 – D. 6. Jfr *Mittelalterliche handschriften*, bd 4, s. 260.
- 104 Jfr *Anthologia latina*, (red. Burman), I, 56.
- 105 UUB C 362, fol 160v–161r. Samma rader återfinns i en annan, äldre, predikan. Se utgåvan av Maliniemi 1942, s. 357, 160. *Commentarium in Somnium Scipionis*, bok 1, kap. 10, 3.

- 106 Piltz 1977, s. 143, rad 3 och textkritiska kommentarer s. 149: *purgati animi*. Tankegången motsvarar Macrobius *Commentarium in Somnium Scipionis* 1, 8, 5.
- 107 C 647, 116r–v, handskrift av dansk eller tysk proveniens. Det är dock oklart huruvida denna handskrift kommit till Sverige redan under medeltiden. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung* (utg. Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund), Acta bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, XXVI: 6, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1993, s. 203.
- 108 Hörmann 1965, plansch 18.
- 109 Jfr Hörmann 1965, s. 375.
- 110 UUB har ett antal utgåvor av Juvenalis, Lucanus och Macrobius att visa upp. Det är dock i många fall osäkert hur och när böckerna kommit till Uppsala.
- 111 Se Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford: Clarendon Press 1996, *passim*.
- 112 Om uppsaliensiska studieresor se Annerstedt 1877, kap. 2.
- 113 Ernst Nygren, ”Ericus Olais och andra svenskers studiebesök i Siena”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 19 (1918), s. 118 ff. Bland dem som varit i Siena före 1500 kan nämnas Peder Galle, Erik Geting och Winrich Lehusen.
- 114 Nilsén 1986, s. 448.
- 115 Jfr Hüttig 1990, s. 84.
- 116 Cornell & Wallin 1965, s. 51.
- 117 Eva Helenius-Öberg, ”Änglakör och djävulstrummor. Kring medeltidsmänniskans föreställningar om musik”, *Den Iconographiske Post* 1988/4, s. 18.
- 118 Nilsén 1986, s. 478.

Gustaf Östberg

Om riktigt och skenbart förnuft vid riskhantering¹

Syfte och omfattning

Denna essä ansluter till en tidigare något liknande utläggning rörande ”vanlig tillfällig dumhet”.² Båda grundar sig på mer eller mindre systematiska iakttagelser av människors inte sällan anmärkningsvärda beteenden när de står inför viktiga avgöranden för dem själva eller deras omgivningar. Bland annat gäller detta bedömning och beslutsfattande vid riskhantering. Syftet är i första hand att påvisa och om möjligt klargöra vanskligheter i tänkandet när man inte utan vidare kan begränsa sina ställningstaganden till att omfatta endast det rationellt objektiva och logiska i sammanhanget i fråga. Målet har emellertid inte satts så högt som att utveckla ett enkelt regelverk för beslutsfattande vid otillräckliga kunskaper om verkligheten i särskilda fall. Något som ändå har antagits vara uppnåeligt i den vägen är att försöka åstadkomma så lärorika beskrivningar som möjligt av de slags typer av beteenden som det hela avser.

Ur filosofisk synvinkel skulle en fullständig och djupgående betraktelse över betydelsen av förnuft vid beslutsfattande med bäring på risk fordra en strikt begreppsmässig redogörelse för den historiska utvecklingen av olika uppfattningar av innebörden av termen ”förnuft”. I detta skulle då ingå hänvisningar till de olika innebörder som sett dagens ljus. Med tanke på det särskilda syftet med föreliggande betraktelser torde det dock vara tillräckligt att med förnuft mena en förmåga att dra slutsatser av tillgänglig kunskap.

Tankemässiga beteenden

Utövandet av förnuft innebär givetvis ett visst tänkande i någon form. Psykologer har sedan länge skilt mellan två olika sätt att tänka i de slags sammanhang som det här är fråga om. Sålunda talar man om en skillnad i hastighet mellan vad man kallar system 1 för snabbt och system 2 för långsamt tänkande.³

System 1 kännetecknas av att tänkandet sker automatiskt med endast liten ansträngning eller ingen alls. Det saknas i detta system också sinne för behovet av kontroll av det hela. Uppenbarligen är systemet begränsat av tillgången till användbart underlag av sådant som modeller för kända situationer och minnen med bäring på ämnet för tänkandet.

System 2 å andra sidan bygger på en avsiktlig uppmärksamhet på den mentala ansträngning som fordras för ett tillfredsställande genomförande av tänkandet. Man utgår enligt detta system från liknande källor som i system 1 med dess idéer och uppslag. Detta blir sedan ordnat i ett mönster av regelmässiga överväganden. Till skillnad mot system 1 är man i system 2 inte främmande för logik och statistik liksom kontroll.

I ett tänkandes skeende är naturligen system 1 det man börjar med och inte sällan allt man ägnar sig åt. Ifall det ändå visar sig att man inte når så långt som man skulle önska är det vanliga att man fortsätter genom att gå över till system 2. Det kan då inte uteslutas att det uppstår konflikter mellan de båda systemen. Övergången från system 1 till system 2 kan också leda till att man upptäcker brister i det förra samt att det finns beroenden av sådana faktorer som illusioner och förutfattade meningar.

Till de betydelsefulla skillnaderna mellan de två systemen hör att det i system 2, men inte i system 1, finns ett inslag av kontroll. Liksom det mesta i det mentalt ansträngande system 2 kan för övrigt tänkandet enligt detta äventyras av en inte ovanlig lathet. Det finns alltså anledning att ha denna sida av saken i åtanke när man begrundar de felslagna riskbedömningar som hänvisas till i denna essä.

Typfall

Den ständigt återkommande frågan i vad mån man kan ha tilltro till vetenskapen ställs inte bara av sanningssökande lekmän utan även i kunskapsteoretiska kretsar.⁴

Den betraktelse i ämnet som följer har föranletts av den sedan flera år pågående diskussionen om möjligheten att på ett säkert sätt förvara använt kärnreaktorbränsle i inte mindre än 100 000 år. Närmare bestämt gäller det den ifrågasatta beständigheten mot korrosion av de kopparbehållare som skall användas enligt det system som har föreslagits i Sverige.

Ett sätt att belysa de risker som detta kan innebära är att betrakta erfarenheter från andra liknande områden. De gemensamma dragen i en sådan jämförelse är att sannolikheten för riskerna i fråga inte kan bestämmas med hjälp av enkla modeller, så som annars sker. Vidare kan systemen bli utsatta för inverkan utifrån som inte kunnat förutsättas i den tekniska utformningen. Dessutom måste

man ta hänsyn till att det hela har att hanteras huvudsakligen av människor med vanliga svagheter.

Det finns sålunda en hel del erfarenheter beträffande risker vid tillkomsten och användningen av stora och invecklade tekniska system med bland annat låga sannolikheter och svåra följder som kan vara lärorika exempel. Där så är möjligt är deras beskrivning inriktad på att påvisa särskilt det som kan ha varit av betydelse för fattandet av beslut om det handlande det hela utmynnat i.

Till de avvikelser från det förutsebara och regelmässiga som innebär risker hör det som på fackspråket kallas ”inconceivable events”, alltså händelser som man inte kan föreställa sig innan de har inträffat. Termen lanserades en gång av chefen för dåvarande Flygtekniska försöksanstalten Bo Lundberg för att beteckna haverier som inte kunde tillskrivas det tekniska utan berodde på oföruddedda beteenden hos besättningen.

Ett välkänt fall är kollisionen mellan två stora passagerarplan på marken på Teneriffas flygplats med hundratals dödsoffer. Ett annat exempel är den sista starten med ett Concordeplan på Paris Charles-de-Gaulle. Orsaken var att det låg en plåtbit på startbanan som hade tappats av ett annat plan. Den flög sedan upp mot Concorden där den slog hål på bränsletanken med en explosiv brand som följd. Att plåtbiten tappats berodde för övrigt på att den inte hade svetsats fast ordentligt vid en reparation av det föregående planet. Detta kan likaledes kallas en ”inconceivable event”.

Ändå kunde man kanske tro att händelser som inträffat som en följd av risk skulle ge upphov till lärdomar som kunde motverka upprepningar. Erfarenheter finns dock som tyder på att en sådan förändring till det bättre inte alltid kan tas för given. Exempelvis var det nära att en kollision liknande den på Teneriffas flygplats kunde ha hänt kort tid därefter på Arlanda.

Ett viktigt förhållande i sammanhanget är att det inte tycks höra till god ton att tala om eller ens tänka på något sådant i de kretsar där detta borde få vara föremål för allvarlig begrundan med tanke på följderna av de risker som skulle kunna komma i fråga. Detta beteende kan uppfattas som ett utslag av passivitet beroende på tankelättja. Det finns dock fall som inneburit ett aktivt skapande av farliga illusioner om säkerhet.

Titanics undergång är ett på senare tid uppmärksammat fall. Redan innan passagerarna stigit ombord fick de veta att fartyget inte kunde sjunka annat än genom en ”act of God”. Ändå var det utrustat med livbåtar. Inte desto mindre hände det att somliga som erbjöds plats där avböjde med hänvisning till att Titanic var osänkbar och därför mindre riskabel än livbåtarna.

Det kan tyckas att situationen vid Titanics undergång var sådan att dessa pas-

sagerare inte kunde väntas göra en väl genomtänkt riskbedömning. Illusioner angående säkerhet utan förankring i någon verklighet kan emellertid förekomma under lugnare förhållanden. Ett fall är risken för brott i reaktortankar. Om detta sade en gång en säkerhetsansvarig tekniker att man skulle kunna få en förvarning genom avlyssning av det ljud som utsänds av en växande spricka. Denna metod var emellertid då inte utprovad i praktiken.

Ett annat yttrande av illusoriskt slag fälldes av en person utan teknisk bakgrund som hävdade att tankarna inte skulle kunna brista eftersom de var gjorda av vad han benämnde pansarplåt. Skillnaden i de mekaniska betingelserna i de båda fallen bekymrade honom inte.

Mindre oskyldigt är det när personer med teknisk utbildning drivs att göra uttalanden om säkerhet som innebär illusioner. Ett fall gäller risken för korrosion av kopparkapslar för slutförvar av använt kärnbränsle under 100 000 år. Ett argument för att detta inte skulle vara någon risk utgår från iakttagelser av att ingen allvarlig korrosion ägt rum på kanoner i krigsfartyg som förlit i Östersjön för hundratal år sedan!

En beskrivning av sakernas tillstånd så som här har givits leder lätt in tankarna på föreställningar om irrationalitet. Somliga hävdar då att dilemmat i fråga överhuvudtaget inte låter sig behandlas tankemässigt på ett logiskt godtagbart sätt medan andra håller före att det hela ändå bör kunna redas ut i de fall det rör sig om teknik.

Som vanligt i sådana situationer kan man säga att den riktiga uppfattningen ligger någonstans mellan ytterligheterna. Det förefaller dock vara värt att uppmärksamma en anknuten företeelse av betydelse för förnuftiga bedömningar av risker, nämligen personlighetsdrag hos riskhanterande personer. Även om man inte ansluter sig till någon typologi kan det väl ändå vara tillåtet att här som exempel tala om sangviniskhet eller överdriven optimism när risker nedvärderas som tydligen inte varit ovanligt.

Omvänt finns det ett mindre vanligt personlighetsdrag som ger upphov till motsatt inställning till risker, nämligen oräddhet inför whistle-blowing. Ett välkänt exempel är Hannes Alfvéns uttalande att kärnkraft för fredligt bruk och atomvapen är siamesiska tvillingar. Som bekant fick han utstå mycken kritik för sitt ställningstagande från bland andra somliga kolleger. Den senaste tidens utveckling i Iran stöder dock i efterhand hans åsikt.

Whistle-blowing angående risker inom företag och organisationer kräver starka personligheter särskilt när maktförhållandena är till vederbörandes nackdel. Så var fallet när rymdfarkosten Challenger exploderade i och med att de närmast ansvariga för uppskjutningen inte hade fått gehör för sin varning hos sina överordnande.

Mer jordnära och blygsamma men många gånger avgörande insatser för befrämjande av säkerhet är den vaksamhet som utövas av arbetare som bokstavligen på verkstadsgolvet tillverkar riskabla produkter.

Det som ytterst gör personligheter till en betydande osäkerhetsfaktor är att de kan innebära värderingar om risktagande som inte kan godtas i samhället. Av samma anledning måste man vid en allsidig riskhantering också ta hänsyn till inverkan av ideologier. Ett slående exempel på detta gavs vid ett seminarium på den ryska ingenjörsakademien om betydelsen för riskhantering av skillnader i mentalitet mellan den västliga och den östliga världen. En av företrädarna för det ryska kärnkraftsamhället utbrast då att Ryssland är det land i världen som under de senaste hundra åren haft störst antal offer för onaturlig död, nämligen 140 miljoner. Mot denna bakgrund ansåg han att Tjernobykatakstrofen var en obetydlighet för rysk del!

Under en diskussion som följde efter ett föredrag på en av det indiska försvarets anläggningar angående riskhantering enligt internationellt mönster påpekade en av deltagarna på platsen att man där inte hade några svårigheter att förstå resonemangen som förts om sannolikheter och följder. Det var emellertid så att indier i gemen är fatalister!

I de världar där riskhanterare rör sig på olika plan och i skilda roller är maktförhållandena dem emellan en viktig faktor som ofta kan avgöra utfallet av deras verksamheter beträffande riskerna i fråga. Av alla de aspekter på riskhantering som berörs i denna översikt av omständigheter utöver de rent vetenskapliga torde maktutövningar vara de svåraste att påtala och bemästra.

I den vanligaste typen av kärnkraftsreaktorer ingår en viss komponent som utsätts för en miljö som kan ge upphov till sprickbildning med läckage av radioaktivt vatten som följd. Tidigt valde man som material för de rör det gäller en nickelhaltig legering som av den amerikanska tillverkaren betecknades som okänslig för korrosion av detta slag. Emellertid hade forskare inom en fransk institution kunnat påvisa att så inte är fallet. Det utbröt då en tidvis otrevlig konflikt mellan antagonisterna, där den amerikanska parten tillgrep en argumentation som kanske inte var ovanlig i kommersiella sammanhang men knappast i vetenskapliga.

I Sverige har det sedan början av 1980-talet pågått en kontrovers av liknande slag beträffande korrosion av de ovan nämnda kopparkapslarna för långtids slutförvaring av använt kärnbränsle. Medan man från industrins sida har hävdlat att koppar är säkert som material med avseende på korrosion har självständiga oberoende forskare på en högskola kunnat påvisa tecken på korrosion vilket småningom funnit stöd på annat håll i världen. Liksom i det föregående fallet

kan maktförhållandet här benämnas som asymmetriskt med den kommersiella parten som överlägsen ur ”politisk” synvinkel.

Omvänt kan det ibland inträffa att makthavare underlåter att spela den roll i sådana sammanhang som de är tilldelade med avseende på makt. I en statlig institution för säkerhet hände det sålunda en gång att ett förslag till undersökningar avsågs av dess chef med bedömningen att det var både viktigt och sakligt riktigt men att man som myndighet inte kunde befatta sig med problemet i fråga.

Att medvetet eller omedvetet åsidosätta svåra fall vid riskhantering är tyvärr inte något ovanligt beteende. Undersökningar har visat att man i stället inskränker sig till sådana risker som kan behandlas på invariant sätt enligt gängse regelverk eller rutiner utan att man behöver inveckla sig i krävande bedömningar och beslut. Något tillspetsat kan det då sägas att man inte alltid tar saken på erforderligt allvar med tanke på betydelsen av riskerna i fråga. Det man ägnar sig åt är handläggning snarare än utredning av det hela.

En fråga som ofrånkomligen inställer sig efter en genomgång som denna av vanskligheter vid hantering av risker med låg sannolikhet och stora följder är givetvis vad man kan göra för att bemästra det hela. Helst vill nog de flesta få en rekommendation av något slags system för ett tillvägagångssätt. Dem kan man tyvärr bara hänvisa till Søren Kierkegaards visdomsord: ”Et logisk system kan der gives, men det kan ikke gives noget Tilvaerelsens System”.⁵

Som framhållits inledningsvis och därefter exemplifierats torde det sistnämnda vara tillämpligt på det slags riskfall dit 100 000 års slutförvar hör. För ett beslut i ärendet skulle det sålunda fordras djupa insikter i det mänskligas roll i sammanhanget. Förhoppningsvis kunde detta ge en begriplig och användbar uppfattning om den osäkerhet som mot denna bakgrund kan väntas råda.

Ifall den grad av osäkerhet som därmed fastställs inte vore godtagbar återstår det enligt ett visst synsätt att man lägger det föreslagna systemet åt sidan ifall man inte kan välja att helt avskryva det enligt ett visst logiskt synsätt.⁶

Skiljaktigheter och motsättningar

I hantering av risker av de slag det här är fråga om utgör bedömning och värdering av den bakomliggande kunskapen om verkligheten ett viktigt led. Det uppstår då lätt motsättningar i åsikter mellan olika medverkande parter och individer beroende på skiljaktigheter i deras kunskapsmässiga bakgrund. Som angivits i den föregående beskrivningen av kända fall kan detta besvärande tillstånd tillskrivas inverkan av bland annat sådana omständigheter som maktförhållanden, ideologier och personligheter.

Inte minst då riskbedömningar rör sig om vetenskapliga uppfattningar om den verklighet det gäller kan nog motsättningarna inte sällan med filosofiskt språk kallas dialektiska. Detta är inte så långsökt som det kanske kan förefalla med tanke på den vanligare användningen av begreppet dialektik inom statsvetenskapen och politiken. Det finns nämligen hos de kända företrädarna för dialektik på dessa områden även en väl utvecklad föreställning om den avgörande betydelsen av dialektik som medel för vetenskapers framsteg.

Motsättningar som sålunda kan sägas vara av dialektisk natur uppstår särskilt när parternas ställningstaganden har inslag av förutsättningar angående verkligheten som inte alltid är fullständigt belagda med erfarenheter. Det ligger då nära till hands att en av parterna försöker förstärka sin ställning genom att upprepa sina ursprungliga påståenden utan att ta hänsyn till den andra partens påpekanden genom att tillföra något ytterligare förnuftsmässigt stöd för sin ståndpunkt.

För beslutsfattande vid riskhantering är detta beteende svårartat i synnerhet när vederbörande på grund av sin maktställning eller sin ideologi tillåter sig att avvika från det annars givna antagna kravet på att det hela skall hanteras med förnuft. I ett trängt läge kan detta leda till att en sådan part äventyrar bedömningen av den risk det gäller genom att på så sätt missleda beslutsfattarna.

Det finns för övrigt ett särskilt slags motsatsförhållande i ställningstaganden med bäring på förnuft som här omnämns för fullständighets skull, nämligen så kallad kognitiv dissonans.⁷ Begreppet avser det som händer när det uppenbaras för en person att dess uppfattning om en viss företeelse är motsatt vad man förnuftsmässigt erfarit. Vad det då rör sig om är ett trosmässigt beteende vilket särskilt ofta är understött av att delas av andra personer i omgivningen.

Det som här närmast är av intresse är beteendet hos vederbörande när de ställs inför den verklighet som är motsatt deras övertygelse. Erfarenheten tyder på att de sällan medger sitt misstag utan i stället omvandlar det trosmässiga i sin uppfattning så att det helt eller åtminstone delvis stämmer med verkligheten. Det finns sålunda vissa sådana drag i beteendet angående katastrofer som inträffat i nutiden.

Ifrågasättanden av förnuft

Det mest kända uttalandet om begränsningar hos förnuftet är väl Pascals: "Hjertet har sina skäl som förnuftet inte känner".⁸ I modernare tid har en filosof sagt något som också kan tolkas som ett avståndstagande, nämligen: "Det som är förnuftigt är alltid oklart".⁹

Med risk att följande yttrande av Fröding kanske kunde uppfattas av somliga

som något otillbörligt i detta sammanhang kan det väl ändå anföras som ett tecken på "förnuft" om "förnuft", så att säga: "Det som är sanning i Berlin och Jena är bara dåligt skämt i Heidelberg".¹⁰

Sådana slagordsaktiga yttranden är visserligen tankeväckande, men de kan knappast tjäna som anvisningar för bedömning av risker och därpå grundade beslut som annars skulle kunna ske genom förnuftsmässiga ställningstaganden snarare än motsatsen. Det som avgör ett sådant val torde nog oftare vara de omständigheter som anförts i exemplen ovan på beteenden, alltså bland annat maktförhållanden, ideologier och personligheter.

Andra skenbarheter

För fullständighets skull bör det nog tilläggas att det givetvis kan finnas även andra slags avvikelser från det så kallade sanna förnuftet än vad som ovan har berörts. Det som ändå förenar dem är att de gäller sättet att ta ställning till den verklighet de avser. Som illustration skall här två hithörande företeelser anföras, nämligen "savage mind" eller "pensée sauvage" samt "bricolage". Dessa utländska termer används i det följande i brist på enkla och rättvisande svenska översättningar, utgående från upphovsmannens terminologi.¹¹

Begreppet "pensée sauvage" avser ett tänkande om världen som är oberoende av och utan nära anknytning till eljest sedvanliga sätt att betrakta den verklighet det kan vara fråga om. Följaktligen leder detta till föreställningar om verkligheten som till stor del avviker från de allmänna fackmässiga och vetenskapliga uppfattningarna. Ändå är detta slags tänkande värt uppmärksamhet och hänsynstagande i och med att det belyser gängse tänkesätt utifrån.

Somliga som ägnar sig åt "pensée sauvage" gör detta av den enkla anledningen att de inte känner till mycket av de vanligare tänkesätten. Andra tar medvetet och ofta uttalat avstånd från den övriga tankevärlden där de annars skulle vantrivas.

"Bricolage" har som begrepp ett visst sammanhang med "pensée sauvage" genom att detta särskilda tankemässiga förfarande kan bestämma vilken verklighetsuppfattning man bildar sig. Vad man då utför är ett innebördsmässigt sammanförande av ett antal företeelser som man råkar känna till utan att därvid ta hänsyn till deras inbördes möjligheter till anpassning av den verklighet det gäller. Inte heller bryr man sig om att det kan fattas delar i helheten eller att somligt måste uteslutas därför att det inte får plats så att säga.

Huvudsaken med detta "bricolage" är att överhuvud taget skapa någon slags tankemässig konstruktion. Brister och fel tillmäts en underordnad betydelse i förhållande till strukturen i stort.

Man kan nu fråga sig vad det är som gör att människor ägnar sig åt ”pensée sauvage” och ”bricolage”. Från synpunkten av riskhantering är detta ett spörsmål som sällan brukar beaktas. Alltför ofta drar sig vederbörande tillbaka från allmänhetens värld för att i lugn och ro kunna syssla med utveckling av det tekniska som kan passa i deras konstruerade verklighet.

Ostyriga verkligheter

Hantering av det slags risker det här är fråga om brukar vanligtvis förutsätta att den verklighet det gäller kan i stort sett vara möjlig att behärska med avseende på säkerhet genom observation och kontroll av de tekniska förhållanden som omfattas vid bedömningen av riskernas förekomst och följder. Man bortser då alltså från inverkan och betydelsen av de yttre och inre omständigheter som inte utan vidare låter sig bestämmas på samma sätt som den tekniska verkligheten i sammanhanget.

Insikter om innebörden av sådana förhållanden saknas förvisso inte. Tydligt har detta uttryckts enligt ovan av de indiska tekniker som tagit ställning till det vedertagna sättet att hantera risker utgående från sannolikheter genom att hänvisa till traditionell fatalistisk ideologi.

I den västliga världen tycks man i allmänhet vara mindre medveten om den begränsning av värdet av vanlig riskhantering som kan orsakas av brister och fel i föreställningarna om avgörande verkligheter och om möjligheten att behärska dem. De ofta förekommande exemplen inom ekonomin och det samhällliga brukar sålunda sällan bli beaktade i den grad att de tjänar till lärdom för framtida beslut angående risk.

Emellertid finns det vissa mer eller mindre vetenskapligt grundade uppfattningar om de principiella åtskillnaderna mellan å ena sidan vedertagen vanlig riskhantering och å den andra sidan den rådande verkligheten hos de parter som har att besluta om åtgärder i syfte att på något sätt behärska riskerna i fråga. Bland annat är det möjligt att genom betraktelser från statsvetenskaplig utsiktspunkt spåra olika inställningar till verkligheten som kan försvåra tillämpningen av riskhanterings slutsatser.¹² Till dessa omständigheter hör att man ofta bortser från att deras värld är i ständig förändring. Dessutom är man alltför mycket upptagen av att handla och underskattar därmed behovet av tillräckliga kunskaper om verkligheten. Vidare fäster man sig gärna främst vid metoder och tekniker i verksamheten till förfång för uppmärksamhet på de övergripande omständigheterna.

Därtill kommer att man ofta undviker att beakta personlighetsfaktorer av

biologisk och evolutionär natur hos betydelsefulla aktörer. Man räknar med dem enbart som enstaka individer i de sociala systemen. De betraktas alltså som fristående utan hänsyn till deras ömsesidiga relationer och de informella nätverken. Därigenom frestas man att övervärdera sådana yttre företeelser som samhällseliga reformer och schematiska påbud.

Tilläggas bör nu att de behandlade omständigheterna med betydelse för verklighetsuppfattning och därmed riskhantering kan leda till endera bättre eller sämre utfall. Ett exempel på det senare har beskrivits i det föregående, nämligen att bidrag till förminskad risk vid tillverkning av tryckkärl i ett fall kunde lämnas av personalen genom att de på egen hand tagit på sig särskilda åtgärder för att undvika förväxling av material.¹³ En slående motsats har förekommit inom kärnkraften där man på sina håll inte har tagit sin uppgift på allvar utan åsidosatt de krav på säkerhet som förelagts av myndigheterna.

Det är givetvis ogörligt att i varje enskilt fall av verklighetsbedömning och påföljande beslut och handling på förhand fastställa i vad mån det finns tillräckligt gynnsamma förutsättningar för det förnuft som man mer eller mindre räknar med. Ytterst rör det sig om samspel mellan personer med oförutsebara beteenden i invecklade sammanhang med inslag av ostyriga verkligheter.

Skilda världar

Vill man anlägga filosofiska synpunkter på olika verklighetsuppfattningar ligger det nära till att hänvisa till föreställningar om förekomsten av olika världar.¹⁴ Enligt detta begrepp kan man skilja mellan i första hand den "sanna" eller påtagliga så kallade fysiska världen, för det andra de däruppå grundade beskrivningarna och för det tredje deras tolkningar. Denna indelning kan bidra till insikter och förståelse av verklighetsmässiga skillnader mellan regler för riskhantering och dess omsättning i de verksamheter de skall avse.

Världsbegreppet med dess betydelse för förståelsen av verklighetsuppfattande och utövande av förnuft kan ha sin giltighet både beträffande enstaka fristående individer och sociala grupper liksom nätverk. Inte minst gäller det senare i församlingar som är grundade på yrkesmässiga samband mellan medlemmarna. Där utvecklas det lätt gemenskaper med mer eller mindre underförstådda regler för beskrivningar av världen i fråga och samtal om det som skall anses vara förnuft i sammanhanget. Detta särskilda språkbruk innebär bland annat att vissa drag hos verkligheten utesluts för att man med en sådan förenkling skall kunna komma fram till beslut utan att behöva beröra alla viktiga och svårförståeliga företeelser man träffar på. Man uppehåller sig alltså i stället desto mer vid all-

männa betraktelser som inte kräver djupare insikt och förståelse av ämnet sett i ett vidare perspektiv. När detta beskrivningssätt är som mest utpräglat påminner det hela om "newspeak".¹⁵

Sådant språkligt beteende kan nog ofta vara ett tecken på ett mer eller mindre allmänt avståndstagande från de ifrågavarande verkligheterna. Därigenom uppstår det efterhand gruppbildningar som tar sig vad som ibland kallas "problemformuleringsprivilegier". Till bilden hör också att vederbörande med tiden blir alltmer förlagna i att betrakta sitt beteende som om det vore helt försvarligt ur alla synvinklar. Man drar sig då inte för att hänvisa till "allmänt förnuft" utan att ha en tillräcklig verklighetsuppfattning som grund.

Till slut handlar det nu anförda om etik och moral. Därigenom blir detta dilemma med olika världar svårt att komma till rätta med eftersom det innerst och ytterst rör sig om värderingar. Man kommer alltså inte ifrån Pascals tidigare anförda tes om att hjärtat har sina skäl som förnuftet inte förstår.¹⁶

Avslutande erinringar

De utläggningar om utövandet av förnuft som här har framförts utgår från erfarenheter av det slag som beskrivits i avsnittet om brister med svåra följder samt redogörelser för vissa filosofiska, psykologiska och sociologiska föreställningar och teorier på området i fråga. Att från denna bakgrund försöka dra allmän-giltiga och fullständigt omfattande slutsatser om verkligt och skenbart förnuft vore givetvis förmåtet. Det borde väl ändå vara tillåtet att framhålla somligt som kunde kallas lärdomar för alla som har att göra bedömningar och uttala sig om förhållanden rörande förnuft.

Som framgått redan av berättelserna ovan om allvarliga händelser skulle dessa ha kunna hanterats bättre om det hade funnits en mer ingående och omfattande förståelse av förnuftets roll i de skilda sammanhang som det gällt. Därmed är inte sagt att alla de personer som varit inblandade skulle ha haft ovanligt dåliga intellektuella förutsättningar för sina uppgifter med hänsyn till de filosofiska, psykologiska och sociologiska betingelserna som varit rådande. Snarare måste man tyvärr inse att förnuftsmässiga bristfälligheter är något ofrånkomligt i människors tänkande och beteende vilket enligt Kierkegaard är något man inte kan råda bot för med logikens system.¹⁷

Det återstår då att tillgripa den princip som avslutar genomgången av de anförda händelserna, nämligen att avstå från idéer och handlingar med allvarliga följder som visserligen är tänkbara men inte är möjliga att förutse med godtagbar visshet och säkerhet.¹⁸

Noter

- 1 Denna text finns i elektronisk form i *Tidskrift för politisk filosofi* (webbadress: www.bokforlagetthales.se/politiskfilosofi), nr 1, årgång 2013, och återges här med dess medgivande. Värdefulla bidrag till innehållet har tacksamt mottagits från Berndt Brehmer, tidigare professor i psykologi vid Uppsala universitet och före detta prorektor för Försvarshögskolan, Patrik Lundell, docent i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet, Lennart Lundquist, professor emeritus i statsvetenskap vid Lunds universitet, samt Bo Rydner, konsult i management och företagsutveckling, Stockholm.
- 2 Gustaf Östberg, *Om vanlig tillfällig dumhet*, Scripta Minora, Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, 2006–2007:1.
- 3 Daniel Kahneman, *Thinking, fast and slow*, London: Penguin Books, 2012.
- 4 Sören Halldén, *Hur går det till inom vetenskapen?*, Stockholm: Thales, 2005; John Ziman, "In whom can we trust?", *European Review*, 11:1 (2003), s. 67–76.
- 5 Søren Kierkegaard, *Afsluttende, uvidenskabelig Efterskrift*, Köpenhamn: Gyldendal, 1962.
- 6 Karl R. Popper, *Objective knowledge: An evolutionary approach*, New York: Oxford University Press USA, 1972.
- 7 Leon Festinger, Henry W. Rieken & Stanley Schachter, *When prophesy fails*, London: Pinter & Martin, 2008.
- 8 Blaise Pascal, *Tänkar*, översättning och inledning av Sven Stolpe, Stockholm: Forum, 1971, s. 141.
- 9 Isabelle Stengers, "Do we know how to read messages in the sand?", *Diogenes* nr 168, 43:1 (1995), s. 164–179.
- 10 Gustaf Fröding, *Samlade skrifter*, II, *Guitarr och dragharmonika*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1917, s. 65.
- 11 Claude Lévi-Strauss, *Det vilda tänkandet*, Lund: Arkiv, 1984.
- 12 Lennart Lundquist, *Det vetenskapliga studiet av politik*, Lund: Studentlitteratur, 1993.
- 13 Gustaf Östberg, *Att veta vad man gör: Studier i riskhantering*, Stockholm: Carlsson, 1993, s. 188–189.
- 14 Popper, *Objective knowledge*.
- 15 George Orwell, *Nittonhundraåttiofyra*, Stockholm: Bonnier, 1959.
- 16 Pascal, *Tänkar*.
- 17 Kierkegaard, *Afsluttende, uvidenskabelig Efterskrift*.
- 18 Popper, *Objective knowledge*.

MINNESOTA

Göran Blomqvist och Henrik Karlsson

Greger Andersson

Greger Andersson avled den 28 december 2012. Han var född den 6 augusti 1952 i Stehag i Skåne och växte upp i Kristanstad, där garnisonsstadens militärmusik inspirerade honom att själv börja musicera. Hans första instrument i ungdomsorkestrarna blev trombonen. Studierna i Lund och senare Uppsala fullbordades med doktorsexamen 1982. Greger återvände till Lunds universitet i slutet av 1980-talet och utnämndes där till professor i musikvetenskap år 1996. Det var i och med återkomsten till Lund, närheten till sina första forskningsmiljöer och kontakterna med Danmark och Tyskland som Gregers egen forskning började blomstra. 1997 blev han ledamot av Kungl. Musikaliska Akademien, och då han 2003 tog plats i Kungl. Vitterhetsakademien hade hans introduktionsföreläsning rubriken ”Kammarmusiken – död eller levande?” Han invaldes 1991 som ledamot av Vetenskapssocieteten i Lund och var åren 2001 till 2004 dess präses.

Greger forskade på flera fält. Avhandlingen ägnas åt en tidigare försummad del av svensk och nordisk musikhistoria, de civila svenska blåsmusikkåren under andra hälften av 1800-talet. Musicerandet var utbrett, det tjänade till både bildning och nöje, som Greger markerar med två ord i bokens titel.¹ Studien lyfter fram intressanta samband mellan 1800-talets urbaniseringsprocess och förändringar i kultur- och musiklivet. Greger förblev som forskartyp empiriker, även om han ingalunda stod främmande för eller var obekant med kulturteorier, mentalitetsforskning och liknande perspektiv. Som arkivforskare var han utrustad med en gynnsam blandning av nyfikenhet och sund kritik, inlevelse

Greger Andersson, 1952–2012.

och distans, uthållighet och vilja att slutföra det han påbörjat. Hans framställning är tydlig, klar och systematisk, med stadigt grepp om den socialhistoriska kontexten och de stora linjerna i utvecklingen inom musiklivet.

Avhandlingens forskningsfält utvidgades till studier av stads- och häradsmusikanterna i Skåne, mässingsmusiken vid järnbruk i Värmland och musikmiljöerna vid de skånska godsena i äldre tid. Efterhand insåg Greger hur beroende dessa miljöer och repertoarer varit av kontakterna med Danmark, Nordtyskland och Polen, och att hela Östersjöområdet därför borde studeras som ett vitalt musikaliskt landskap. Han utvecklade ett mycket gott och fruktbart internationellt samarbete, särskilt med nordtyska forskarkolleger. Ett direkt resultat av dessa kontakter var tanken att producera en nordisk musikhistoria. Idén kom ursprungligen från professor Heinrich Schwab i Kiel och var ett uttryck för en i Tyskland vanlig uppfattning att Nordens musikliv kunde betraktas som en enhetlig region med många inbördes likheter. Antologin blev verklighet i Musikaliska Akademiens regi med Greger som huvudredaktör i en sällsynt harmonisk arbetsprocess. I det samnordiska redaktionsrådet överbryggade han och tonade skickligt ned alla tendenser till nationella särintressen. *Musik i Norden* utgavs både i Akademiens skriftserie och som Föreningen Nordens årsbok 1998 och översattes 2001 till tyska som *Musikgeschichte Nordeuropas*.²

Gregers uthålliga engagemang för europeiska samarbetsprojekt kom senare till uttryck bland annat i det av European Science Foundation stödda ”Musical Life in Europe 1600–1900”, där Greger bidrog med ”Music from Abroad in Eighteenth-Century Sweden”.³

Greger var en solid akademiker som genomförde det han åtog sig, och han gjorde det väl. Det var naturligt att Greger anlätades som redaktör för en rad böcker inom musikvetenskapen, däribland *Spelglädje i Lundagård* till Akademiska kapellets i Lund 250-årsjubileum⁴ och *Musiken i Sverige*, del 1: *Från forntid till stormaktstidens slut*. Dessutom skrev han i dessa volymer betydande egna texter.⁵ Greger trivdes i samarbetena. Här kom hans säkra vetenskapliga omdöme, hans ledaregenskaper, humor och goda humör till sin fulla rätt. Hur seriös musikforskning kan förenas med underfundig humor visar han till exempel i sitt bidrag ”Musik och järnväg” i festskriften till företrädaren Folke Bohlins 80-årsdag 2011. Här spåras lokal musikhistoria, växlandet sker mellan dåtid och nutid, och den tekniska utvecklingen illustreras av ett urval manskörsånger som hyllar fartens tjusning. I Otto Lindblads ”Snapphanens sång vid Jernbanan” från 1860-talet anas också en viss skepsis inför den nya tekniken: ”en urspårning kunde i värsta fall förlänga resan ända till himlen”, skriver Greger.⁶ Med sin spirituella, glada och genuint vänliga framtoning kunde Greger

lätt uppmuntra och stödja nya idéer och infallsvinklar, men han hade samtidigt inga svårigheter att med pondus dra gränser och sätta stopp för långrandiga utvikinngar och partsinlagor. Han var aktiv i planering och genomförandet av historiprojektet ”Människor – makt – modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid” där han medverkade med flera delstudier om musiklivet på gods som Vittskövle och Krapperup.⁷ Ett av de sista större forskningsprojekt i vilka Greger deltog var det Lundabaserade ”Frukta, fascination och frändskap” som undersökte det svenska kulturlivets och vetenskapssamhällets relation till nazism och fascism 1930–50. Han bidrog där med flera uppsatser, däribland ”Myt och propaganda. Musiken i nazismens tjänst i Sverige och Tyskland”⁸, en sammanfattning för Forum för levande historia av resultaten på musikområdet. Utifrån erfarenheterna från detta framgångsrika projekt hade Greger vid sin bortgång långt utarbetade planer på en fortsättning med fokus på det svenska musiklivets relationer till DDR fram till ”die Wende”.

Gregers kapacitet och kreativitet resulterade i ett par viktiga vetenskapliga och institutionella innovationer. Som ämnesföreträdare initierade han framtynt en utvidgning av den traditionella musikvetenskapen i form av det tvärvetenskapliga ljudmiljöcentret ”Lyssnande Lund”, etablerat 2005 och unikt i universitetsvärlden. Trots sin betydelse för varje individ har ljudmiljön inte alls tillmätts samma vikt som andra miljöfrågor. Greger insåg dock att den utgjorde ett idealiskt studiefält. Det är en banbrytande ansats på ett kraftigt underbeforskat område som växer i betydelse både i vetenskapliga och vardagliga sammanhang. Greger blev centrets förste ordförande. Musikforskningen är också en central del i det Körcentrum Syd som bildades tillsammans med Musikhögskolan i Malmö. Även i detta fall var Greger starkt pådrivande, och initiativet fick stöd av universitets- och fakultetsledningarna.

Uppdraget som dekanus för historisk-filosofiska sektionen åren 2003 till 2008 var omfattande och svårt. Det samtidiga ordförandeskapet i lärarförslagsnämnden innebar ansvar för åtskilliga befordringar och tillsättningar. Greger och hans dekanokolleger drog ett tungt lass under den bevärliga tid i början av 2000-talet då humanistiska och teologiska fakulteterna i Lund drabbades av minskande studentantal och nedskärningar i ekonomin. Ett stopp för antagningen av nya doktorander infördes som i vissa fall varade i fyra år. Att finanserna gick på kraftigt minus var dock en sak; värre var den närmast existentiella ångest som drabbade institutioner och professorer. Samtidigt som sparsamhet påbjöds var det nödvändigt att blicka framåt. De religionsvetenskapliga och teologiska ämnena hade samlats i Centrum för teologi och religionsvetenskap (CTR). Språk och litteraturcentrum (SOL) stod klart och erbjöd en sammanhållen fysisk miljö

för tidigare utspridda ämnen. Önskan var att också samla flertalet historisk-filosofiska institutioner, inledningsvis i kvarteret Hyphoff, senare längre norrut i zoologiska institutionens tegelborg. Efter en namntävling beslöts att det nya komplexet skulle heta LUX. Denna verbala pendang till SOL resulterade nog i ett och annat befriande leende, men mest i förhoppningar om en ljusare framtid för lundahumanisterna.

I kölvattnet av dessa fysiska omgestaltningar blev det nödvändigt att också genomföra förändringar i fakultetsorganisationen och förenkla beslutsgångarna. Resultatet blev en gemensam fakultetsdekan och tre prodekaner med ansvar för olika verksamheter. Numera verkar det råda enighet om att resultaten av dessa omstruktureringar är goda. Greger satte sin prägel på förändringarna. Prefekt-luncher hade funnits tidigare men i och med samlokaliseringen av institutioner kunde de samtal som fördes få nya dimensioner. Dessa sammankomster och träffarna med prefekterna inom de historiska-filosofiska institutionerna präglades under Gregers ledning av öppenhet, ömsesidigt respekt och tillit. Bland de anställda på fakultetskansliet var han både en välkommen glädjespridare och en respekterad dekan som man gärna och förtroendefullt samarbetade med. Som præs för Vetenskaps societeten framträdde hans förmåga att finna praktiska lösningar, oräddhet för förändringar och förmåga att anpassa traditioner till nutidens villkor. Han var en viktig länk mellan de lärda sällskapen i Lund och humanistiska fakulteten.

Gregers inbjudande sinnelag innebar att han inte behövde söka uppgifter. Uppgifterna sökte sig till honom. Samtidigt som han ägnade allt mer av sin forskning åt konstmusiken och dess relationer till omgivningen bevarade och utvecklade han kontakterna med amatör- och underhållningsmusiken. Under sin tid i Uppsala hade han bildat Salongsorkestern på Norrlands nation, den enda nationsorkester på orten med både symfonisk musik och wienervalser på repertoaren. Lundensiska Röda kapellet fick i honom en lika tålmodig som entusiasmerande dirigent. Kammarmusiken låg honom varmt om hjärtat, och från 1999 var han en mycket uppskattad styrelseledamot av Lunds Kamarmusiksällskap. Greger intresserade sig särskilt för de unga kompositörerna, och han sörjde för att deras verk kunde framföras i de sammanhang som han hade inflytande över. Han ansåg kammarmusiken vara en av de konstnärligt förnämsta musikgenrerna, men ofta bräcklig och utsatt. I samband med hans sista årshögtid som præs för Vetenskaps societeten uppvaktades han under middagen med ett musikaliskt divertissemang med endast unga bleckblåsare. Greger blev synbart rörd och höll ett spontant tacktal där det klart framgick hur han identifierade sig med de unga musikerna och mindes sin väg in i musi-

ken och musikvetenskapen. För honom var det musikaliska utövandet och den akademiska analysen starkt sammankopplade.

Gregers sista år präglades naturligt nog av sjukdomen och insikten om livets bräcklighet. Tankarna vandrar nu därför till andra och gynnsammare tider. Det var en glädje att uppleva Greger i sin fulla kraft, särskilt i det charmiga hemmet i Åkarp. Privat behövdes inte mycket inspiration för att trombonen eller dragspelet skulle plockas fram, åtminstone inte så länge humöret och hälsan stod honom bi. Hans imitationer av och parodier på musiker och deras agerande på scenen var storartade och träffsäkra. Greger var reslig och man lade märke till honom. Men Greger märkte också andra och hade alltid ett gott ord att säga, såväl till tröst som till uppmuntran. Greger var en generös människa.

Noter

- 1 *Bildning och nöje. Bidrag till studiet av de civila blåsmusikkårens under 1800-talets senare hälft*. Studia musicologica Upsaliensia 1982.
- 2 *Musik i Norden* (huvudred. Greger Andersson). Kungl. Musikaliska Akademiens skriftserie nr 85, Föreningen Nordens årsbok 1998. Trelleborg 1997. *Musikgeschichte Nordeuropas* (Dänemark-Finnland-Island-Norwegen-Schweden). Verlag J. B. Metzler, Stuttgart & Weimar 2001.
- 3 *The Circulation of Music in Europe 1600-1900. A Collection of Essays and Case Studies* (red. Rudolf Rasch). Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin. 2008 (s. 159-172).
- 4 *Spelglädje i Lundagård: 250 år med Akademiska kapellet*. Lund University Press 1996.
- 5 *Musiken i Sverige*, del I (Fischer & Co., Värnamo 1994): "Allmän översikt" och "Stad och landsbygd", s. 189-98 resp. 359-96.
- 6 "Musik och järnväg: 1800-talets teknikutveckling återspeglad i text och ton." *Melos och logos. Festskrift till Folke Bohlin* (red. M. Lundberg & S.-Å. Selander). Artos & Norma bokförlag, Skellefteå 2011 (s. 9-19).
- 7 Resultaten redovisas bland annat i "Musicerandet", i *Slotten och landskapet* (Prisma 2002). Se även "Elit och allmoge sida vid sida. Musicerandet på de skånska godsens ca 1700-1900", i *Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*. (Nordic Academic Press 2006).
- 8 Tillsammans med Ursula Geisler.

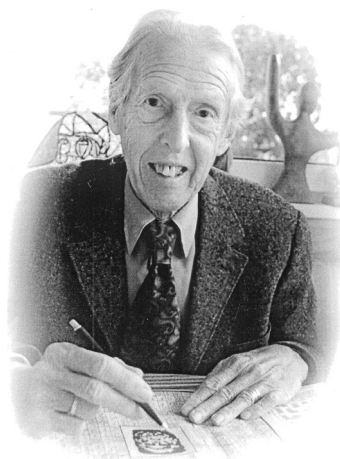
Karin Blomqvist
Stig Y. Rudberg

Stig Y. Rudberg, professor emeritus i grekiska språket och litteraturen vid Lunds universitet och ledamot i Vetenskapssocieteten sedan 1966, avled den 19 augusti 2011 i en ålder av 90 år.

Stig Yngve Rudberg föddes den 28 oktober 1920 i Vänersborg som son till Yngve och Margit Rudberg. I tonåren flyttade han med sin familj till Uppsala.

Stig hörde till en prästfamilj men valde själv den akademiska banan. Efter studenten 1939 på helklassisk gren skrevs han in vid Uppsala universitet och blev 1945 filosofie magister med grekiska och latin som huvudämnen. I sina högre studier valde han sedan att satsa på grekiska. Under ledning av professor Gudmund Björck avlade Stig licentiatexamen 1947. År 1953 blev han sedan filosofie doktor (graden). Hans doktorsavhandling, *Études sur la tradition manuscrite de saint Basile*, är utan överdrift ett storartat arbete, en studie av de textvittnen som finns bevarade av kyrkofadern Basileios. Denne, kallad Basileios den store, kom från Kappadokien och levde mellan cirka 330 och 379 e.Kr. Hans rikhaltiga produktion av bland annat predikningar, brev och asketiska skrifter bevarades i otaliga kopior på grund av den särställning som han intog i kyrkan. Att bringa ordning i dessa mer än 400 handskrifter, vilket Stig lyckades med på ett banbrytande sätt, var ingenting mindre än ett storverk. Stig blev med rätta uppmärksammas internationellt och befäste sin ställning som en av de främsta experterna på Basileios i Oxford vid den tredje stora patristikkongressen där 1959.

När så professuren i grekiska vid Lunds universitet blev ledig 1964 sökte Stig tjänsten och blev enhälligt förordad av de sakkunniga. Så småningom fick han

Stig Y. Rudberg, 1920–2011.

också tjänsten och tillträdde som professor 1966. Det var en tillsättning som visade sig innebära en stor lycka för Lund. Som innehavare av Esaias Tegnér's professur visade han direkt att hans kompetens täckte så mycket mer än vad han främst var känd för.

Grekiska är nämligen traditionellt ett ämne som täcker ett mycket stort område såväl metodiskt som tidsmässigt. Språkvittnen har bevarats från bronsålder (de så kallade Linear B-tavlorna) ända till nutid. Den variant av grekiska som Stig företrädde, och som litet missvisande brukar kallas för klassisk grekiska, sträcker sig ända fram till slutet av bysantinsk tid. Vidare är ämnet vitt förgrenat metodologiskt: här ryms förutom traditionell filologi (textutgivning, textkritik med mera) även bland annat språkvetenskap, litteraturvetenskap, idéhistoria och receptions historia. En grekfilolog bör ha kännedom om alla inriktningar och inte bara koncentrera sig på en av dem. När det gäller Stig uppfylldes dessa kriterier med råge. Som nämnt kom han tidigt att intressera sig för handskriftsforskning och textedition och specialiserade sig snabbt inom ett område som dittills inte hade rönt den uppskattning som det förtjänade, nämligen studiet av de tidiga kyrkofäderna och då främst Basileios den store. Dock visade han såväl i sin övriga forskning som i sin handledning och undervisning att han fullt ut behärskade de övriga grenarna.

Denna hans mångsidighet var en bidragande orsak till att Stig var en så förnämlig handledare. Vi som hade förmånen att doktorera under hans egid fick erfa hur kunnig, allsidig och noggrann han var, samtidigt som han alltid var omtänksam och uppmuntrande. När han år 1986 avgick med pension efter tjugo år som professor, hade han lyckats med konststycket att få fram i genomsnitt en doktor vartannat år. Något som imponerade starkt på oss doktorander var att han värjde sig mot idén att en professor skulle 'bilda skola', det vill säga bara låta doktoranden välja ämne inom ett mycket snävt avgränsat forskningsfält som handledaren själv ansåg sig behärska. Stig såg istället till att uppmuntra den enskilda doktoranden att välja sin egen inriktning. Dessutom fick han seminarieverksamheten att blomstra. Hans prestigelösa och sakliga sätt att leda seminarierna uppmuntrade alla deltagare att ta del i diskussionerna och våga lägga fram eget material.

Stig var även starkt engagerad i grundutbildningen. Under hans tid som professor genomgick ämnet grekiska stora förändringar i och med att man införde nybörjarundervisning på de svenska universiteten. Tidigare förutsatte studier i grekiska vid universitetet förkunskaper, men i och med att antalet studerande på de helklassiska linjerna på gymnasier sjönk blev situationen ohållbar. Dessutom uppmärksammade man att fler kategorier av presumtiva studenter

ville lära sig grekiska på universitetet, även sådana som inte hade läst klassiska språk i gymnasiet. Tack vare att nybörjarundervisning infördes fick grekiskan en tillströmning av studenter med olikartad och spännande bakgrund.

Utöver sin forskning, undervisning och handledning gjorde Stig även stora insatser som översättare. För att bara nämna ett exempel översatte han Basileios (*Hexaemeron. Nio homilier om skapelsen*, 1998). Dessutom medverkade Stig vid Gottfried Grunewalds översättningar av nygrekisk poesi, vilket utom allt annat visar på hans stora förtrogenhet med det grekiska språket även i dess moderna variant.

Det som dock gjorde allra starkast intryck var ändå Stigs egen personlighet. Hans vänlighet och värme har nämnts i flera andra sammanhang tidigare, men förtjänar att nämnas än en gång. Stig kommer alltid att leva kvar i ett ljus och tacksamt minne hos alla dem som hade förmånen att få lära känna honom. Han är verkligen mycket saknad.

Vetenskapssocieteten i Lund

2013

Styrelse

Præses: *Lena Ambjörn*

Vice præses: *Anders Sigrell*

Sekreterare: *Karin Sarsenov*

Vice sekreterare: *David Dunér*

Skattmästare: *Christer Denrell*

Ledamöter: *Karin Salomonsson, Irma Silfverschiöld, Jesper Svartvik, Olof Åshuvud*

Suppleanter: *Patrik Lundell, Karl Johan Lundkvist, Lars-Erik Skjutare*

Redaktionskommitté för Skånsk senmedeltid och renässans

Ordförande: *David Dunér*

Sekreterare: *Göte Paulsson*

Medlemmar: *Bengt Danielsson, Elisabet Göransson, Mats Riddersporre, Mats Roslund, Thomas Rydén, Sten Skansjö, Elsa Trolle Önnerfors*

Årsboksredaktör

Patrik Lundell

Revisorer: *Magnus Lagnevik, Ulrika Lindstedt*

Suppleanter: *Mikael Ottosson, Lars Söderström*

Hedersledamöter

Andrén, Carl-Gustaf, f. 22, 61, professor, f.d. universitetskansler

Bexell, Göran, f. 43, 89, professor, f.d. præses

Bringéus, Nils-Arvid, f. 26, 65, professor, f.d. præses

Odén, Birgitta, f. 21, 58, professor

Österberg, Eva, f. 42, 75, professor

Nyinvalida ledamöter

Vid vårmötet 2013 invaldes följande inländska arbetande ledamöter

Johanna Akujärvi, docent

Marie Cronqvist, docent

Christian Dahlman, professor

Max Liljefors, professor

Thomas Malm, professor

Mika Vähäkangas, professor

Stiftande ledamöter

Alfredson, Ulf, f. 23, 89, advokat
 Althin, Anders, f. 44, 83, direktör
 Andersson, Bengt L., f. 44, 12, direktör
 Arnold, Otto von, f. 50, 02, civilekonom
 Asklund, Lars, f. 42, 03, arkitekt SAR
 Burgman, Torsten, f. 25, 90, fil. dr
 Cavalli-Björkman, Hans, f. 28, 83, bankdirektör
 Denrell, Christer, f. 40, 03, direktör
 Ehrensvärd, Jörgen, f. 32, 84, greve
 Fernström, Elisabeth, f. 51, 02, med. dr h c
 Gyllenkrok, Nils, f. 48, 88, friherre
 Janson, Rolf G., f. 25, 87, direktör
 Jerenäs, Hans, f. 38, 03, grosshandlare
 Johansson, Carl Gustav, f. 37, 86, direktör
 Kamprad, Ingvar, f. 26, 69, direktör
 Larsén, Carlhåkan, f. 38, 02, fil. mag.
 Larsson, Inger, f. 37, 99, informationskonsult
 Leithner, Christina von, f. 41, 95, friherrinna
 Lilliehöök, Lennart, f. 24, 75, verkst. direktör
 Lindblad, Per, f. 29, 81, direktör
 Lindeberg, Sven-Ola, f. 28, 11, fil. dr
 Lindskog, Bengt I., f. 29, 95, professor
 Lundström, Åge, f. 44, 94, bankdirektör
 Luthersson, Peter, f. 54, 03, docent
 Marklund, Kari, f. 38, 92, landshövding
 Palm, Göran, f. 33, 83, bankdirektör
 Palmstierna, Jacob, f. 34, 03, friherre
 Ramel, Gustaf, f. 56, 02, friherre
 Rausing, Birgit, f. 24, 85, fru
 Rausing, Hans, f. 26, 63, direktör
 Sahlberg, Karl-Erik, f. 28, 95, direktör
 Schwerin, Carl Johan von, f. 71, 08, lantmästare
 Silfverschiöld, Irma, f. 37, 83, friherrinna
 Skjutare, Lars-Erik, f. 52, 08, bankdirektör
 Thulin, Lars, f. 40, 99, direktör
 Tornberg, Hans, f. 41, 83, advokat
 Trolle-Bonde, Gustaf, f. 43, 77, greve

Wachtmeister, Carl Gustaf, f. 49, 03, greve
 Wessman, Gunnar, f. 28, 75, verkst. direktör
 Åshuvud, Olof, f. 31, 94, direktör

Arbetande ledamöter

A. INLÄNDSKA

Aggestam, Karin, f. 65, 06, professor
 Ahlström, Torbjörn, f. 65, 10, professor
 Alm, David, f. 69, 10, docent
 Ambjörn, Lena, f. 58, 04, professor
 Andersson, Fredrik, f. 68, 06, professor
 Andersson, Helen, f. 59, 01, docent
 Andersson, Lars Gustaf, f. 60, 05, professor
 Andersson, Lars M., f. 61, 02, universitetslektor
 Andersson Djurfeldt, Agnes, f. 73, 12, docent
 Appelros, Erica, f. 64, 06, docent
 Balkenius, Christian, f. 66, 10, professor
 Bauhn, Per, f. 60, 04, professor
 Bergman, Kerstin, f. 70, 10, docent
 Borgehammar, Stephan, f. 58, 05, professor
 Brinck, Ingar, f. 64, 06, professor
 Burenhult, Niclas, f. 69, 10, docent
 Carling, Gerd, f. 71, 10, docent
 Cederlund, Johan, f. 63, 98, fil. dr
 Christensen, Lisa, f. 62, 09, docent
 Christensson, Jakob, f. 65, 02, docent
 Delsing, Lars-Olof, f. 59, 98, professor
 Dunér, David, f. 70, 08, docent
 Egerland, Verner, f. 66, 01, professor
 Elleström, Lars, f. 60, 96, professor
 Eneroth, Kristina, f. 62, 98, universitetslektor
 Falk, Cecilia, f. 60, 98, professor
 Falkheimer, Jesper, f. 70, 12, professor
 Forslid, Torbjörn, f. 62, 12, professor
 Granfeldt, Jonas, f. 71, 10, docent
 Gullberg, Marianne, f. 64, 11, professor
 Gulz, Agneta, f. 63, 09, docent
 Hagström, Charlotte, f. 65, 11, docent

Halldenius, Lena, f. 67, 12, professor
 Harrison, Dick, f. 66, 01, professor
 Heberlein, Ann, f. 70, 11, teol. dr
 Hedling, Olof, f. 62, 11 docent
 Henning, Martin, f. 78, 11, docent
 Holmberg, Gustav, f. 67, 06, fil. dr
 Holmer, Arthur, f. 66, 02, docent
 Holmqvist, Kenneth, f. 64, 09, docent
 Holsanova, Jana, f. 62, 08, docent
 Jirström, Magnus, f. 60, 10, professor
 Johansson, Ella, f. 58, 02, docent
 Johansson, Mats, f. 58, 04, fil. dr
 Jonsson, Bibi, f. 60, 06, professor
 Julien, Marit, f. 58, 06, professor
 Jönsson, Håkan, f. 71, 07, fil. dr
 Jönsson, Lars-Eric, f. 61, 10, professor
 Jönsson, Mats, f. 60, 08, docent
 Kaiserfeld, Thomas, f. 64, 12, professor
 Kander, Astrid, f. 62, 08, docent
 Klintman, Mikael, f. 68, 09, docent
 Kronsell, Annica, f. 59, 09, docent
 Källkvist, Marie, f. 67, 07, docent
 Lundell, Patrik, f. 69, 10, docent
 Lundgren, Svante, f. 60, 12, docent
 Lundquist, Karl-Johan, f. 59, 05, professor
 Manninen, Satu, f. 68, 11, docent
 Moodysson, Jerker, f. 75, 10, docent
 Mortensen, Anders, f. 59, 03, fil. dr
 Nergelius, Joakim, f. 62, 00, professor
 Neuhaus, Sinikka, f. 68, 10, teol. dr
 Nilsén, Per, f. 67, 12, docent
 Nilsson, Annika, f. 58, 09, docent
 Noll, Gregor, f. 64, 12, professor
 Norberg, Claes, f. 60, 99, professor
 Olsson, Erik J., f. 64, 07, professor
 Otterbeck, Jonas, f. 65, 10, docent
 Persson, Johannes, f. 68, 06, professor
 Petersson, Bo, f. 60, 00, professor

Rahm, Henrik, f. 63, 11, docent
 Raudvere, Catharina, f. 60, 96, professor
 Resic, Sanimir, f. 64, 08, docent
 Rosenkvist, Henrik, f. 65, 11, docent
 Röcklinsberg, Helena, f. 69, 07, teol. dr
 Salomonsson, Karin, f. 59, 05, docent
 Sarsenov, Karin, f. 68, 10, docent
 Scheuer, Blazenka, f. 67, 09, teol. dr
 Schiöler, Niklas, f. 64, 09, docent
 Sigrell, Anders, f. 61, 09, professor
 Stenberg, Leif, f. 59, 03, professor
 Sundin, Olof, f. 68, 10, professor
 Svartvik, Jesper, f. 65, 04, professor
 Tenngart, Paul, f. 72, 10, docent
 Törnquist-Plewa, Barbara, f. 60, 00, professor
 Wallengren, Ann-Kristin, f. 59, 07, professor
 Wengelin, Åsa, f. 68, 05, fil. dr
 Wiberg, Eva, f. 58, 02, professor
 Zander, Ulf, f. 65, 03, professor
 Zetterholm, Karin, f. 67, 08, docent
 Zetterholm, Magnus, f. 58, 08, docent
 Zillén, Erik, f. 60, 03, docent
 Zlatev, Jordan, f. 65, 08, professor

B. UTLÄNDSKA

Baldwin, Peter, 04, professor
 Duvall-Hargrove, Nancy, 92, professor
 Geisler, Ursula, f. 64, 04, Dr Phil
 Gibert, Teresa, f. 54, 94, professor
 Kaszinska, Maria, 91, professor
 Liepe, Lena, f. 62, 03, professor
 Salomon, Patrick, 04, professor

Seniorer

Aarnio, Aulis, f. 37, 83, professor
 Albertz, Rainer, f. 43, 93, professor
 Andersson, Hans, f. 36, 87, professor
 Andrén, Anders, f. 52, 91, professor

Arwidi, Olof, f. 42, 94, professor
 Banton, Michael, f. 26, 72, professor
 Battail, Jean François, f. 39, 93, professor
 Berggren, Lars, f. 51, 96, professor
 Berggren, Lars, f. 51, 05, professor
 Bergholtz, Gunnar, f. 43, 89, professor
 Berglund, Birgitta, f. 54, 08, docent
 Beskow, Per, f. 26, 80, docent
 Bjerke, Björn, f. 41, 80, professor
 Bjerstedt, Åke, f. 30, 68, professor
 Björling, Fiona, f. 44, 81, professor
 Blomqvist, Göran, f. 51, 94, vd
 Blomqvist, Jerker, f. 38, 75, professor
 Blomqvist, Karin, f. 54, 97, professor
 Bogdan, Michael, f. 46, 84, professor
 Bohlin, Folke, f. 31, 74, professor
 Bornäs, Göran, f. 35, 74, docent
 Bosson, James, f. 33, 74, professor
 Boyer, Régis, f. 32, 75, professor
 Bramstång, Gunnar, f. 32, 75, professor
 Broberg, Gunnar, f. 42, 91, professor, f.d. præsens
 Brohed, Ingmar, f. 40, 81, professor, f.d. præsens
 Brückner, Wolfgang, f. 30, 79, professor
 Callmer, Johan, f. 45, 84, professor
 Capelle, Torsten, f. 39, 88, professor
 Carlsson, Gösta, f. 19, 59, professor
 Carlsson Wetterberg, Christina, f. 50, 95, professor
 Christensen, Johnny, f. 30, 68, professor
 Christie, Nils, f. 28, 74, professor
 Cinthio, Erik, f. 21, 61, professor
 Clarke, Helen, f. 39, 88, Senior lecturer
 Collin, Sven-Olof, f. 57, 98, docent
 Durovic, Lubomír, f. 25, 74, professor
 Eckerdal, Lars, f. 38, 76, biskop
 Edgren, Lars, f. 53, 95, professor
 Egonsson, Dan, f. 56, 00, professor
 Ek, Sven, f. 31, 71, professor
 Ekberg, Lena, f. 54, 96, professor

Ekerot, Lars-Johan, f. 42, 95, docent
 Ekholm-Friedman, Kajsa, f. 39, 87, professor
 Elmroth, Ingvar, f. 28, 80, docent
 Engman, Max, f. 45, 94, professor
 Ersgård, Lars, f. 47, 95, professor
 Eyben, Bo von, f. 46, 90, professor
 Fernlund, Siegrun, f. 37, 85, docent
 Fisiak, Jacek, f. 36, 81, professor
 Fogelmark, Staffan, f. 39, 80, professor
 Folkestad, Göran, f. 52, 99, professor
 Friedman, Jonathan, f. 46, 97, professor
 Frykman, Jonas, f. 42, 89, professor
 Gabrieli, Mario, f. 15, 63, professor
 Geels, Antoon, f. 46, 96, professor
 Gellerstam, Göran, f. 40, 92, universitetslektor
 Gerhardsson, Birger, f. 26, 72, professor
 Gerle, Elisabeth, f. 51, 03, docent
 Germundsson, Tomas, f. 54, 02, docent
 Gerner, Kristian, f. 42, 86, professor
 Glamann, Kristof, f. 23, 63, professor
 Guillet de Monthoux, Pierre, f. 46, 83, professor
 Gustafsson, Harald, f. 53, 96, professor
 Gustavsson, Anders, f. 40, 78, professor
 Gärdenfors, Peter, f. 49, 85, professor
 Haettner Aurelius, Eva, f. 48, 93, professor
 Hagberg, Bo, f. 39, 94, professor
 Haikola, Lars, f. 47, 95, universitetskansler
 Hallonsten, Gösta, f. 49, 99, professor
 Halvorsen, Eyvind, f. 22, 62, professor
 Hansson, Bengt, f. 43, 80, professor, f.d. præsæs
 Hansson, Karin, f. 37, 92, professor
 Haskå, Inger, f. 41, 80, docent
 Hasselmo, Nils, f. 31, 79, professor
 Hedling, Erik, f. 55, 99, professor, f.d. præsæs
 Hermerén, Göran, f. 39, 76, professor
 Hetzler, Antoinette, f. 43, 87, professor
 Hidal, Sten, f. 46, 83, professor
 Hjärpe, Jan, f. 42, 93, professor

Holm, Ingvar, f. 23, 62, professor
 Holmberg, Bo, f. 57, 95, professor
 Holmberg, Claes-Göran, f. 46, 96, docent
 Hopt, Klaus J., f. 40, 83, professor
 Hornborg, Alf, f. 54, 94, professor
 Horne, Merle, f. 50, 96, professor
 Huldén, Lars, f. 26, 63, professor
 Hårdh, Birgitta, f. 45, 83, professor, f.d. præsens
 Häthén, Christian, f. 54, 97, universitetslektor
 Höög, Victoria, f. 55, 01, t.f. professor
 Iregren, Elisabeth, f. 44, 94, professor
 Jacobsen, Eric, f. 23, 61, professor
 Jain, Kulbushan, f. 40, 87, professor
 Jarlbro, Gunilla, f. 53, 07, professor
 Jarlert, Anders, f. 52, 96, professor
 Jeanrond, Werner, f. 55, 95, professor
 Jennbert, Kristina, f. 50, 95, professor
 Jerneck, Magnus, f. 51, 93, professor
 Johannesson, Eric, f. 23, 71, professor
 Johnsen, Erik, f. 28, 73, professor
 Jonnergård, Karin, f. 57, 99, docent
 Jonsson, Hans, f. 28, 74, professor
 Jonung, Lars, f. 44, 89, professor
 Josefsson, Gunlög, f. 57, 98, professor
 Jungar, Sune, f. 36, 88, professor
 Jönsson, Arne, f. 50, 98, professor
 Kapsomenos, Stylianos, f. 07, 50, professor
 Karlsson, Klas Göran, f. 55, 91, professor
 Kittang, Atle, f. 41, 75, professor
 Kjellman, Nils, f. 11, 60, docent, rektor
 Klinge, Matti, f. 36, 76, professor
 Knutsson, Bengt, f. 36, 78, docent
 Koblik, Steven, f. 41, 77, professor
 Koch, Ludovica, f. 41, 83, professor
 Korlén, Gustav, f. 15, 50, professor
 Kornhall, David, f. 28, 68, docent
 Kostecki, Marian, Jan, f. 49, 83, professor
 Krummacher, Friedhelm, f. 36, 75, professor

Kvist, Hans-Olof, f. 41, 94, professor
Lagerroth, Erland, f. 25, 66, docent
Lagerroth, Ulla-Britta, f. 27, 70, professor
Lagnevik, Claes-Magnus, f. 49, 98, professor
Landén, Barbro, f. 54, 99, universitetslektor
Larsson, Björn, f. 53, 96, professor
Larsson, Lars, f. 47, 84, professor
Larsson, Lars-Olof, f. 34, 72, professor
Larsson, Lars-Olof, f. 38, 85, professor
Larsson, Lisbeth, f. 49, 99, professor
Lauha, Aila, f. 51, 02, professor
Leech, Geoffrey, f. 36, 83, professor
Leiss, Elisabeth, f. 57, 03, professor
Lewan, Bengt, f. 32, 80, docent
Lewan, Nils, f. 29, 77, docent
Lidin, Olof, f. 26, 73, professor
Lilius, Henrik, f. 39, 85, professor
Lindahl, Anders, f. 53, 97, universitetslektor
Lindahl, Lars, f. 36, 89, professor
Lindberg, Bo, f. 37, 80, professor
Lindberg, Christer, f. 56, 97, professor
Lindström, Caj-Gunnar, f. 42, 80, professor
Lindström, Fredrik, f. 53, 95, professor
Lindwall, Lars, f. 35, 85, professor
Ljung, Per Erik, f. 43, 95, docent
Lund, Jørn, f. 46, 92, professor
Lundin, Susanne, f. 55, 00, professor
Lundquist, Lennart, f. 38, 77, professor
Löfgren, Anna Brita, f. 33, 85, docent
Löfgren, Orvar, f. 43, 81, professor
Löwendahl, Gösta, f. 20, 59, docent
Malm, Allan, f. 45, 87, professor
Mansén, Elisabeth, f. 54, 97, professor
Massengale, James, f. 39, 85, professor
Melander, Göran, f. 38, 83, professor
Mettinger, Tryggve, f. 40, 86, professor
Modéer, Kjell Åke, f. 39, 81, professor
Moëll, Christina, f. 50, 02, professor

Molnár, Valéria, f. 52, 95, professor
 Müller-Wille, Michael, f. 38, 85, professor
 Mårtensson, Anders, f. 27, 82, museichef
 Nalepa, Jerzy, f. 26, 75, docent
 Nielsen, Kirsten, f. 43, 93, professor
 Nilsson, Carl-Axel, f. 31, 78, docent
 Nilsson, Jan Olof, f. 54, 97, universitetslektor
 Nilsson, Sten Åke, f. 36, 73, professor, f.d. præses
 Nordin, Svante, f. 46, 93, professor
 Nordström, Olof, f. 21, 64, docent
 Norlin, Kjell, f. 43, 96, universitetslektor
 Nyberg, Lennart, f. 56, 00, universitetslektor
 Nyberg, Tore, f. 31, 80, lektor
 Näsman, Ulf, f. 44, 94, docent
 Nøjgaard, Morten, f. 34, 78, professor
 Ohlsson, Anders, f. 56, 99, professor
 Olander, Birgitta, f. 47, 96, phil. dr
 Olausson, Deborah, f. 51, 99, professor
 Ollén, Gunnar, f. 13, 58, professor
 Olsen, Olaf, f. 28, 74, riksantikvarie
 Olsson, Bernt, f. 29, 71, professor
 Palm, Anders, f. 42, 86, professor
 Paradis, Carita, f. 53, 03, professor
 Paulsson, Göte, f. 45, 78, docent
 Persson, Anders, f. 56, 00, professor
 Petersson, Björn, f. 56, 08, docent
 Piltz, Anders, f. 43, 82, professor
 Platzack, Christer, f. 43, 87, professor
 Prasad, Pushkala, f. 57, 99, professor
 Pålsson, Anne-Marie, f. 51, 95, docent
 Qvarnström, Olle, f. 53, 00, professor
 Rabinowicz, Wlodzimierz, f. 47, 96, professor
 Radler, Aleksander, f. 44, 87, professor
 Ragvald, Lars, f. 42, 95, professor
 Randsborg, Klavs, f. 44, 87, professor
 Register, Cheri, f. 45, 78, professor
 Riddersporre, Mats, f. 54, 98 docent
 Ritte, Hans, f. 30, 77, Universitätslektor, Dr Phil

Roelandts, Karel, f. 19, 60, professor
 Roos, Carl Martin, f. 41, 76, professor
 Roos, Paavo, f. 37, 90, universitetslektor
 Rosengren, Inger, f. 34, 71, professor
 Roslund, Mats, f. 57, 04, professor
 Rubenson, Samuel, f. 55, 95, professor
 Rudebeck, Elisabeth, f. 52, 01, fil. dr
 Rundquist, Franz-Michael, f. 48, 98, professor
 Rydén, Per, f. 37, 82, professor
 Rystad, Göran, f. 25, 58, professor
 Rystedt, Eva, f. 45, 96, professor
 Rømhild, Lars Peter, f. 34, 83, lektor
 Rønnow-Rasmussen, Toni, f. 56, 07, docent
 Røstvig, Maren-Sofie, f. 20, 65, professor
 Sabatakakis, Vassilios, f. 54, 06, fil. dr
 Sahlin, Nils-Eric, f. 54, 88, professor
 Salomon, Kim, f. 48, 89, professor
 Salomonsen, Per, f. 28, 74, afdelingsleder
 Sanders, Hanne, f. 52, 01, docent
 Sandqvist, Sven, f. 39, 86, docent
 Sandström, Sven, f. 27, 59, professor
 Schlyter, Suzanne, f. 44, 91, professor
 Schönström, Rikard, f. 55, 07, professor
 Sellerberg, Ann-Mari, f. 43, 93, professor
 Sen, Amartaya, f. 33, 81, professor
 Simonsson, Tord, f. 26, 74, docent, biskop
 Sjöberg, Birthe, f. 46, 98, professor
 Sjöblad, Christina, f. 39, 93, professor
 Sjölin, Jan-Gunnar, f. 39, 84, professor
 Skansjö, Sten, f. 42, 88, professor
 Skogh, Göran, f. 43, 90, docent
 Smidt, Kristian, f. 16, 66, professor
 Steene, Birgitta, f. 28, 80, professor
 Steensland, Lars, f. 41, 94, professor
 Stenqvist, Catharina, f. 50, 96, professor
 Stenström, Johan, f. 51, 01, professor
 Stoklund, Bjarne, f. 28, 72, professor
 Stolleis, Michael, f. 41, 92, professor

Strömqvist, Sven, f. 54, 00, professor
 Ståhl, Ingemar, f. 38, 74, professor
 Sundholm, Göran, f. 53, 93, professor
 Swahn, Jan-Öjvind, f. 25, 61, professor
 Swahn, Sigbrit, f. 33, 82, professor
 Svantesson, Jan-Olof, f. 44, 95, professor
 Svartvik, Jan, f. 31, 70, professor
 Svenbro, Jesper, f. 44, 92, professor
 Svensson, Birgitta, f. 48, 96, professor
 Svensson, Christina, f. 45, 98, docent
 Svensson, Jan, f. 50, 02, professor
 Svensson, Lars-Håkan, f. 44, 85, professor
 Svensson, Lars, f. 38, 86, docent
 Söderpalm, Sven Anders, f. 33, 76, professor
 Söderström, Lars, f. 40, 89, professor
 Sørensen, Knud, f. 28, 71, professor
 Tamm, Ditlef, f. 46, 85, professor
 Teleman, Ulf, f. 34, 85, professor
 Thavenius, Jan, f. 34, 81, docent
 Thormählen, Marianne, f. 49, 83, professor
 Thorsen, Nina G., f. 45, 88, lektor
 Touati, Paul, f. 50, 95, professor
 Trautner Kromann, Hanne, f. 45, 95, professor
 Tägil, Sven, f. 30, 68, professor
 Törnqvist, Gunnar, f. 33, 68, professor
 Ulvros, Eva Helen, f. 54, 98, professor
 Vandkilde, Helle, f. 55, 00, docent
 Weimarck, Torsten, f. 43, 95, professor
 Werbart, Bozena, f. 48, 95, professor
 Werner, Yvonne, f. 54, 97, professor
 Westerhult, Bo, f. 29, 72, docent
 Westerhäll, Lotta, f. 44, 93, professor
 Westman, Rolf, f. 27, 74, professor
 Viberg, Åke, f. 45, 95, professor
 Widebäck, Göran, f. 30, 76, docent
 Wiegelmann, Günter, f. 28, 70, professor
 Wienberg, Jes, f. 56, 97, professor
 Wieslander, Hans, f. 29, 74, professor

Wikander, Örjan, f. 43, 92, professor
 Wikdahl, Magnus, f. 54, 97, universitetslektor
 Vikner, Kerstin, f. 51, 98, docent
 Vilkuna, Asko, f. 29, 69, professor
 Wilson, David, f. 30, 72, professor
 Vinge, Louise, f. 31, 72, professor
 Wirmark, Margareta, f. 36, 90, professor
 Wrede, Gösta, f. 28, 82, pastor primarius, docent
 Wrede, Johan, f. 35, 72, professor
 Wärneryd, Olof, f. 31, 76, professor
 Yard, Stefan, f. 49, 99, docent
 Zettersten, Arne, f. 34, 72, professor
 Åkesson, Lynn, f. 51, 97, professor

Bortgångna hedersledamöter

Croce, Benedetto, 1866–1952, senator
 Ekwall, Bror Oskar Eilert, 1877–1964, professor
 Evans, Sir Arthur John, 1851–1941, professor
 Fehrman, Carl, 1915–2010, professor, f.d. præses
 Gjerstad, Erik Einar, 1897–1988, professor
 Heckscher, Eli, 1879–1952, professor
 Hirn, Yrjö, 1870–1942, professor
 Josephson, Ragnar, 1893–1966, professor, f.d. præses
 Kock, Karl Axel Lichnowsky, 1851–1935, professor
 Löfstedt, Einar, 1880–1955, professor, f.d. præses
 Lönnroth, Erik, 1910–2002, professor
 Meillet, Antoine, 1866–1936, professor
 Montelius, Oscar, 1843–1921, riksantikvarie
 Müller, Sophus, 1846–1934, museumsdirektör
 Nilsson, Martin P:sson, 1874–1967, professor
 Stjernquist, Berta, 1918–2010, professor
 Tegnér, Esaias, 1843–1928, professor
 Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, 1842–1927, excellens, professor
 Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von, 1848–1931, excellens, professor
 Weibull, Lauritz, 1873–1960, professor, f.d. præses
 Werin, Algot, 1892–1975, professor
 Wölfflin, Heinrich, 1864–1945, professor

Bortgångna stiftande ledamöter

- Acking, Carl-Axel, 1910–2001, professor
 Bendz, Maj, 1909–2006, fru
 Bendz, Olof Gregor Mortimer, 1904–1973, godsägare
 Bergengren, Axel Göran Magnus, 1921–1972, civilekonom
 Berger, Svante Edwin Larsson, 1871–1962, direktör
 Berger, Carl Magnus, 1915–1964, direktör
 Berger, Dagmar Linnea Charlotta, f. Boon, 1915–1989, fru
 Bergh, Thorsten Christian Howard, 1901–1965, jur. o. fil. kand., konsul
 Borelius, Sven 1928–2004, direktör
 Bratt, Bertil, 1932–1997, direktör
 Coyet, Hilda Eleonore Henriette Dorotée Amelie, f. friherrinnan Cederström,
 1859–1941
 Crafoord, Holger Alf Erik, 1908–1982, direktör
 Dahlgren, Sture Hjalmar Thorild, 1888–1968, fil. dr, assurancesdirektör
 Dunker, Henry Christian Louis, 1870–1962, fabriksdisponent
 Edstrand, Karin Thekla Eleonora, 1880–1959, fröken
 Edstrand, Reinhold Theodor Werner, 1882–1923, direktör
 Ehrnberg, Gösta Theodor, 1895–1981, direktör
 Ekblom, Ingemar, 1903–1987, direktör
 Engeström, Max Emil Leopold, 1867–1930, konsul
 Faxe, Jörgen, 1902–2002, direktör
 Geijer, Fredrik Wilhelm Gustaf von, 1865–1930, ryttmästare, godsägare
 Gierow, Karl Ragnar Knut, 1904–1982, fil. dr, författare
 Græbe, Ejler Otto, 1892–1977, domkyrkoarkitekt
 Grönvall, Anders, fil. lic., 1937–2009, förste bibliotekarie
 Gyllenkrok, Nils Johan Malcolm, 1887–1941, friherre, hovstallmästare
 Gyllenkrok, Thure-Gabriel, 1922–2012, friherre
 Haffner, Johan, 1876–1931, stadsläkare
 Hallström, Hadar Erik H:son, 1900–1988, direktör
 Hallwyl Anna Fredrika Wilhelmina von, f. Kempe, 1844–1930, grevinna
 Hallwyl, Walter von, 1839–1921, greve
 Hammarskiöld, Sven Ludvig, 1901–1983, direktör, f.d. hovrättsråd
 Hansen, Einar Anton, 1902–1994, direktör
 Hansen, Jozzi Ella, f. Jensen, 1912–2000, verkst. direktör
 Hjelme-Lundberg, John, 1902–1970, konsul
 Holmberg, Hans Åke, 1919–2001, tekn. dr
 Holmström, Nils Gunnar Teodor, 1904–1987, direktör

Jacobsen, Helge, 1882–1946, direktör
 Jensen, Arthur Marinus, 1891–1968, direktör
 Johnson, Sten K., 1945–2013, direktör
 Kennedy, Douglas, 1912–2007, godsägare
 Larsson, Sven Gunnar, 1911–2003, direktör
 Lindh, Sten, 1922–2011, ambassadör
 Lundberg, Sven Emil, 1889–1947, bergsingenjör, direktör
 Lundblad, Nils Waldemar, 1888–1947, hovrättsassessor, direktör
 Lundeqvist, Gösta Evald Andreas, 1892–1962, civilingenjör, direktör
 Lundström, Margit, f. von Geijer, 1907–2002, generalska
 Modin, Alvar, 1920–2007, direktör
 Malmros, Frans, 1925–2003, konsul
 Montelin, Adolf Fredrik, 1871–1941, apotekare
 Munksgaard, Ejnar Johannes, 1890–1948, forlagsboghandler, dr phil
 Mårtensson, Folke, 1922–1996, direktör
 Möller, Frans Ballieu, 1897–1995, direktör
 Mörck, Einar Walter, 1914–1982, direktör
 Nevsten, Andreas Edvard, 1885–1962, byggmästare
 Nordqvist, Gunhild Theresia Elvira, f. Edstrand, 1883–1951, doktorinna
 Ohlsson, Sven Håkan, 1920–1997, bokförläggare
 Olofsson, Johan Sigfrid Mattias, 1899–1981, leg. läkare
 Palmstierna, Anne-Marie Aurore, 1907–1995, friherrinna
 Palmstierna, Carl Otto, 1900–1966, friherre, hovjägmästare
 Penser, Per Wilhelm Julius, 1901–1993, advokat
 Petrán, Karl Anders, 1868–1927, professor
 Rasmusson, Eric, 1916–2011, direktör
 Rausing, Gad Anders, 1922–2000, docent, direktör, f.d. præsens
 Roos, Axel, 1922–2007, bankdirektör
 Roos, Axel Bernhard, 1886–1957, jur. dr, advokat
 Sager, Olof, 1920–2008, universitetslektor
 Sahlin, Bo Carl Henrik, 1901–1949, med. lic., direktör
 Sahlin, Carl Andreas, 1861–1943, fil. dr
 Sahlin, Johan Albert, 1868–1936, fabriksägare
 Sahlin, Stig Erik Gunnar, 1899–1963, ambassadör
 Samuelson, Sten Olov, 1926–2002, professor
 Sandberg, Ivar Nils Gotthard, 1881–1961, direktör
 Sandblom, Grace, f. Schaefer, 1907–2006, fru
 Schmiterlów, Adelheid Emma Otburgis von, 1875–1959, godsägare

Strömbom, Nils Alfred Ragnar, 1898–1983, kapten, fil. lic.
 Ståhlbrandt, Åke, 1914–1995, direktör
 Swartz, Carl Johan Gustaf, 1858–1926, universitetskansler
 Swartz, Pehr Johan Jacob, 1860–1939, direktör
 Thomasson, Tage Emanuel, 1894–1974, civilingenjör, direktör
 Thott, Greta, 1908–2003, grevinna
 Thott, Gustaf Otto Tage Stig, 1885–1948, greve, hovjägmästare
 Trolle-Bonde, Anna Ingeborg Blenda, f. von Essen, 1908–1973, grevinna
 Trolle-Bonde, Carl, 1907–1969, greve
 Tunhammar, Elam, 1903–1995, direktör
 Wachtmeister, Axel Wilhelm, 1869–1929, greve, kammarherre
 Wehtje, Ernst Jonas, 1891–1972, tekn. dr, direktör
 Weibull, Märta Maria (Mary) Sofia, f. Fahlbeck, 1897–1968, fru
 Westerberg, Gunnar, 1920–2001, civilingenjör
 Westrup, Johan Wilhelm Magnus, 1862–1939, v. konsul
 Wetterlundh, Sune Charles Gustaf, 1904–2000, verkst. direktör
 Wiberg, John Åke Truli, 1902–1963, överintendent
 Wigstrand, Gunnar, 1903–1965, disponent
 Wijkander, Klara Severina, f. Kock, 1888–1977, fru
 Wrangel von Brehmer, Margit, 1916–2011, friherrinna
 Wrede, Ulrika, 1955–2012, friherrinna

Stadgar för Vetenskapssocieteten i Lund

Av den 6 maj 1920 med ändringar av den 8 dec. 1944, den 27 nov. 1948, den 4 dec. 1953, den 31 nov. 1964, den 25 nov. 1967, den 21 nov. 1970, den 20 nov. 1971, den 19 nov. 1982, den 25 nov. 1994 och den 30 nov. 2001.

SOCIETETENS UPPGIFT OCH SAMMANSÄTTNING

§ 1

Vetenskapssocieteten i Lund har till uppgift att främja humanistisk vetenskaplig forskning, däri inbegripet religions-, rätts- och samhällsvetenskap. Societeten skall i sin verksamhet särskilt beakta yngre forskares behov.

§ 2

Societeten består av stiftande samt inländska och utländska arbetande ledamöter jämte hedersledamöter och seniores. Till arbetande ledamot kan endast vetenskapsidkare som inte fyllt 55 år utses. Vid 55 års ålder övergår arbetande ledamot till gruppen seniores. I Societetens styrelse och nämnder kan endast stiftande och inländska arbetande ledamöter inväljas.

Endast stiftande och inländska arbetande ledamöter äger delta i val och i sådana överläggningar och beslut som rör ekonomiska och administrativa frågor.

§ 3

De inländska arbetande ledamöternas antal får vara högst 100, de utländska arbetande ledamöternas högst 35, de stiftande ledamöternas högst 50.

§ 4

Till stiftande ledamot kan utses person, som visat synnerligt engagemang för humanistisk vetenskap och kultur, eller person, som Societeten finner kunna bidra till Societetens verksamhet och utveckling. Stiftande ledamot äger samma rättigheter som inländsk arbetande ledamot.

§ 5

Till Societetens hedersledamöter kan väljas personer av utmärkt förtjänst om humanistisk vetenskap. Deras antal må ej överstiga sju.

STYRELSER OCH NÄMNDER

§ 6

Societetens angelägenheter handhas av en styrelse, bestående av nio ledamöter, av vilka en är praeses, en vice praeses, en sekreterare, en vice sekreterare och en skattmästare. Av styrelsens medlemmar skall minst tre vara stiftande ledamöter. För styrelsemedlemmarna väljs tre ersättare.

§ 7

Vid varje högtidssammanträde väljs för en tid av 3 år tre styrelsemedlemmar och en ersättare.

§ 8

Styrelsen, som har sitt säte i Lund och till vars sammanträden samtliga dess medlemmar och ersättare kallas, är beslutför då minst fem av dessa är närvarande. Vid lika röstetal har praeses utslagsröst.

§ 9

Arbetande ledamöter och hedersledamöter väljs av Societeten. Det åligger styrelsen att, genom utsedd valkommitté, bereda och för Societeten framlägga förslag till inval. Envar ledamot äger lämna förslag till inval. Sådant förslag skall vara styrelsen tillhanda senast den 1 februari året för inval.

Stiftande ledamöter väljs av styrelsen.

§ 10

Till tryckning i Societetens skriftserier inlämnade skrifter bedöms av styrelsen eller en av styrelsen utsedd kommitté, efter inhämtande av utlåtande från facksakkunnig.

ÄMBETSMÄN

§ 11

Societetens ämbetsmän är sekreteraren, vice sekreteraren och skattmästaren.

§ 12

Sekreteraren skall hålla förteckning över Societetens ledamöter, föra protokoll vid Societetens sammanträden samt förbereda och föredraga de ärenden som där skall förekomma, verkställa de vid sammanträdena fattade besluten, till varje högtidssammanträde avge styrelsens berättelse om Societetens verksamhet under föregående år samt omhänderha Societetens publikationsverksamhet.

§ 13

Skattmästaren handhar Societetens ekonomiska angelägenheter, för Societetens räkenskaper samt avlämnar före den 15 maj föregående års räkenskaper till revisorerna.

SAMMANTRÄDEN OCH VAL

§ 14

Societeten sammanträder i Lund efter kallelse av praeses. Begär tio ledamöter i skrivelse till praeses sammanträde, är denne skyldig att omedelbart utlysa sådant. Högtidssammanträde hålls årligen i november månad, för så vitt ej styrelsen av särskild anledning bestämmer annorlunda.

§ 15

Societeten är beslutför, om minst tio av dess ledamöter jämte praeses och sekreteraren eller deras ersättare är närvarande. Endast närvarande ledamot äger delta i omröstning.

§ 16

Val av arbetande ledamöter, hedersledamöter och styrelse förrättas öppet, såvida inte röstberättigad ledamot begär sluten omröstning. Vid lika röstetal avgörs valet genom lottning.

§ 17

Beslut i ärende, som inte angivits i kallelse till sammanträde, får inte fattas, såvida inte stadgarna föreskriver att det skall behandlas.

EKONOMI

§ 18

Societetens räkenskapsår är kalenderår.

§ 19

Societetens verksamhet finansieras genom en dispositionsfond samt genom för ändamålet donerade fonder. Av Societetens grundfond får endast avkastningen disponeras.

§ 20

För granskning av årets räkenskaper och inventering av Societetens tillhörigheter utses vid högtidssammanträdet för en tid av 1 år två revisorer med två ersättare. Revisorerna äger tillgång till samtliga protokoll och handlingar samt Societetens övriga tillhörigheter. Revisionsberättelsen, som skall innehålla till- eller avstyrkan om ansvarsfrihet åt styrelsen, överlämnas till Societeten senast den 2 september och framlägges för beslut om godkännande på högtidssammanträdet.

ALLMÄNNA BESTÄMMELSER

§ 21

Societetens årsbok utdelas kostnadsfritt till samtliga ledamöter. I Societetens ordinarie skriftserie ("Skrifter") ingående skrifter utsänds kostnadsfritt efter rekvisition.

§ 22

Om Societetens verksamhet i övrigt gäller den arbetsordning Societeteten finner skäl att antaga.

§ 23

För ändring av dessa stadgar erfordras samstämmiga beslut med minst 2/3 majoritet på två omedelbart efter varandra följande högtidssammanträden. Dock får beslut om ändring av Societetens uppgift att främja humanistisk forskning, av § 2 första stycket tredje meningen eller av bestämmelserna i § 19 angående grundfonden inte fattas.

VETENSKAPSSOCIETETEN I LUND

Skriftförteckning

Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklisie. 1921.
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. 1920.
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren*. 1924.
5. *John Frödin*. Siljansområdets fåbodbygd. 1925.
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927.
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927.
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. 1928.
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. 1928.
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928.
11. Stockholms stads tänkebok 1524–1529 av M:r Olauus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1–2. 1929. Häfte 3: Register av *Sven Ljung*. 1940.
12. Gudmundi Olai Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ, utg. av *G. Kallstenius*. 1930.
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötagarna. 1931.
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932.
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932.
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. 1933.
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935.
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. 1936.
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936.
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen*. 1937.
21. *Johan Åkerman*. Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938.
22. *Erik Noreen*. Författarfrågor i Lejonkulans dramatik. 1938.
23. *Walter Åkerlund*. Studier över Ynglingatal. 1939.
24. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940.
25. Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg*. I. Text. 1941.
26. *Ivar Lindquist*. Västgötagens litterära bilagor. 1941.
27. *Bertil Axelsson*. Das Prioritätsproblem Tertullian – Minucius Felix. 1941.
28. *K. G. Ljunggren*. Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944.
29. *Bertil Axelsson*. Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945.
30. *Per Wieselgren*. Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946.
31. *Torsten Dahlberg*. Zwei unberücksichtigte mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948.
32. *Fredrik Arfwidsson*. Erik Johan Mecks dagbok 1644–1699. 1948.
33. *Thede Palm*. Trädkult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Treeworship. Studies in Teutonic History of Religion.) 1948.

34. *Carl-Martin Edsman*. Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949.
35. *Sven Svensson*. Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism.) 1951.
36. *Erik Rooth*. Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs.) 1951.
37. *Sture M. Waller*. Åbomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois.) 1951.
38. *Hugo Yrwing*. Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275–1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275–1281.) 1952.
39. *A. Thomson*, Studier i frihetstidens prästvalsagstiftning. 1951.
40. *Sam. Cavallin*. Vitae Sanctorum Honorati et Hilaru episcoporum Arelatensium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952.
41. *Sven A. Nilsson*. Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526–1594.) 1952.
42. *Arthur Peetre*. Sko klosterns medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953.
43. *Carl Febrman*. Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-talsdiktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Studies in 18th century English and Swedish literature.) 1954.
44. *Gerhard Bendz*. Emendationen zu Caelius Aurelianus. 1954.
45. *Hugo Yrwing*. Kungamordet i Finderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at Finderup. Political complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping.) 1954.
46. *Nils Gösta Sandblad*. Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954.
47. *Sven Edlund*. Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde beträffande underåriga elevernas skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test.) 1955.
48. *Sixten Belfrage*. Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllenhielms.) 1955.
49. *Hugo Yrwing*. Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammenfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Västerås 1527.) 1956.
50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle*. Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandi. 1957.
51. *Sven Edlund*. Studier rörande ordförrådsutvecklingen hos barn i skolåldern. 1957.
52. *Gunnar Westin*. Riksföreståndaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517. 1957.
53. *Carl Febrman*. Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi. 1957.

54. *Göran Rystad*. Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. 1960.
55. *Gerhard Bendz*. Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. 1964.
56. *Birgitta Odén*. Kronohandel och finanspolitik 1560–1596. 1966.
57. *Erland Lagerroth*. Selma Lagerlöfs *Jerusalem*. Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning. With a summary in English. (Selma Lagerlöf's *Jerusalem*. Revolutionary secterianism versus the traditional peasant heritage.) 1966.
58. *Gösta Svenaeus*. Edvard Munch. Das Universum der Melancholie. 1968.
59. *Alf Önnerfors*. Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. 1968.
60. *Per Wieselgren* (utgivning och kommentar). Brev till Georg Stiernhielm. 1968.
61. *Erland Lagerroth*. Svensk berättarkonst. Röda rummet, Karolinerna, Onda sagor och Sibyllan. With a translation of the last chapter concerning a method of studying works of fiction. 1968.
62. *Bernt Olsson*. Bröllops besvär ihugkommelse. Del I (utgivning och kommentar) 1970.
63. *Bernt Olsson*. Bröllops besvär ihugkommelse. Del II (en monografi). 1970.
64. *Johannes Th. Kakridis*. Homer Revisited. 1971.
65. *Jan Mogren*. Tegnérs översättningsverksamhet. 1971.
66. *Gösta Svenaeus*. Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del I (textband). 1973.
67. *Gösta Svenaeus*. Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del II (bildband). 1973.
68. *Fredrik Lagerroth*. Sverige och Eidsvollsförfatningen. 1973.
69. *Bernt Olsson*. Den svenska skaldekonstens fader och andra Stiernhielmsstudier. 1974.
70. *Arthur Thomson*. Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning 1731–1739. 1974.
71. *Rolf Lindborg*. Giovanni Pico della Mirandola, Om människans värdighet. Med några kapitel om humanism och mystik och naturfilosofi under renässansen. 1974.
72. *Ulf Sjödell*. Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen. 1976.
73. *Louise Vinge*. Morgonrodnadens stridsmän. Epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821. 1978.
74. *Hans Jonsson*. The Laryngeal Theory. 1978.
75. *Ulf Sjödell*. Historiker inför Kalmarunionen. 1981.
76. *Alf Lombard – Constantin Gâdei*. Dictionnaire morphologique de la langue roumaine. 1982.
77. *Gunnar Sjögren*. Hamlet the Dane. 1983.
78. *Gillis Kristensson*. A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: The West Midland Counties. 1987.
79. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter III. Kvinneby-amuletten. Ett tydningförslag efter författarens efterlämnade manuskript utgivet av *Gösta Holm*. 1987.
80. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's Treatise on "Apostemes", Part 1. Text. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner*. 1988.
81. *Maturin Cordier*. De corrupti sermonis emendatione. Rédaction Anvers 1540. Texte et commentaire linguistique par *Leena Löfstedt et Bengt Löfstedt*. 1989.

82. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's treatise on "Apostemes". Part II. Introduction, Notes, Glossary, Marginalia, and Latin Appendix. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner*. 1989.
83. *Sture Hast*. Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon. 1990.
84. *Johan Cederlund*. Ritmästarna vid Lunds universitet. 1990.
85. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 1. Ed., by *Sigurd Kroon et al.* 1993.
86. *Waldemar Sundberg*. KUSHTA. A Monograph on a Principal Word in Mandaeen Texts. II. The Ascending Soul. 1994.
87. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part 1. Text. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner*. 1995.
88. *Gillis Kristensson*. A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: the East Midland Counties. 1995.
89. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part II. Introduction, Notes, Glossary. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner*. 1996.
90. Diego Valadés, Catholicae Assertionones von *Bengt Löfstedt* und *Scott Talkovic*. 1998.
91. *Thomas Rydén*, Det anglosaxiska köpenhamnsevangeliet. Det Kongelige bibliotek. Gl. Kongl. Saml. 102 o. 2001.
92. *Mats Roslund*, Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. 2001.
93. *Gillis Kristensson*, A survey of Middle English dialects 1290–1350. I Vowels (except diphthongs). 2001.
94. *Gillis Kristensson*, A survey of Middle English dialects 1290–1350: the Southern Counties. Diphthongs and Consonants. 2002.
95. *Hans Jonsson*, Metaforen som semantisk händelse. 2003.
96. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 2. Ed. by *Britta Olrik Frederiksen et al.* 2008.

Skånsk Senmedeltid och Renässans

Skriftserie utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund

- 1 *Gösta Johannesson*. Den skånska kyrkan och reformationen. With a summary in English. (The Scanian church and the reformation.) 1947. Kan erhållas inb. i hfr bd.
- 2 *Nils Gösta Sandblad*. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658.) 1949. Kan erhållas inb. i hfr bd.
- 3 *Karl E. Hansson*. Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a summary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658.) Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
- 4 *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.

5. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. Kan erhålls inb. i hfr bd.
6. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965. Kan erhållas inb. i hfr bd.
7. *Gösta Johannesson*. Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953. Kan erhållas inb. i hfr bd.
8. *Wilhelm Norlind*. Tycho Brahe. En levnadsteckning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Tycho Brahe. Eine Biographie. Mit neuen Beiträgen zu seinem Leben und Werk.) 1970.
9. *Salomon Kraft*. Tre senmedeltida godsorganisationer. Mit deutscher Zusammenfassung. (Drei Gutsorganisationen in der ostdänischen Provinz Schonen am Ende des Mittelalters.) 1971.
10. *Knut Knutsson och Göte Paulsson*. Dalby Kloster intäktsbok 1530–1531. 1983.
11. *Sten Skansjö*. Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. 1983.
12. *Per Ingesman*. Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. 1990.
13. *Bjersjöholm*. Gods och slott. Av *Sölve Johansson m.fl.* 1992.
14. *Lena Liepe*. Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv. 1995.
15. *Lena Liepe*. Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bildokumentation. 1995.
16. *Bertil Ejder och Thorsten Andersson*. Kristianstads Rådstugubok 1616–1637. Rådhusrättens äldsta protokoll. 1998.
17. *Glimmingehus 500 år*. Tretton texter redigerade av *Sten Åke Nilsson under medverkan av Annette Landen*. 1999.
18. *Ola Svensson*. Helsingborgs län. Räkenskaper 1582/83. Jordebok 1583–84. Extra skattemantalslängd 1584. 2001.
19. *Da Østdanmark blev Skåne*. *Karl-Erik Frandsen och Jens Christian Vesterskov Johansen* (red.). Utgiven i samarbete med Skippershoved. 2004.
20. *Thorsten Andersson, Bertil Ejder m.fl.* Kristianstads rådstugubok 1617–1637. Registerdelen. 2004.
21. *Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm*. Utgiven och kommenterad av *Sten Skansjö och Birgitta Tuvestrand*. 2007.
22. *Torkel Eriksson, Knut Drake och Peter Carelli*, Kärnan och borgen. Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria. 2007.

Årsbok 1920–1969

Årsbok 1946 innehåller register för årgångarna 1920–1945, årsbok 1970 för 1946–1969.

Artikelförfattare

Johan Brandtler är fil. dr i nordiska språk, och innehar för närvarande en postdoktjänst vid Gents universitet, Belgien, samt en vid Lunds universitet finansierad av Riksbankens Jubileumsfond. Han disputerade 2010 på en avhandling om polaritetselement i svenska; avhandlingen har sedermera arbetats om till monografi och publicerats internationellt. Som forskare har Brandtler i huvudsak intresserat sig för frågor som rör kopplingen mellan struktur, betydelse och användning i det språkliga uttrycket. Utgångspunkten för hans forskning har övervägande varit modern svenska, men i senare publikationer har han även behandlat svenska i ett diakront perspektiv samt arbetat med engelska och ungerska. Som lärare har han primärt arbetat med svenska utifrån ett andraspråksperspektiv, både på grund- och avancerad nivå.

Jesper Falkheimer är professor i strategisk kommunikation och docent i medie- och kommunikationsvetenskap vid Lunds universitet. Under senare år har han framför allt forskat om kriskommunikation. Han har också bedrivit forskning kring regionalisering och medier, platsmarknadsföring och relationer mellan professionella källor och nyhetsjournalistik. Han har publicerat flera böcker och artiklar i bland annat *International Journal of Strategic Communication*, *Public Relations Review* och *Journal of Contingencies and Crisis Management*. Sedan 2011 är han rektor för Campus Helsingborg, Lunds universitet.

Thomas Kaiserfeld är professor i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet efter att ha varit gästlärare vid University of Manchester och gästforskare vid University of California, Berkeley. Han har tidigare varit postdok vid Linköpings universitet och Stockholms universitet, forskarassistent i historia vid KTH, lektor i innovationsteknik vid Mälardalens högskola och professor i teknik- och vetenskapshistoria vid KTH. Kaiserfeld disputerade 1997 på en avhandling om svenska naturvetares förändrade karriärmönster från slutet av 1800-talet till andra världskriget och har sedan dess också skrivit en monografi

om salpetersjudningens organisatoriska och institutionella villkor under frihetstiden, *Krigets salt* (2009). Kaiserfeld har nyligen redigerat en antologi tillsammans med Tom O'Dell om European Spallation Source, *Legitimizing ESS: Big Science as collaboration across boundaries* (2013) och har publicerat flera artiklar i internationella tidskrifter och antologier.

Svante Lundgren är docent i judaistik vid Åbo Akademi, Finland, och sedan januari 2012 gästforskare vid Centrum för Teologi och Religionsvetenskap vid Lunds universitet. Hans forskning har varit inriktad på modernt judiskt tänkande, judisk-kristna relationer och antisemitism. Han har också skrivit flera populärvetenskapliga böcker om Förintelsen och andra folkmord. Hans senaste bok, *Stanna eller inte stanna* (2011), handlar om de kristna i Mellanöstern.

Kjell Å. Modéer är seniorprofessor i rättshistoria vid Juridiska fakulteten i Lund och gästprofessor vid Rättsvetenskapliga institutionen, Luleå Tekniska Universitet. Han är för närvarande engagerad i två större rättskulturella projekt, ett avseende Juridiska fakultetens i Lund historia och ett rörande Nordens största advokatfirma, Mannheimer Swartling Advokatbyrå och dess historia. Modéers forskningsprofil är komparativ och tvärvetenskaplig. Han har sedan 1990-talet sökt och utvecklat nya perspektiv på rätten främst genom sambanden rätt och religion (*law & religion*) samt rätt och litteratur (*law & literature*). Båda perspektiven har genererat antologier, monografier och uppsatser. Den här aktuella uppsatsen om "Det svenska rättsarvet" har vuxit fram ur ett intresse för den svenska beredskapstidens rättskultur och dess kontexter. Inom ramen för detta kunskapsparadigm har han också författat en längre uppsats, "Böcker på minnets åkrar: Om beredskapstidens poesi och dess prosaiska kontexter – i en ny läsning" som 2013 kommer att publiceras i Hjalmar Gullberg-sällskapets skriftserie.

Kristiina Savin är fil. dr i idé- och lärdomshistoria och vikarierande universitetslektor vid Lunds universitet. Hon disputerade 2011 på avhandlingen *Fortunas klädnader: Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Under hösten 2012 var hon gästforskare vid Uppsala universitet. Hennes viktigaste forskningsintressen är tidigmodern kultur- och lärdomshistoria, begreppshistoria och känslornas historia.

Gunnar Törnqvist disputerade 1963 och blev samma år docent vid Stockholms universitet, utnämndes till professor i ekonomisk geografi vid Lunds universitet 1967 och invaldes i Kungl. Vetenskapsakademien 1990. Törnqvist har deltagit i

en rad offentliga utredningar. Uppdragsgivare har varit svenska statsdepartement och av dessa tillsatta delegationer, kommittéer, expertgrupper och parlamentariska utredningar. På europeisk nivå har han varit verksam på olika håll och knuten till European Strategy Forum on Research Infrastructure och European Science Foundation. Sedan 1970-talet har han suttit i en rad forskningsråd, senast Riksbankens Jubileumsfond. Gunnar Törnqvists huvudsakliga forskningsintressen låter sig sortera in under rubriker som lokaliseringsteori, regional utveckling, innovationsteori, Europas nya ekonomiska geografi, universitetens roll i modern samhällsutveckling och kreativitetens geografi. Inom dessa områden har han skrivit 20 böcker och närmare 200 kapitel och uppsatser i kvalitetsgranskade skrifter – i flera fall tillsammans med historiker, statsvetare och nationalekonomer.

Gustaf Östberg är professor emeritus i materiallära. Han är medlem av Ingenjörsvetenskapsakademien samt i Fysiografiska sällskapet och Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. Där har han varit ordförande i Kollegiet Människa och Miljö. Vad riskhantering beträffar har han varit medlem i dåvarande Kärnkraftsinspektionens forskningsnämnd, liksom i motsvarande i IAEA i Wien. Han har efter sin pensionering 1991 givit ut fem böcker i hithörande ämnen förutom den i referenserna nämnda skriften samt på senare år en serie essäer utgivna av Wiener Institut für Sozialwissenschaftliche Dokumentation und Methodik, WISDOM.

